

НИЛУФАР НИЁЗОВА

**ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ
НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКАДЕМИЯСИ

**ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ
НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ**

Ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ – 2015

Муаллиф: ф.ф.н. Н.Ш.Ниёзова

Такризчилар:

Ф.Мусаев – ф.ф.д., ЎзМУ Ижтимоий фалсафа кафедраси доценти

Д.Норқулов – ф.ф.д., профессор ТТА Ижтимоий фанлар кафедраси мудири

Ўқув қўлланма тиббиёт олий ўқув юртларининг бакалавриатура ва магистратура босқичи талабалари, мустақил изланувчи тадқиқотчилар, шунингдек ушбу фандан дарс берувчи профессор-ўқитувчилар, умуман, мамлакатимиз олиб бораётган сиёсат, маънавий-маърифий, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар мазмуни билан танишишга ва маълумот олишга қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Ўқув қўлланма ТТА илмий-услубий йиғилишида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган (-баённома ...01.2015)

Бугунги куннинг энг муҳим вазифаси –
онгу-тафаккуримизни замоннинг ўзи талаб
қилаётган демократик тараққиёт
тамойиллари ва қадриятлари билан бойитиб,
уни янги босқичга кўтаришдир.
Ислом Каримов

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг ҳуқуқий – демократик давлат, фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлини танлади. Мустақил демократик тараққиёт йўли халқимиз ва давлатимизга катта имкониятларни берди. Шу нуқтаи назардан истиқлол берган неъматларни асраб авайлаш, қолаверса ижобий ривожлантиришда ёшлар онгига демократик онг ва қадриятларни олиб кириш, уларнинг сиёсий фаоллигини кучайтириш даврнинг муҳим масаласи эканлигини инобатга олиб, ўқитиш тизимида янги маълумотлар асосида яратилган қўлланмалардан кенг фойдаланиш зарур. Фанга доир янги маълумотларни доимий равишда машғулотларда қўллаш талаба – ёшларда нафақат атроф ва жаҳонда юз бераётган воқеаларга ўз муносабатини билдириши, балки сиёсий ва демократик жараёнларни таҳлил қила олиш қобилиятини юксалтиришга кўмак беради.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани мустақиллик йилларида янги жорий этилган фанлардан бўлиб, у ўзига хос тушунча ва тамойилларга эга. Ушбу фан ёшларни демократия ва демократик қадриятларнинг барча қирралари, унинг ўзига хос ривожланиш механизмлари билан таништирар экан, уларнинг бу борадаги интеллектуал салоҳиятини янада бойитиш, сиёсий ҳамда демократик онгининг шаклланишига хизмат қилади. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Давлатимиз ва жамиятимизнинг бугунги куни, айниқса, келажаги учун ғоят муҳим бўлган соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш вазифасини ўз олдимизга қўяр эканмиз, авваломбор, биз яшаётган XXI аср – интеллектуал бойлик, юксак билим ва салоҳият талаб этиладиган, айнан шу қадриятлар устувор аҳамият касб этадиган аср, деган ҳаётий ҳақиқатдан келиб чиққан эдик”¹.

Истиқлол йилларида олиб борилган демократик ислохотлар мазмунига доир тарғиботларни нафақат ёшларимиз, балки бутун республикамиз аҳолиси орасида олиб бориш демократик қадриятларни янада мустаҳкамлайди.

Тақдим этилаётган янги маълумотлар асосидаги ушбу қўлланма Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини ўқитишга бағишланган бўлиб, фаннинг ўзига хос жиҳатларини намоён этади. Қўлланмани тайёрлашда Ижтимоий фанлар кафедрасида мавжуд маъруза матнлари асос қилиб олинди, уларнинг кўпчилиги тўлдирилиб, демократияга доир янги концепциялар билан бойитилди.

¹Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш-мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2011. 119-бет.

**Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти
фанининг предмети, мақсад ва вазифалари**

Режа:

- 1.Фанни ўрганишнинг зарурлиги, мақсади ва вазифаси
- 2.Фаннинг предмети ва объекти, ўрганиш манбалари
- 3.Фан амал қиладиган асосий тушунчалар ва қонуниятлар
- 4.Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг муҳим шартлари

Машғулот мақсади: Фаннинг мақсади, вазифалари, ўрганиш манбалари, асосий тушунча ва тамойиллари, хусусан Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишнинг муҳим шартларининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Таянч тушунчалар: Фан, демократия, манба, қонуният, демократик жамият қуриш.

Ўтган асрнинг 90-йилларида жаҳон харитасида оламшумул воқеалар содир бўлди. Дунёни эгаллаб турган икки йирик лагерь - капиталистик ва социалистик тузум инқирозга юз тутди. Бу тузумнинг таназзулга учрашида жаҳонда кўплаб мустақил ва янги давлатларнинг ташкил топиши билан намоён бўлди. Янги пайдо бўлган давлатларнинг деярли барчаси демократик давлат қуриш йўлини танлади. Жумладан, янги мустақил Ўзбекистон республикаси ҳам ҳуқуқий-демократик давлатни шакллантириш ва ривожлантириш йўлидан борди. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Биз мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб ўз умрини ўтаб бўлган эски мустабид совет тизимидан возкечиб, мамлакатимизда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очик демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга азму қарор қилдик”².

Албатта, демократияни амалга оширишнинг ўзига хос тамойил ва принциплари бўлиб, уни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ҳамда ҳаётга татбиқ этишнинг концептуал асосларини илмий-назарий жиҳатдан фан доирасида ўрганишни давр талаб қилмоқда. Шу нуқтаи назардан мустақиллик йилларида янги фан сифатида ўқитиш Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани барча таълим муассасаларига (хусусан олий таълимга) киритилди. Бу фан талаба-ёшларга демократия ҳақида тўлиқ, тугал тасаввур ва билим бериш билан бирга, улар онгида демократик қардрийатларни шакллантириш, демократик онг ва маданиятни юксалтириш, халқимизнинг бунёдкорлик фаолиятини кадрлаш, мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳиятини чуқур англаб етиш, эркин фикр ва дунёқарашга эга бўлиш, атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилиш ва унга ўз мулоҳазасини билдириш каби фазилатларни ривожлантиришга кўмак

² Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2008. 5-бет.

беради. Шунингдек, бу фан мамлакатда эркин, демократик, фуқаролик жамиятини қуриш назарияси ҳамда амалиёти билан чуқурроқ таништиради.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини ўрганишнинг ўзига хос зарурат ва сабаблари мавжуд бўлиб, уларни қуйидагилар ташкил этади:

Биринчидан, бугун дунёда демократия, демократик жамият тўғрисида муайян мўътадиллашган илмий концепциялар ва назариялар ишлаб чиқилган ва чиқилмоқда. Уларда демократик жамиятнинг қиёфаси, асослари, яшаш ва ривожланишининг умумэтироф этилган қонуниятлари ҳамда унинг ҳар бир давлат, халқнинг миллий-маънавий хусусиятлари билан боғлиқ жиҳатлари тобора кенг миқёсда ўз ифодасини топмоқда. Ҳозирги кунда дунёнинг жуда кўплаб давлатларида демократия умумбашарий ва миллий қадрият сифатида қарор топгани этироф этилмоқда. Айнан ҳозирги даврга келиб, демократия инсоният ҳаёт тарзининг энг мақбул ривожланиш йўли эканини деярли барча этироф этаётганлиги ва унинг жаҳоний кўлам касб этаётганлиги демократияни фан сифатида ўрганишни тақозо этаётган сабаблардан биридир.

Иккинчидан, Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик жамият - унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, ўрганиш зарурати ҳам шу қонуният билан боғлиқдир. Ижтимоий-гуманитар ва ижтимоий-сиёсий фанлар қаторида унинг махсус фан сифатида ўқитилиши дунёдаги демократик ўзгаришлар билан боғлиқ умумий қонуний асосларга эга бўлгани боис уни ҳисобга олиш зарур. Ҳар бир мустақил мамлакат, ўзининг тараққиёт йўлини ва қураётган жамиятини билишга, унинг қонуниятларини аниқлаб олишга эҳтиёж сезади. Шу нуқтаи назардан, ҳозирги пайтгача ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришга бевосита тааллуқли бўлган масалаларни илмий жиҳатдан аниқ бир воқелик сифатида, яхлитлигича ўрганувчи фан вужудга келмаган. Фикримизча, «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» фани доирасидаги ўзига хос жиҳатлар айнан шу жараёни тўлиқ қамраб олиш имкониятига эга. Негаки, бу фан энг аввало – жаҳон цивилизациясининг тарихий тажрибаларига асосланган ҳолда мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, адолатли демократик давлат ва очиқ фуқаролик жамиятини барпо этишнинг нафақат назарий масалаларини, балки унинг амалий жиҳатларини яхлит тарзда ўрганади. Бу фанни яна шунинг учун ҳам ўрганиш зарур-ки, Шарқ ва Ғарб цивилизациялари туташган маконда тарихда биринчи бор умумэтироф этилган демократия тамойиллари миллий қадриятлар билан тўлдирилмоқда. Жамиятимиздаги бу жараёни атрофимизда рўй бераётган ижтимоий ҳодисалар, воқеалар ва улар ўртасидаги ўзаро боғланишларни аниқ воқелигимиз билан чамбарчас ўрганиш, таҳлил этиш зарурдир.

Учинчидан, мустақиллик Ўзбекистон халқи ҳаётида янги тарихий даврни бошлаб берди. Бу даврнинг маъно ва моҳияти Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг “Ўзбек модели” билан узвий боғлиқдир. Айни пайтда янги мустақил давлатлар қаторида Ўзбекистон Республикаси олдида турган умумий вазифани қуйидагиларда кўриш мумкин: унинг мазмун-моҳияти ва асосий

тамойиллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасидаёқ «Ўзбекистон - суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади» дейилган, Президент И.А.Каримов асарларида биз кураётган демократик жамиятнинг бошқа жамиятлардан фарқли ўлароқ ўзига хослиги ва бетакрорлиги илмий-назарий жиҳатдан асослаб берилган. Бу давлатлар олдида муваффақиятсиз, чиппакка чиққан тарихий тажрибанинг фожеали оқибатларини қисқа давр ичида бартараф этиш каби умумий вазифа турганлиги билан боғлиқ. Бу уни атрофлича ўрганишни тақозо этади. Чунки у, мамлакатлар олдида турган мақсад ва вазифаларнинг умумий жиҳатларини очишга, ўтмишдан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётда қолган асоратлардан холос бўлиш йўллари кўришга ёрдам беради ҳамда замонавий бозор иқтисодиётига эга бўлган, одамларга муносиб турмуш кечиришини таъминлай оладиган, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қила оладиган чинакам демократик жамият қуришдек мураккаб вазифани ҳал этиш билан боғлиқ умумий заруратни ифодалайди. Ўзбекистон ҳам ана шундай давлатлар жумласига кирганлиги боис мамлакатимизда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти масалаларини ўрганишга алоҳида эътибор берила бошланди. Демократик тараққиёт йўлидан собит қадам билан ривожланишга нималар ҳисобига эришиш мумкинлигини билиш учун ҳам уни фан сифатида ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. “Социалистик” деган умумий номга эга бўлган тоталитар тузум емирилгандан кейин, дунёнинг қутбларга бўлиниши барҳам топди. Лекин дунёдаги ижтимоий эврилишлар жараёнларини ўрганиш, демократик асосларни қарор топтирмасдан ва мустаҳкамламасдан янги мустақил давлатларнинг хавфсизлиги ва барқарор ривожланишига эришиб бўлмаслигини кўрсатиб турибди.

Тўртинчидан, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш дунёда эътироф этилган демократик принцип, таможиллар ва қадриятларга таяниш билан бирга, унинг ўзига хос хусусиятларини миллий-маданий мероси, қадриятлари ва миллий давлатчилик анъаналарига таянган ҳолда янги жамият қуриш вазифаларини ҳал этиш билан боғлиқ.

Бешинчидан, бу фан ўрганиш Ўзбекистонда ўзига хос ва мос бўлган демократик жамият қуриш назарияси ва амалиётини ўрганиш асосида демократик тараққиёт йўлида ривожланаётган бошқа жамиятлардан фарқли жиҳатларини ҳамда умумий томонларини аниқлашга қаратилган. Шу нуқтаи назардан, «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» фани мустақиллик туфайли вужудга келган ижтимоий-сиёсий фанлар тизимидан ўзига яраша ўрин олаётганлигининг асосий сабаблари ҳам шундадир. Бу зарурат мустақил давлатимиз мисолида демократик жамият қуриш жараёнида қўлга киритилган ютуқлар, айрим ҳаётий сабоқларнинг илмий таҳлил қилинишини тақозо қилмоқда. Мамлакатимизда демократик жараёнларнинг моҳиятини билиш, унга ижодий ёндашиш учун ёш авлод демократиянинг миллий ва умуминсоний қадрият сифатида шаклланиш босқичларини чуқур ўрганиши зарур. Бу стратегик вазифани фақатгина ушбу фан бажаради.

«Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» фани ўз олдида бир неча вазифаларни қўйган. Булар:

- мамлакатда демократик фуқаролик жамияти қуришнинг ўзига хос ва умумэтироф этилган қонунларини билиш, назарий хулосалар чиқариш;

- фуқароларда демократик жамият талабларига жавоб берадиган дунёқараш, фикрлар хилма-хиллиги, эркинликни қадрлаш, инсон қадр-қиммати, шаъни ва ор-номусини ҳурмат қилиш билан боғлиқ кадриятларни шакллантириш;

- демократияни амалга оширишда халқ фаоллиги ва имкониятини таъминлаш;

- “халқ ҳокимиятчилиги” реал ҳаётда аниқ ўрнига эга бўлишини таъминлаш.

Бу вазифалар фуқароларимизни мамлакатда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш, демократик кадриятларни ҳурмат қилиш орқали уларни бунёдкорлик ишларига сафарбар этишда яққол намоён бўлади. У фан сифатида ана шундай улуғ ва бунёдкорлик ишларига хизмат қилади. Бунинг учун у турли хил услублардан фойдаланади. Булар дунё фанлари фойдаланиб келаётган, тажриба, қиёсий таҳлил, эмпирик-социологик ва илм-фаннинг бошқа замонавий услубларидир.

Демак, жамиятимизда рўй бераётган ижобий ўзгаришларни илмий тафаккур орқали таҳлил этиш, уларни мантиқий асослаш, мазкур фанни ёшлар онгига дунёвий давлат тамойилларини сингдириш каби жараёнлар етарли даражадаги малакали мутахассислар томонидан ўқитилишини тақозо этмоқда.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани бошқа фанлар қатори ўзининг предметиға эга бўлиб, уни мамлакатда демократик жамиятнинг шаклланиши, фуқаролик жамияти қурилиши, қарор топиши ва амал қилишининг дунёда этироф этилган умумбашарий принциплари ва миллий тамойиллари ташкил этади. Фикримизча, фаннинг **предметиға** мамлакатимиздаги сиёсий ва демократик жараёнлар, қабул қилинаётган қонунлар, янгиланишларни киритиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Фаннинг **объекти** деганда эса, мамлакатда мавжуд демократик институтлар - сиёсий партиялар, ҳокимият органлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари, нодавлат нотижорат ташкилотлар эркин бозор иқтисодиётини тушунмоқ керак деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, Ўзбекистон ижтимоий ҳаётининг қолган барча соҳалари фаннинг объектидир. Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши назарияси ва амалиёти бир томондан, демократик жамият тўғрисидаги мавжуд қарашларға, назарияларға ҳамда мамлакатимизнинг давлатчилиги тарихий мероси билан боғлиқ мутафаккирларнинг ғояларини ҳисобға олса, иккинчидан, мустақиллик йилларида демократик жамият қурилиши тўғрисидаги муҳим концептуал ғоялар ва қарашларнинг ишлаб чиқирилиши, унда Ўзбекистоннинг ўзига хос ривожланиш йўли хусусиятларига таянади. Учинчидан, бу соҳада мустақиллик йилларида эришилаётган ютуқларни, демократик жамият қуриш тажрибаси ютуқларига таяниб, уни ўрганади. Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятида тутган ўрни, ўзаро манфаатли ҳамкорлик асосларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш

конуниятларини билиш ҳам муҳим ўрин тутди. Мамлакатимизда демократик жамият қурилиши ижтимоий ҳаётимизнинг бирон-бир соҳаси билан чегараланиб қолмайди, балки унинг барча жабҳаларидаги ўзгаришларнинг негизларини ўз ичига олади ва ўрганади. Бунда мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаёти демократиялашувининг ва сиёсий ҳаётининг эркинлаштирилиши, давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, унинг манбаи, фуқаро-жамият ва давлат муносабатлари асосий негиз ҳисобланади.

“Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” фанини ўрганишда турли манбалар муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Биз уларни қуйидаги туркумларга ажратишни маъқул топдик:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг кўп жилдли асарлари, ҳукумат қарор ва фармонлари;

2.Мамлакатимиз олимлари ва ёш изланувчилари тадқиқотлари;

3.Антик давр манбалари – қадимги ғарб мутафаккирлари: Демокрит, Сукрот, Арасту, Афлотун, Гиппократ, Гален ва ҳ.к. асарлари. Шарқда: “Авесто” китоби;

4. Ўрта аср Шарқ алломалари: А.Н.Фаробий, Ибн Сино, А.Р.Беруний, А.Фарғоний, Ал-Хоразмий, Низом-ул-мулк ва ҳ.к.

5. Ҳозирги замон ғарб ва шарқ олимлари илмий асарлари;

6. Илмий оммабоп энциклопедик ва изоҳли луғатлар, илмий мақолалар, қўлланмалар.

«Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» ҳақидаги фан билан боғлиқ тушунчалар мавжуд. Унинг шаклланиши қадимги дунёга бориб тақалади. Демократия ғояси жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатларида асосий ва етакчи тамойилга айлангунча ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида мураккаб, зиддиятли, баъзан эса фожиали ўзгаришларга учради. Бугунги кунда демократик кадриятларнинг асосий тушунчаларини тўла-тўқис ўзлаштириб олиш жамиятда ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим шarti бўлиб қолмоқда. Уларни ўрганишда қуйидаги учта жиҳатни алоҳида ҳисобга олиш лозим:

1.Ижтимоий гуманитар фанларда ишлатиладиган умумий тушунчалар. Масалан: жамият, цивилизация, эркинлик, ҳуқуқ, қонун, маданият, тараққиёт, демократия;

2.Ижтимоий-сиёсий фанларда ишлатиладиган тушунчалар билан яқин бўлиб таянадиган тушунчалар: ҳуқуқий давлат, хусусий мулк, фуқаролик жамияти, сиёсат, сиёсий ҳокимият, сиёсий ташкилотлар, сиёсий тизим, сиёсий режим, сиёсий плюрализм, сиёсий онг, сиёсий маданият в.б.;

3.Маҳаллий шарт-шароитлар билан боғлиқ яъни, Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши назарияси ва амалиёти фани ўрганадиган таянч тушунчалар: «Ўзбекистоннинг ўзига хос ва мос тараққиёт йўли», эркинлик, мустақиллик, демократия, қонун устуворлиги, «демократик давлатчилик», «демократик жамият», «демократия», «демократик жамият тўғрисидаги қарашлар», «демократик жамиятнинг миллий-маънавий негизлари», «миллий-маънавий кадриятлар». Ўзбекистон иқтисодий ҳаётининг эркин демократиялашуви, ижтимоий ҳаёт ва демократия, сиёсий ҳаётнинг демократик тамойиллари,

«демократик қадриятлар», «Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилиши», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт», «Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти», «Миллий давлатчилик ва демократия» ва бошқалар.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиётини ўрганиш жараёнида яна қуйидаги тушунчалар: “либерал демократия”, “демократия ва бозор иқтисодиёти”, “демократия шароитида инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги”, “демократия ва миллатлараро муносабатлар”, “давлатни демократик бошқариш”, “демократиянинг асосий унсурлари” кўпроқ ишлатилиши табиий. Бу тушунчаларнинг ҳар бирини ўзига хос маъноси ва мазмуни бор.

Фанда амал қиладиган қонуниятлар: «Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши назарияси ва амалиёти» фанида амал қиладиган қонуниятларни билишда қуйидаги жиҳатларни алоҳида ҳисобга олиш керак. Биринчидан «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» фани дунёда эътироф этилган умумий қонуниятларни ҳисобга олади.

Иккинчидан, Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ хусусий, алоҳида қонуниятларига таянади.

Масалан: “Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг ўзига хос ва мос ривожланиш қонуни”, ёки «Демократик жамият қурилишида миллий менталитет хусусиятларини ҳисобга олиш қонуни», «Демократик жамият қурилишининг миллий-маънавий қадриятлар билан боғлиқлиги қонуни», «Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг ўзига хос хусусиятларининг Ўзбекистон давлатчилиги тарихи, миллий-маданий мероси, иқтисоди, ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан алоқадорлиги қонуни» ва бошқалар.

Ўзбекистонда демократик жамият қуришда икки муҳим жиҳатга алоҳида эътибор билан ёндашилмоқда. Унинг биринчиси, демократик жамиятни қуришнинг дунёда эътироф этилган тамойилларини тан олиш; иккинчиси, демократиянинг миллий-маданий мерос билан боғлиқ миллий хусусиятларига таянишдан иборат. Бу икки йўналиш бир-бири билан узвий боғлиқ, ҳақиқий демократик жамият қуришни уларсиз тасаввур этиб бўлмайди ҳам. Амалий ҳаётда бу муҳим қонуниятнинг бузилиш ҳоллари турли халқлар турмуш тарзи ва уларнинг миллий манфаатларига зид бўлган, ижтимоий-сиёсий, маънавий оқибатларни келтириб чиқарган. Эътироф этилган тамойилларга таянмаслик, бу мамлакатни дунёвий, демократик жамият қуришдан йироқлаштирган бўлса, миллий-маънавий хусусиятларини ҳисобга олмасдан демократик жамият қуриш йўли эса, ҳақиқий демократия талабларига зид ҳолатдир. Бундай ўзига хос ва мос ривожланиш йўли демократик жамият қуриш қонунига тўғри келмайди.

Мустақиллик йилларида республикада демократик жамият қурилишининг тобора ривожланиб бораётганлигини, яъни:

- Мамлакатда демократик институтларнинг шаклланиши;
- Кўппартиявийликка ўтилиши;
- Ҳокимият тармоқларининг мустақиллиги ва ҳисоб беришлари;
- Жамоатчилик назоратининг ошиб бориши демократик жамиятга хос жиҳат эканлиги;

- Сўнгги йилларда мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясининг ҳаётга татбиқ этилишида кўриш мумкин;

Умуман, жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар:

- халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлиги;
- ҳукумат қарорларининг халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши;
- оддий фуқаролар давлатни бошқаришида қанчалик иштирок этиши кабилар билан боғлиқ.

Жамият сиёсий ҳаёти соҳасини демократлаштириш борасида қуйидаги муҳим масалаларга алоҳида эътибор берилмоқда:

Биринчидан, мамлакатимиз сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш. Бу жараёнда, аввало, фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий фаоллигини кучайтириш ва инсоннинг ўз қобилятини тўла рўёбга чиқариши учун тегишли шарт-шароит яратиш лозимлиги;

Иккинчидан, мамлакатимиз сиёсий ҳаётида ҳақиқий маънодаги кўппартиявийлик муҳитининг қарор топиши зарурлиги, ҳар бир партия муайян ижтимоий қатламга таянган ҳолда, ана шу тоифа манфаатларининг ҳимоячиси сифатида ўзининг аниқ ва равшан ҳаракат дастурига эга бўлиши кераклиги. Унда ҳар қайси партиянинг мақсад ва вазифалари, жамият тараққиёти борасидаги муқобил таклифлари ўз ифодасини топиши лозимлиги.

Учинчидан, нодавлат тузилмалар, ҳукуматга қарашли бўлмаган ва жамоат ташкилотларининг, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини янада мустақамлаш ва ривожлантириш.

Тўртинчидан, жамиятда фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги, уларни эркин ифода этиш шароитини таъминлаш.

Бешинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамларимиз онгида демократик қадриятларни янада мустақамлаш ва ривожлантириш.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ушбу фан демократик жамият барпо этишнинг ўзига хос йўллари ва услубларини халқчил, содда тилда тушунтиришга ҳаракат қилади. Бу фан орқали демократияни амалга оширишнинг энг мақбул объектив ва субъектив омиллари ҳаётий мисоллар орқали тушунтириб берилади. Зеро, фаннинг олдида қўйган асосий мақсади мазмунини ҳам содда айтадиган бўлсак, “Аҳолининг ҳаёт сифати ва даражасини янги, юксак босқичга кўтариш, шу мақсадда мамлакатимиз ҳаётининг барча жабҳаларини демократик янгилаш, либераллаштириш ва модернизация қилиш, ушбу жараёнларнинг суръатини имкон даражасида тезлаштириш – биз учун энг мақбул йўлдир” дейиш мумкин³.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Нима учун”, “Ақлий ҳужум”, “Блиц саволлар”.

³ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012. 12-бет.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўтган асрнинг 90-йилларида жаҳон харитасида қандай ўзгаришлар содир бўлди деб ўйлайсиз?
2. ЎзДЖҚНА фанини ўрганишнинг ўзига хос заруриятлари нималардан иборат?
3. Фаннинг предмети ва объектини нималар ташкил этади?
4. Фан амал қиладиган тушунчалар ва қонуниятларни айтинг...
5. Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида нималар биласиз?
6. Демократик жараёнларининг бориши ҳақидаги мезонларни кўрсатинг...
7. Демократияни вужудга келтирувчи механизмлар қайсилар?
8. Демократик онгга таъриф беринг...
9. Мустақиллик ва демократия тушунчаларининг ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги фикрларингизни билдиринг...
10. Демократиянинг намоён бўлиш шакллари таърифланг...

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т.: Ўзбекистон, 2002.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008.
4. Каримов И.А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. 18-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011.
7. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2012.
8. Азизхўжаев А.А. Демократия – халқ ҳокимияти демакдир. Т.: 1996.
9. Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият. Т.: Шарқ, 1997.
10. Жумаев Р.З. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. -Т.: Шарқ, 1998.
11. Сагдуллаев А. «Авесто» - тарихий географияни ўрганиш манбаси сифатида. «Авесто» китоби тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи. Т.: 2000.
12. Дэвид Битэм, Кевин Бойл. Демократия: 80 саволга 80 жавоб. Т., 2001.

13. Жалилов Ш. Кучли давлатдан - кучли жамият сари: Тажриба, таҳлил, амалиёт. Т., Ўзбекистон, 2001.
14. Жўраев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт (илмий-таҳлилий мақолалар тўплами). Т.: 2003.
15. Отамуротов С. Ҳокимият ва демократия мутаносиблиги. Ж.:Таълим тизимида ижтимоий- гуманитар фанлар. №1-2 сонлар, 2003.
16. Отамуротов С., Қувватов Н. Кучли давлатдан – кучли жамиятга: Олий ўқув юртлар учун ўқув қўлланма (муаллифлар жамоаси) Истиқлол, демократия фуқаролик жамияти. Тошкент, 2003.
17. Эргашев И. Демократия – миллий ва умумбашарий қадрият. Ж.:Жамият ва бошқарув. №2, 2004.
18. Эргашев И. ва бошқалар. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т.: Наврўз, 2005.

2-Мавзу

Демократик жамият ҳақидаги дастлабки қарашлар ва уларнинг ривожланиш босқичлари

Режа:

1. “Демократия” тушунчасининг мазмун - моҳияти
2. Ватанамиз ҳудудида давлатчилик тўғрисидаги илмларнинг пайдо бўлиши ва ривож
3. Шарқ уйғониш даври таълимотида давлатчилик, эркинлик ва адолат тамойиллари
4. Амир Темур ва Темурийлар даври демократик тамойиллари
5. XVI-XIX асрлар Ўрта Осиё ҳаётидаги парчаланишлар ва уларнинг салбий оқибатлари
6. Жаҳидлар қарашларида маърифий-демократик тамойиллар

Маъшулот мақсади: “Демократия” тушунчасининг мазмун-моҳиятини тушунтириш, юртимизда давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи, уларнинг босқичлари ва ўзига хос хусусиятларини очиқ бериш. Талаба-ёшлар онгида Ватанга муҳаббат, аجدодлар хотирасига ҳурмат, уларнинг меросини чуқур ўрганиш туйғуларини шакллантириш

Таянч тушунчалар: Демос, демократия, Афина, халқ ҳокимияти, демократик давлат, мутафаккирлар, сиёсий қараш, давлат бошқаруви, жаҳидлар, истиқлол.

Сўнгги пайтларда кўпгина илмий ва сиёсий адабиётлар, илмий-оммабоп луғатлар, ўқув қўлланмаларида “демократия” тушунчасининг мазмун-моҳиятини ифодаловчи, унинг келиб чиқиш тарихига доир бир қанча илмий фараз ва тахминлар, назария ва ҳулосалар, фикр ва мулоҳазалар чоп этилмоқда. Буларнинг барчасида бу тушунчанинг асл моҳиятини, луғавий маъносини, бу маъно ҳаётда нечоғли аҳамият касб этиши ҳамда ўрнини топганлиги қизиқарли фактлар билан исботланган. Бироқ биз ҳам қайд этилган барча маълумотлардан келиб чиқиб чиққан ҳолда бу қўлланмамизда “демократия” тушунчасининг мазмун-моҳияти ва келиб чиқиш тарихига тўхталишни лозим топдик. Бу тушунчанинг мазмунини ёритишдан асосий кўзланган мақсадимиз куйидагилардан иборат:

Биринчидан, талабалар бу тушунчанинг луғавий маъноси ва мазмунини билмай туриб, фаннинг моҳиятини тушуна олмайди;

Иккинчидан, демократия ҳақидаги тасаввурлар ва билимларни бойитади;

Учинчидан, талаба-ёшлар узоқ тарихий тараққиёт билан танишади;

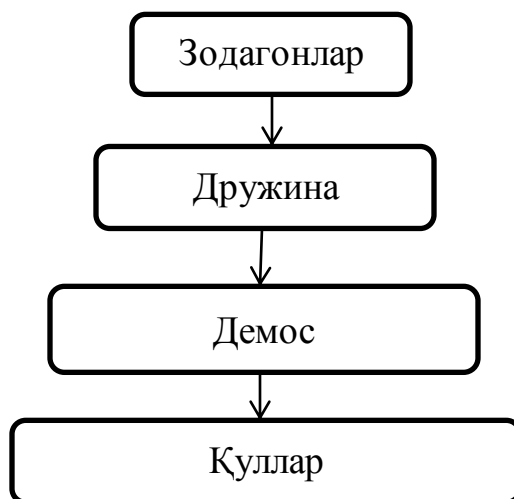
Тўртинчидан, юртимиз давлатчилик тарихи ва унинг демократия билан боғлиқлигини ўрганади;

Бешинчидан, ёшлар тафаккурида демократик кадрият ривожлантирилади.

Демократия сўзи юнонча “demos” - халқ, “kratos” – ҳокимият сўзларидан келиб чиққан бўлиб, “халқ ҳокимияти” деган маънони билдиради⁴. Тарихий

⁴ Абдуллаев М ва бошқалар. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.:Шарқ, 2006. 87-бет.

маълумотларга қараганда қадимги Афинада оддий халқ демос деб аталган. Демоснинг таркибини деҳқонлар, хунармандлар, денгизчилар, матрослар ва мардикорлар ташкил қилган. Мил.ав. VIII – VII асрларда демоснинг бир қисми бойиб кетган. Уларнинг орасидан бой савдогарлар, кема ва устахона эгалари ҳамда бадавлат деҳқонлар етишиб чиққан. Бироқ демоснинг ҳуқуқлари чекланган бўлиб, аслзодаларга қарам эди. Мил.ав. VI аср бошларида демоснинг аслзодаларга қарши норозилиги кучая боради. Аристотель ҳам демоснинг аслзодаларга қарши кўзғолон кўтарганлигини ёзади⁵. Уларнинг асосий мақсади Афинани идора қилишда иштирок этиш эди.

Қадимги Афинада аҳолининг табақаланиши.

Мил.ав.594 йилда денгиз савдоси билан шуғулланган шахс Солон Афина ҳокими қилиб тайинлангач, бир қанча янги қонунларни ишлаб чиқди. У афиналиклар халқ йиғинининг қўллаб-қувватлашига таяниб, демос аҳволини яхшилаш борасида қатор ислохотларни амалга оширади. Солон ислохотидан сўнг Афина давлатини идора этишди халқ йиғини катта аҳамият касб эта бошлайди. Юнонлар Афинадаги давлат идора усулини демократия деб атаганлар. Мил.ав. V асрда кулдорлик демократияси ўзининг юқори чўққисига етди. Юнонистоннинг барча ҳудудларидаги бу демократия эркин кишиларнинг куллар устидан бўлган ҳокимиятини таъминлаган⁶.

Хуллас, “демократия” тушунчаси қадимги Афина аҳолиси – демос билан боғлиқлиги тарихий манбаларда исботланган. Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, “демократия” тушунчаси тарихий тараққиёт давомида шакллан ва мазмунан бойиб борган. Умуман, “демократия – халқ ҳокимияти, фуқароларнинг озодлиги ва тенглиги тамойиллари эълон қилишга асосланган сиёсий тузум шакли”⁷ деб таърифланса, бошқа бир манбада “...демократия инсониятнинг маданияти, маънавияти, ижтимоий онги, менталитети, идроки, билим доираси, ишбилармонлик қобилияти, унинг жамиятда эркин яшаш ва меҳнат қилиш кўникмаси билан биргаликда шаклланиб, ривожланиб борадиган табиий

⁵ Қаранг:Мукаммал тарих... Т.:2007. 38-бет.

⁶ Кабиров А., Коровкин Ф. Жаҳон тарихи. Т.:Ўқитувчи, 1995. 234-235 бетлар.

⁷ Миллий ғоя:тарғибот технологиялари ва атамалар луғати.Т.:Akademiya, 2007. 130-бет.

тарихий жараёндир”⁸ деб қайд этилади. Ёки таълим тизими учун махсус ишланган махсус курс ўқитилишига мўлжалланган ўқув-услубий қўлланмада сиёсий режим саналиши айтилган⁹.

Албатта, “демократия” тушунчаси мазмун-моҳияти билан танишишда уни амалга ошириш, намоён бўлишининг ўзига хос жиҳатларига ҳам эътибор қаратмоқ керак. “Демократия асосида муросачилик (компромисс) ва консенсус топиш сиёсати ётади. Чунки тарихий тараққиёт кўрсатадики, қарама-қаршиликларсиз ва зиддиятсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Демократиянинг асосий вазифаларидан бири – жамиятдаги кучларни келишиш ва муроса асосида бирлаштириб, уларни умумризо қарорга, яъни консенсусга олиб келиб ва мамлакат тараққиёти учун хизматга сафарбар қилишдан иборатдир”¹⁰. Демократиянинг намоён бўлиш шакллари куйидаги кўринишга эга:

⁸ Абдуллаев М ва бошқалар. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.:Шарқ, 2006. 88-бет.

⁹ Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш – ёруғ келажагимизнинг асосий омилidir. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий қўлланма. Т.:O'qituvchi, 2014. 98-бет.

¹⁰ Абдуллаев М ва бошқалар. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.:Шарқ, 2006. 89-бет.

Шу ўринда демократик давлат тушунчасига ҳам таъриф бериш лозим: **Демократик давлат** – давлатнинг янги тарихий шакли бўлиб, у ижтимоий адолат принципларига, ҳуқуққа, қонунга, қонунийликка асосланган давлатдир. Демократик давлат фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларини бажаришдаги ҳуқуқларини амалда таъминлайди, иштирок этишга шароитга яратади, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини тшла рўёбга чиқарилишини кафолатлайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг II боби “Халқ ҳокимиятчилиги” деб номланиб, ушба боб демократик принципларга бағишланган.

Демократиянинг тарихини ўрганар эканмиз, ҳозирги Ўзбекистонимиз ҳудудида ҳам давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва уларда демократиянинг ўзига хос куртаклари намоён бўлганлигини кўриш мумкин. Мил.ав. I-мингйилликда ҳудудимизда Қадимги Хоразм ва Бактрия подшолиги каби давлатлар пайдо бўлган. Ундан биров олдинроқ давлатчиликка ўтиш жараёнида (сўнгги бронза ва илк темир даврларида) ҳарбий демократия бошқарув шакли мавжуд бўлиб, жамият ҳарбий демократик қонун-қоидалар асосида ривожлана борган.

Ҳарбий демократия – давлатга ўтиш даврининг бошқарув шаклидир. Уни ҳарбий ва қабила бошлиқлари бошқарганлар. Марказий Осиё халқларининг илк ёзма манбаси бўлган “Авесто”да жамиятнинг қуйидаги бошқарув тизими бўлганлиги таъкидланади: оқсоқоллар кенгаши – халқ йиғини – айрим вилоят ва туман ҳукмдорлари¹¹.

Аждодларимиз томонидан Ўзбекистон ҳудудида яратилган «Авесто» ана шундай давлатчилигимизнинг назарияси сифатида инсоният тарихини англашда алоҳида ўринга эга. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Авесто”айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди”¹². Дарҳақиқат, икки дарё оралиғида пайдо бўлган улкан давлатчилик маданий мероси инсоният тарихи ибтидосида энг дастлабки ҳамда қадимий давлатчилик маданияти сифатида маълум. Мустақиллигимиз шарофати билан бундай меросни миллий, демократик кадриятларимизнинг муҳим замини сифатида ўрганиш имкониятлари очилди.

Давлатчилик асосларини шакллантириш борасида “Авесто” деярли барча сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар давлат тузум асослари, зардуштийларнинг фалсафаси, дунё тарихининг ривожланиши ҳақидаги маълумотларни ўз ичига қамраб олади. Манбада аввало, инсон эрки, унинг руҳий қомиллиги масалалари устувор қўйилади. Масалан; “Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман” дейилади Ясна (14) китобида. Ахурамазда, инсонлар ўртасида бўлаётган муносабатлар ўзаро самимийлик, ҳурмат беғаразлик, ёрдам ва оқибатли бўлиш зарурлигига, ёмон фикрлардан ҳоли бўлишга чақиради. Каттага ҳурмат ва кичикка иззат, сабр-бардош, ҳалоллик, меҳр-оқибат ва бошқа бир қатор тамойиллар борки, булар миллий ғоямизнинг асосий тамойилларига уйғун келади.

¹¹ Сагдуллаев А ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Т.:Шарқ, 1999. 112-113 бетлар.

¹² Каримов И. Тарихий хотирасиз – келажак йўқ. Т.:Шарқ, 1998. 10-бет.

“Авесто”да энг муҳим масалалардан бири - бу ҳуқуқий муносабатларнинг назарий жиҳатдан шаклланганлигидир. Унда инсон ҳаёти ва одамлар ўртасидаги ижтимоий – иқтисодий, сиёсий муносабатлар ҳуқуқий меъёрларга асосланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳақиқат, яхши сўз ва мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, сув, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб-авайлаш ахлоқий бурч саналган. Инсон ўзининг ишлари ва фикрлари билан яхшилик, ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат берувчи олий тангри Ахурамаздага ёрдамчи бўлиб хизмат қилади.

Тарихий ҳужжатлар асосида айтиш мумкинки, “Авесто”нинг “Ясна”, “Виспрат”, “Яшт”, “Видевдат” китобларида илгари сурилган ҳуқуқий таълимотлар Рим ҳуқуқидан қадимийроқ ҳисобланади. Боз устига, улар кейинчалик ташкил топган давлатлар сиёсий тизимининг шаклланиш манбаси бўлиб ҳам хизмат қилган. Шу тариқа “Авесто” Грек мутафаккирлари ва Рим ҳуқуқшунослари ижодига ўзининг ҳар томонлама мукамаллиги билан таъсир кўрсатган. Жумладан, инсон ҳуқуқи, жисмоний ва ҳуқуқий шахс эркинлиги, инсон эркинлиги, эркак ва аёлнинг тенглиги масаласи, озчиликнинг ҳуқуқи, вояга етмаганлар ҳуқуқи, виждон, эътиқод ва дин эркинлиги, жамоа ва гуруҳларнинг ҳуқуқи, мол-хол ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, шартномаларнинг мажбурийлик ҳуқуқи, қасддан ёки эҳтиётсизлик натижасида содир этилган жиноятнинг турлари ишлаб чиқилган. Шунингдек «Авесто»да ўғрилиқ ёки босқинчилик, атроф-муҳитга зарар етказиш фарқлари таснифланган, ҳимоя ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш ҳамда ташкил этиш каби бошқа ҳуқуқий принциплар ҳам ўз ифодасини топган¹³. Шунингдек, ҳуқуқий муносабатларда бурч ва масъулият масалаларига кенг эътибор қаратилган. Негаки, бурч ва масъулият давлатлар тараққиётининг муҳим омили, фуқаролик жамияти ривожини таъминловчи ахлоқ категорияларидир. “Авесто”да ҳовли эшиги олдида ёки кўчага ахлат тўплаб қўйган фаррош ёки уй бекасини 15 дарра қалтаклаш, ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар 400 камчи уриш жазосига гирифтор қилганлигини келтириш мумкин¹⁴.

Марказий Осиё ҳудудида ташкил топган дастлабки давлатларнинг бошқарув шакли оддий кўринишда бўлган, яъни оқсоқоллар кенгаши бошқарган. Мил.ав. 545-540 йилларда Ватанимиз ҳудудига Эронлик Кир II, ундан сўнг Доро I, мил.ав. 329 йилда Македониялик Александр Македонскийларнинг юришлари бўлган. Албатта, бундай юришлар юртимизда давлатчилик тараққиётига ўзгартиришлар киритган. Жумладан, Эрон аҳамонийлари ва греклардан сўнг сатрапликлар(“сатрап” форсча “хшатра”- вилоят деган маънони билдиради)га бўлиб бошқарилган. Александр Македонский вафотидан сўнг Марказий Осиёни Салавкийлар бошқарган ва мил.ав. III асрларда мустақил – Қанғ, Юнон –Бақтрия, Парфия, Довон ва Сўғд давлатлари ташкил топди.

Марказий Осиёдаги давлатчилик, унинг тарихий тараққиёти, этнографияси ва аҳолиси ҳақида кўплаб Ғарб мутафаккирлари ўз асарларида ёзиб қолдирган.

¹³Қаранг: Абдукамилов Р. Авестийские текст о государственности и праве: вопрос генезиса и эволюции структур. Ж.:Ўзбекистон тарихи.Т.: 2000. №3 сон, 22- бет.

¹⁴ Қаранг: Ҳомидий Ҳ., Дўсчонов Б. Авесто ва тиббиёт. - Т.:Ибн Сино, 2001. 20-бет.

“Тарих отаси” Геродот, Курций Руф, Арриан, Ктесийларнинг асарлари ва Эрон шоҳи Доро I томонидан ёздирилган Бехустун қоясидаги ёзувларни бунга мисол келтириш мумкин.

Шарқ халқлари ҳаётида IX-XII асрлар туб бурилиш ясаган давр бўлди. Бу давр Уйғониш даври деб аталиб, давлатчиликнинг ривожланишидаги юксак тараққиёт бўлди. Уйғониш даврида Марказий Осиёда Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар каби давлатлар ўз даврига қараб ҳумкронлик қилди. Бу давр нафақат давлатчилик, балки илм-фан, санъат, адабиётнинг юксалиш даври бўлди. Худудимиздан етишиб чиққан алломалар ўз кашфиётлари билан жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшди. “Шу нуқтаи назардан қараганда, заминимизда яшаб ўтган буюк алломаларимиз, мутафаккир боболаримизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, **бемисл илмий-ижодий кашфиётлари** бугун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солаётганини ғурур билан таъкидлаш лозим”¹⁵.

Уйғониш даври маданиятининг ўзига хос томонлари мавжуд бўлиб, улар давлатчилигимиз назариясининг вужудга келишида қуйидагиларга асосланган ҳолда талқин этилади:

1. Дунёвий маърифатга интилиш, бу йўлда ўтмиш ва қўшни мамлакатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, айниқса табиий-фалсафий, диний, тарихий ҳамда ижтимоий илмларни ривожлантириш.

2. Табиатга қизиқиш, табиатшунослик илмларининг ривож, рационализм, ақл кучига ишониш, асосий эътиборни ҳақиқатни топишга қаратилган фанларга бериш, ҳақиқатни инсон тасаввури, илмининг асоси деб ҳисоблаш.

3. Инсонни улуғлаш, унинг ақлий, табиий, руҳий, бадий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварлик, юқори ахлоқий қонун ва қоидаларни намоён этиш, комил инсонни тарбиялаш.

4. Универсаллик - қомусийлик, барча табиат ҳодисалари билан қизиқиш ва унинг моҳиятига интилиш¹⁶.

5. Давлат қурилиши ва бошқарувининг назарий негизларини адолат, ахлоқ принциплари асосида шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий ҳамда амалий асосларининг ривожлантирилиши.

6. Давлат раҳбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, масъулияти мезонлари тизимининг назарий негизларининг яратилиши.

Абу Наср Форобий (873-950 й.й.) - Уйғониш даврининг йирик намоёндалардан бири Абу Наср Форобий ўзининг “Фозил одамлар шахри” асарида инсоният жамиятини бошқаришда ва ривожланишида адолат ва ахлоқнинг аҳамиятини шаклланиши қонуниятларининг назарий принципларини яратганлиги билан машҳурдир. У - «Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади.

¹⁵ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.:Маънавият,2008.41-бет.

¹⁶ Ўзбекистонда ижтимоий - фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Хайруллаев М. таҳрири остида. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 11-12 бетлар.

Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига халақит берувчи султон бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади»¹⁷. Шу тариқа олим бугун бизнинг тасаввуримиздаги демократик давлат шакллари ва унда бошқарувнинг сиёсий ва фалсафий моҳиятини яратишга эришади. Масалан, фозиллар шаҳарининг (давлат назарда тутилган) таркиб топиши ва унда қандай ахлоқий сифатдаги шахснинг раҳбар бўлиши таснифлари бугунги демократик жамият қуришнинг бевосита назарий талаблари билан уйғун келади. Бу борада Абу Носир Форобий - «Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар»¹⁸ деб, давлат бошқарувида демократик принципларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий ва маданий қадриятларни тизимлаштиради. Эътиборли жиҳати шундаки, Форобий қарашларидаги «ҳокими мутлоқ бўлмаслиги», «сайловчилар иродаси», «озодлик» каби фикрлари нафақат шу даврда, балки, бугунда ҳам инсоният маданияти ноёб маҳсули ҳисобланган - демократиянинг бош ғояси бўлиб хизмат қиладди. Абу Наср Форобийнинг адолатли ва эркин жамият, оламнинг абадийлиги ҳақидаги ғоялари Европанинг Уйғониш даврига таъсир кўрсатган.

Абу Али ибн Сино (980-1037 й.й.) – Марказий Осиё халқлари маданиятини бутун дунёга танитган машҳур табиб-ҳаким, қатор табиий фанлар билимдони, Европада Авиценна номи билан танилган буюк қомусий олим. У ёзган 450 дан ортиқ асардан: «Тиб қонунлари», «Донишнома», «Нажот китоби», «Турад жойнинг тузулиши», «Инсоф китоби», «Тиббий кўрматмалар ҳақида», «Қуш рисоласи» каби 160 га яқини бизгача етиб келган. Ибн Синонинг сиёсий соҳаларга бағишланган асарларида илм ва одоб-ахлоқ уйғунлиги, инсон камолати, ижтимоий адолат, кишиларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва ҳурмати, ҳукмдорнинг бурчлари баён этилган. Унинг фикрича, инсон туғилишидан бошлаб, ахлоқли ёки ахлоқсиз бўлмайди. У ҳаётда шахсий ва ўзгалар тажрибаси, аجدодлар анъаналари, таълим-тарбия натижасида шаклланди ва муайян ижтимоий мавқега эришади¹⁹. Ибн Сино ҳар бир сиёсий ва фалсафий қарашларида ижтимоий адолатни ёқлаб чиққан. Ижтимоий адолатни кўпроқ одамларнинг самимий дўстона муносабатлари билан боғлайди. У ўзининг «Рисолатут тайр» («Қуш рисоласи») асарида бу борада қуйидаги фикрларни таъкидлайди: «Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан (тўсқинлик) пардасини очиб ташласин. Шундай қилингларики, биродарингиз сизлардан (ўзи билмаган) баъзи нарсаларни ўрганиб, ўзини камолотга етказсин»²⁰. Юртбошимиз Ибн Сино фаолиятини ўрганиш маънавиятнинг асосий мезони эканини таъкидлар экан, қуйидагиларни

¹⁷ Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: 1993, 190- бет.

¹⁸ Юкоридаги манба. 190 - бет.

¹⁹ Қаранг: Фалсафа асослари. Масъул муҳаррир Қ.Назаров. Т.:Ўзбекистон, 2005. 76-бет.

²⁰ Қаранг:Туленов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. Т.:Ўқитувчи, 1997. 60-бет.

билдирди: “Аниқроқ қилиб айтганда, бу беназир алломанинг бутун илмий фаолияти дунё тараққиётини инсонпарварлик руҳида, яъни, маънавий негизда ривожлантиришга улкан таъсир ўтказди, деб айтишга барча асослар бор”²¹.

Абу Райҳон Беруний (973-1048 й.й.) - “Геодезия”, “Минерология”, “Сайдана”, “Ўтмиш халқларидан қолган ёдгорликлар”, “Хоразмнинг ажойиб кишилари”, “Ҳиндистон” каби асарларнинг муаллифи. Фаннинг деярли барча соҳаларида ўлмас из қолдирган йирик аллома. Берунийнинг олимлик салоҳиятига машҳур шарқшунос тадқиқотчилар «...унинг қизиққан илм соҳаларидан кўра, қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш осондир», деб баҳо берган эди. Беруний ўз таълимотларида комил инсонпарвар аллома сифатида инсониятга, илм-фан ва маданиятга қирғин келтирувчи урушларни қоралади. Мутафаккир ўзининг “Ҳиндистон” асарида халқлар орасидаги ўзаро ҳурмат ва дўстлик, маданий, диний ва сиёсий алоқалар мустаҳкам бўлиши, бундай фазилатлар давлатлар тараққиётини таъминлаб беришини таъкидлаган. Унинг эътиқодига кўра, “...ҳар бир халқ ижтимоий ва маънавий ривожланиш учун ҳақиқий мустақил бўлиши керак”²². Ундан ташқари Беруний жамият тараққиёти, унинг истиқболида меҳнат ва инсон омили муҳим аҳамият касб этишини билдириб, ўзининг “Минерология” асарида қуйидагича фикр юритади: “Инсоннинг кадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажариши ва ўрни меҳнат билан белгиланади. Инсон ўз хоҳишига меҳнат билан эришади”²³. Дарҳақиқат, “Беруний илмий масалаларда ҳам, тарихий воқеа-ҳодисаларга, ўз замондошларига баҳо беришда ҳам ўта холислик ва ҳаққонийлик билан фикр юритган”²⁴. Айнан америкалик олим Сартон XI асрни “Беруний асри” деб бежизга таърифламаган.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукаммал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби **Низомулмулкнинг** “Сиёсатнома” асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назорат қилиш, итоат ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир. Айниқса, Низомулмулкнинг - «Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак»²⁵ деган фикрлари аждоқларимизнинг давлат қурилишининг адолатли тартиботларига катта эътибор берганлигидан далолатдир.

Давлат ва унинг бошқарувида дахлдор масалалар **Юсуф Хос Ҳожиб** ижодида ҳам катта ўрин тутган. У “Қутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий - ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга қаратилган қарашлари билан эътиборлидир. У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга

²¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.:Маънавият, 2008.43-бет.

²² Қаранг: М.Абдуллаев ва бошқалар.Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.:Шарқ,2006. 42-бет.

²³ Қаранг:Туленов Ж., Гофуров З. Фалсафа. Т.:Ўқитувчи, 1997. 63-бет.

²⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т.:Маънавият,2008.42-бет.

²⁵ Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Адолат,1997. 98-бет.

мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шохликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғиладилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди»²⁶ деб кўрсатган. Шунингдек Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида кўрсатган барча ишларда тажрибали, ёмонликни дарҳол сезувчи, оқиллик бобида ибратли, заковатли, маърифатга ташна, кичикларга таянувчи, адолатпарвар, садоқат каби сифатларнинг соҳиби бўлиши шартлигини таъкидлади. Буюк аллома фақат бу билан чегараланиб қолмайди, балки диққат-эътиборини жамият ривожига ва тақдири учун масъул бўлган шахсларнинг давлат бошқарувидаги сифатлари таснифини ривожлантиришнинг муҳимлигига қаратган. Айни пайтда, у жамиятда илмий ва маданий салоҳиятни адолатли давлат асосларини яратувчи омил деб билган. Масалан, у, зиёлилар тўғрисида шундай дейди: - «Ҳақиқий зиёли ҳақиқат таянчи бўлади. Агарки оламда донишлар бўлмаганда, ерда ризқ-рўз унмас эди. Уларнинг зиёси халқ йўлини ёритувчи машъалдир. Донишларга ширин сўз билан баҳра бер, моддий манфаатини қондиришга ҳаракат қил»²⁷. Зеро, агар биз демократияни жамиятнинг юксак маданий шакли деб қарайдиган бўлсак, унда аجدодларимиз яратган мерос бевосита адолатли давлатнинг пойдеворига асос бўла олади.

Маълумки, Уйғониш даврида ислом дини ижтимоий дунёқараш шакли сифатида кенг тарқала бориши билан унинг назарий, фалсафий, ҳуқуқий томонларини ишлаб чиқишга эътибор ҳам тобора ортиб борган. Шу тариқа IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан, маданият, ислом фалсафасининг назарий жиҳатдан юксак даражада ривожланган даври бўлди. Улардан Имом Ал-Бухорий, Имом Ат-Термизий, Ал-Мотурудий, Муҳаммад Имом-Ғаззолий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Бурҳонуддин ал-Марғилоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Жалолиддин Румий каби буюк алломалар ўзларининг илмий тадқиқотлари билан жаҳон маданиятига улкан хисса қўшдилар. Диний-илмий тадқиқотларда борлиқ, илоҳий кудрат, инсон комиллиги, адолат, инсоф, диёнат, виждон каби ғоялар инсон руҳиятини поклаш орқали эркин жамиятга чорланади. Бу борада Ж.Румий шундай дейди: “Инсон буюк бир мўъжиза ва унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ зулмат ва пардалар бор-ки, улар ёзувларни ўқишга имкон бермайди. Зулмат ва пардалар, турли-туман машғулотлар инсоннинг дунё ишлари борасида олган тадбирлари ва кўнгилнинг сўнгсиз орзуларидир»²⁸. Дарҳақиқат, Ж.Румийнинг қарашларида инсоннинг фарқи унинг комиллигига асосланади.

Ижтимоий-сиёсий тараққиёт ривожининг маънавий асосларини ўрганишда Марказий Осиёда вужудга келган тасаввуфчилик оқимининг аҳамияти ҳам алоҳида муҳим ўрин тутди. Тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озиқланган, кўп ҳолларда шариат аҳкомига суянган бўлсада, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва

²⁶ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Т.: Фан, 1971. 329 - бет.

²⁷ Юқоридаги манба. 649-бет.

²⁸ Румий Ж. Ичингдаги ичингдадир. -Т.: Ёзувчи, 1997. 51-бет.

мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу-ишратларга ғарқ турмуш тарзига, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўлароқ, меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаб келди. Ушбу таълимотнинг эл орасида ёйилиб, фикрий янгиланишларга қанот бергани, ҳақ ва ҳақиқатга ташна зиёлилар юрагини банд этганига сабаб шу²⁹. Тасаввуф таълимоти асосида адолат, ҳақиқат, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, инсоф, иймон, эътиқод, илм, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби умуминсоний ғояларни тарғибот қилувчи футувватга асосланган бир қанча диний, сиёсий оқимлар пайдо бўлади. Улар жамиятнинг ахлоқсиз унсурларига ғоявий куч сифатида қарши қўйилади. Бу борада, А.Яссавий шундай дейди: “Шайх улдурким, ниёз олса, мустақимларга, ғариб, бечораларга бергайлар. Агар олиб ўзи еса, мурдор эт емишдек бўлғай. Агар тўн қилиб кийса, ул тўн тўзғунча Ҳақ таоло намоз, рўзасини қабул қилмағай ва агар олган ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таоло они дўзахда турлук азобга гирифтор қилғай. Ва агар ондоғ шайхга ҳар киши эътиқод қилса, кофир бўлғай”³⁰. Яссавийнинг ҳикматларида жамиятда етакчи шахсларнинг сифатлари тўғрисидаги талқинлар, айти пайтда, аччиқ танқидий муносабатлари ижодининг асосини ташкил этади. Чунки шу даврда шайхлар сиёсатга бевосита аралашиб келганлар.

XIII-XIV асрларда Марказий Осиёнинг мўғуллар томонидан истило қилиниши иқтисодий ва маънавий ҳаётга катта салбий таъсир кўрсатади. Мамлакатда жабр-зулм ва зўравонлик кучаяди, меҳнаткаш халқ қаттиқ эзилади. Жуда кўп маданий бойликлар, илм масканлари, мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинади, санъат ва илм-фан вакиллари: олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъморлар ва мусаввирлар ўлдирилади, омон қолганлари эса ўзга юртларда ижод қилади. Айнан мана шундай мураккаб даврда Амир Темурнинг (1370 йил) сиёсий саҳнага келиши ҳамда мустақил давлат барпо этиши нафақат Марказий Осиё, балки бутун Шарқу Ғарб халқларининг мўғул истилосидан, ички ўзаро низолардан қутулишига олиб келади. Мамлакатда ўрнатилган барқарорлик марказий давлатнинг тез орада мустақамланишига, сиёсий кучлар тарқоқлигини бартараф этишга, айти пайтда, турли ислохотларнинг амалга оширилишига, илм-фан ва маданиятнинг ривожланишига туртки бўлди.

Бу даврда миллий давлатчилик тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишида Амир Темурнинг хизматлари катта бўлди. Унинг тузукларида давлат тизими, уни идора қилиш услублари ва воситалари, ундаги турли лавозим-вазифалар даражаси, табақаларнинг тоифаланиши, ҳарбий кўшинларнинг ташкил этилиши, жанг олиб бориш маҳоратлари, давлат хизматчилари рағбатини ташкил этиш омиллари, адолатли солиқ турларининг жорий этилиши, мамлакатни ободонлаштириш тадбирлари миллий давлатчиликнинг юксак маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигидан далолат беради. Бундай сиёсатнинг асос-моҳияти адолатли давлат, инсонпарвар жамият негизларини қарор топтиришга қаратилади.

²⁹ Қаранг: Комилов. Н. Тасаввуф. Т.: Ёзувчи, 1996. 4 – бет.

³⁰ Яссавий Аҳмад Хўжа. Девони ҳикмат. Т.: Ғ.Ғулом 1992. 8-бет.

Амир Темур давлат бошқарувининг демократик асосларини яратишда мамлакат ишларини доимо кенгаш, машварад, маслаҳат, хушёрлик, мулоҳазакорлик, эҳтиёткорлик билан амалга оширишга қаратади³¹. Салтанат ишларини Кенгаш асосида олиб бориш - бу аслида аёнларнинг ризолиги ва ихтиёри демак. Бундай ёндашув бевосита давлат бошқаруви тақсимотининг илк кўринишлари тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишига замин яратган.

Соҳибқирон ҳар бир ишда сиёсатни адолат билан амалга оширишга ва бунда турли воситалар асосида унинг изчиллигини таъминлашга эришади. Яъни адолатга қаратилган мақсадларни адолатли воситалар билан уйғунлаштириш асосида давлат бошқарувининг назарий таълимотларини амалий жиҳатдан бойитади-ки, салтанатда адолатни таъминловчи сиёсат мурватлари юзага келади. Масалан, у нафақат давлат хизматчиларининг қандай сифатга эга бўлишини, балки шундай сифатлиларни қандай қилиб давлат бошқарувига келишини таъминлашнинг йўналишини ишлаб чиқади. Бу борада у шундай дейди: «Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп ҳалал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг кадр-қимматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак»³² деб, у давлат хизматида салоҳиятли шахсларнинг иштирокини амалий татбиғига айлантиради.

Амир Темур ўз давридаги хизматларининг энг асосийси ва энг буюғи - бу унинг давлат арбоби сифатида адолат ғояларига асосланган миллий давлатчилик таълимотларининг ҳуқуқий негизларини яратганлиги ҳамда уни татбиқ этиб берганлигидадир. Унинг “Куч адолатда” деган ҳикматли сўзлари ҳозирги кунгача мамлакат тараққиётининг асосий дастурамалига айланган. Шу тариқа у ўз сиёсий фаолиятини шундай ифода этади: “Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим, ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларни ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим»³³.

Мирзо Улуғбек (1394-1449 й.й.) - Буюк мунажжим, давлат арбоби, илм-фан ва маданият ҳомийси, ўз даврида Самарқандда расадхона курдириб, астрономик мактаб яратган олим. Илмий меъросининг гултожи - «Зижи жадиди Кўрагоний» асари бўлиб, «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», «Тўрт улус тарихи» асарлари ҳам унинг қаламига мансуб. Мирзо Улуғбек маълум муддат Моварауннаҳр тахтини бошқарган арбоб сифатида бобосит А.Темур ишларини давом эттириб, мамлакат ободончилигига катта эътибор қурдирди. У мамлакат тараққиётининг асосини илм-маърифат ташкил этишини ўзи қурдирган мадрасалар, академия ва расадхонада ифодалади. Жаҳоннинг машҳур илм аҳллари Самарқандга жалб этиб, юртни янада юксакликка олиб чиқди.

³¹ Қаранг: Темур тузуклари. -Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 24-бет.

³² Қаранг: Юқоридаги манба. 81-бет.

³³ Юқоридаги манба. 119-бет.

Алишер Навоий (1441-1501 й.й.) - Ўзбек тили ва мумтоз адабиётининг асосчиси, мутафаккири, давлат арбоби. Ўз «Хамса»си билан бутун оламга кўрсатган буюк сўз санъаткори «Бадойи ул-бидоя», «Наводир ул-нихоя», «Зубдат ут-таворих», «Чор китоб», «Мажолис ун-нафоис», «Махбуб ул-кулуб» каби асарларни ҳам бизга мерос қилиб қолдирган.

А. Навоий адолат тўғрисидаги қарашларида инсон руҳияти билан боғлиқ ижтимоий иллатларнинг моҳиятини излайди. Жамиятда ёвузликнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этади. Адолатли жамиятга эришишда нафақат подшоҳнинг одиллиги, балки фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг адолатли, маънан соғлом бўлиши лозимлигига эътиборни қаратади: «Оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан кўришдим; катта - кичикнинг феъл-атворини ўргандим; яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим; яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тотиб кўрдим. Бахл ва пасткашларнинг захмини, саховатли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди»³⁴ дейди. Айни пайтда, у инсон руҳияти билан боғлиқ иллатлар моҳиятига шундай нисбат беради: «Яхшиликка мукофот - кўполлик; одоб билан қилинган хушмуомала эвазига кеккайиш, такаббурлиқдан ўзгача муносабат кўрмайсиз. Бировга бир хизмат қилсанг, ундан ўн зарб ейишга тайёр турмоқ керак; кимгаки бир тавозеъ кўрсатсанг, минг кўполлик ва дилсиёхликка ҳозир бўлиб турмоғинг лозим»³⁵. Шу тариқа, у «Махбуб ул-кулуб» асарида ҳар хил одамларнинг феъл-атвори ва ахлоқи, яхши феъл хосияти ва ёмон хислат касофати ҳақидаги қарашлари асосида жамият ижтимоий муносабатларининг яхлит назарий тизими, фуқаро-жамият-давлат ўртасидаги ахлоқий мажбуриятларни умумлаштиришга эришади. Ўзбек миллий давлатчилигимиз негизларининг қадимийлиги ҳақида буюк бобокалонимиз Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асаридаги фикрлар алоҳида диққатга сазовордир. Навоий давлат сўзини мулк деб ёзади. Ажам дегани эса арабчада арабдан ташқари деган маънони англатади. Демак, қадимий тарихларда Эрон ва Турон худудида илк бор ташкил топган ва узоқ асрлар давомида ҳукмронлик қилган давлатни араблар Ажам, яъни араб давлатидан ташқари, деган ном билан атаганлар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530 й.й.) – Темурийлар даврининг йирик намояндаси, Шарқ маданияти, адабиёти ва шеърлятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим, йирик давлат арбоби ва саркарда. Унинг жаҳон оммасига машҳур бўлган шоҳ асари «Бобурнома» дан ташқари «Мубаййин», «Хатти Бобурий», «Ҳарб иши» каби асарлари ва гўзал шеърляти машҳурдир. А.Навоий замондошларининг илмий меросини кунт билан ўрганган, ўзи ҳам шу йўналишда катта мерос қолдирган ижодкорлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийлардир. Улар давлатшунослик, ахлоқшунослик, адабиёт, таълим-тарбия, наср ва назм соҳаларида ижод қилган йирик олимлардир. Давлат бошқаруви ва унинг сиёсати билан боғлиқ бўлган ижтимоий-ахлоқий масалаларни Бобурнинг «Бобурнома», Кошифийнинг

³⁴ А. Навоий. Махбуб ул- кулуб. –Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти,1983 йил. 12-бет.

³⁵ Юқоридаги манба. 60-бет.

“Ахлоқи Мухсиний”, Давонийнинг «Ахлоқи Жалолий» асарларида атрофлича баён қилади³⁶.

Уларда жамиятни бошқариш асослари, ижтимоий табақаларнинг ўзаро муносабатлари, адолатли ва адолатсиз подшоҳ фазилатлари, фуқароларга одил муносабати, ахлоқ ва таълим-тарбия масаларини таҳлил этган. Шу тариқа Давлат бошқарувига оид ижтимоий қарашларни ўз навбатида ўтмиш давлатчилик маданий меросимиз билан боғлиқ бўлган қадриятларимизни янада бойитишга хизмат қилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, XIV-XV асрдаги ижтимоий ва маданий юксалиш ўз мазмун - моҳияти билан IX-XII асрлардаги Ўрта Осиёдаги Уйғониш даврининг узвий давоми эди. Хулоса шундаки, бундай маданий меросларнинг монандликка интилиши, унинг даврий уйғунлашуви халқлар ҳаётида тараққиёт ҳамда юксалишига пойдевор бўлган назарий таълимотларнинг ривожланиш босқичларини кузатамиз. Аммо Ўзбекистон халқлари давлатчилик тарихи ўз тараққиётида бир хилда ривожланган эмас.

XVI-XIX асрлар Ўрта Осиё ҳаётида мураккаб ва кескин бурилиш даври бўлди. Унинг мураккаблиги аввало, Амир Темур салтанатининг парчаланиши ҳамда ворислар ўртасидаги низолар билан боғлиқдир. Доимий ихтилофлар майдонига айланиб қолган Мовароуннаҳр Шайбонийхон лашкарлари томонидан босиб олинади. Юртда эгасизлик, бошбошдоқлик ҳукм суради. Мана шундай шароитда ҳақиқий илм ўрнини диний ақидавий қарашлар эгаллайди. Натижада аниқ ва табиий фанлар қувғунга учрайди, айниқса математика ва астрономия орқада қолади. Бунинг оқибатида илм-фан ривожининг даражаси кескин пасайиб кетади. Айни пайтда бу давр олдинги мутафаккирлар илғор ғояларининг ўзаро фаол таъсири заифлашуви билан характерланади. Дин бевосита давлат сиёсатининг асосига, ҳокимият унинг раҳнамолари манфаатларини ниқобловчи мафкурага айланади. Натижада жамиятда диний тазйиқ кучаяди. Ҳар қандай ижодий ҳур фикр таъқибга олинади³⁷. Шунга қарамай, Ўрта Осиёда ижтимоий фикр, фалсафа, адабиёт, тарих, мусиқа фанлари, меъморчилик, тасвирий санъат ривожланиди, қатор мадраса ва масжидлар қурилди. Жумладан, Ибн Муҳаммад Юсуф Ал-Қорабоғий, Муҳаммад Шариф, Машраб ва Сўфи Оллоёр, Нодири, Увайсий, Дилшод, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Бедил, Фузулий, Аҳмад Дониш, Муқимий, Огаҳий, Фурқат, Мулла Олим Маҳдум Ҳожи ижодиётида илғор ижтимоий ғоялар яратилади.

Эътирофли жиҳати шундаки, шу давр ижодкорлари қайси соҳада ижод қилмасин, шахс ва зиёлийликка хос қудратда уларнинг асосий диққати халқ ва унинг турмуш дарди билан бевосита боғлиқ бўлганлигига амин бўламиз. Мулло Олим Маҳдум Ҳожи «Тарихи Туркистон» асарида шундай дейди: «Туркистон хонлари вақтидаги мусулмониялар ниҳоят даражада аҳволи оламидин хабарсиз бўлдилар. Золим ҳакамларга рост ва тўғри сўзни айтадурғонлар қолмай,

³⁶З.М.Бобур. Бобурнома. Т.:Юлдузча,1989., Хусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Мухсиний. Душанбе,: Адиб нашриёти, 1991. Жалолиддин Давоний. Ахлоқи Жалолий. ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди.

³⁷ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т.:Ўзбекистон, 1995. 182-бет.

золимлар учун беш-ўн тилло бадалига эртадан кечгача хушомад сўзлар айтиб, алар қандай сўз айтса, маъкул дейдурғонлар бўлғон эдилар. Илму маорифда бўлса Туркистонда ўтган Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Алиқушчи ўрнига ўлтурғон олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафс ва риёкорликга табдил бўлуб, жаҳл балосига мубтало бўлғон эдилар. Хакам ва улуғларимиз фуқаролардин ўз жойига ва масрафига сарф қилмай, ўз хоҳишлари ва йушаълариға харж ва сарф қилар эди. Хукумат ишида мутлақо мунтазам қоида ва қонун йўқ эди. Фуқаролар оларнинг ўз молидек ҳисоб қилинур эди»³⁸. Мавжуд манбалар миллий давлатчилигимизни таназулға тортган сиёсий курашлар ва ўзаро ихтилофларнинг сабабларини ўрганиш, ундан сабоқлар чиқариш имкониятларини беради.

Маълумки, Мовароуннаҳр давлатчилик тарихи ва унинг тараққиётини ислом фалсафасидан айри ҳолда кўра олмаймиз. Аждодларимиз дунёвий ва диний илмларни бевосита уйғун тарзда олиб боришган. У хоҳ диний, хоҳ дунёвий йўналишда бўлмасин, унинг асосида инсон - жамият - давлат муаммоси ётади. Фақат бирёклама диний мафкурага асосланган муносабат, сўнгра мустамлакачилик сиёсати адолатли жамият қуришга қаратилган илғор, миллий маданий меросни таъқиб остига олади. Натижада фан ва таълимот ўз заминидан айрилган ақидалар ва мавҳум ғоялар таъсирига тушиб қолади.

Аммо тарихнинг ана шундай мураккаб даврида ҳам Ватанимиз ҳудудида хуррият билан йўғрилган ижтимоий - сиёсий қарашлар тўхтаган эмас. Аксинча, бундай истак ҳар бир ватандошимиз қалбида умуммиллий истиқлол ғоясининг вужудга келишига туртки бўлди. Ана шундай ғояларни шаклланишида XX асрнинг бошларидаги жади́дчилик ҳаракатини алоҳида ўрганиш лозим.

Миллий давлат мустақиллиги учун курашда озодлик ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда шарт - шароитларини сиёсий жиҳатдан таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Хусусан, жади́дларнинг мустақиллик учун кураш ғояларининг вужудга келиши назарда тутилади. Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмаслиги Бехбудий келган биринчи хулосалардан эди³⁹. Айни пайтда, бундай ғоя миллий истиқлолчилик ҳаракатининг асосини ташкил этган.

Жади́дчилар асосий эътиборини жамиятда маънавиятни ривожлантиришга қаратадилар. Улар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини нашр этириш, ғарбнинг янги маданият ва технология услубиятларини жорий этиш заруриятини ҳамда уни Туркистонда тарғиб этиш орқали миллий-дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаб ва бойитиб миллий ўзликни англашни юксалтиришга замин яратишга интиланлар. Бундай сиёсий ёндашув бевосита жамиятда адолатли давлат қурилишининг асосларини ривожланишига хизмат қиладиган назарий омиллар эканлигини эътироф этмасдан бўлмайди. Албатта, улар демократиянинг том маънодаги кўринишларидан бироз узоқроқда бўлганлар.

³⁸ Мулла Олим Маҳдумхожи. Тарихи Туркистон. Насаф.: 1992. 100-бет.

³⁹ Бехбудий. Танланган асарлар. Сўз боши. Т.: Маънавият, 1999.28-бет.

Туркистонда мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш ва унинг ижтимоий-сиёсий асосларини ёритувчи манбалар Мунавварқори Абдурашидхонов, Беҳбудий, Фитрат, Авлоний, Хувайдо ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган⁴⁰.

Ўз даврида жадиждлар миллий-маданий мухторият қурилиши тамойилларини ривожлантиришга Туркистонда давлатчилик шакли ва уни бошқариш қонунларни жорий этиш, суд органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратиш каби масалаларга катта эътибор беришган. Аммо шу давр сиёсий шароити ҳамда ерли халқнинг тушунчасида Туркистонда мустақил демократик жамият қуриш тўғрисидаги қарашлари бир мунча чекланганлигини кўрамиз. Беҳбудийнинг “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси” дастурида тўла мустақил, демократик жамият тўғрисида эмас, давлатнинг автономия шакли назарда тутилади⁴¹. 1917 йилдаги Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойида ҳам давлатчилик қурилиши тўғрисидаги қарашларда демократик ёки федератив шакллари тўғрисида баҳс олиб борилади. Аммо уларнинг демократия ва федерация тўғрисидаги қарашлари ҳам аслида конституцион монархия тузумидан ташқарига чиқиб кетолмайди⁴². Айнан шу давр воқеа - ходисалари баёни, тафсилотлари ҳамда муваффақиятсизликнинг сабабларига М.Чўқай “Истиклол жаллодлари” асарида қўйидагича таъриф беради: «Биринчидан, объектив омиллар: ...Биз курашга ўзимиз танлаган фурсатда эмас, Россия инқилоби жараёни келтириб чиқарган вазият ижоботи билан киришдик. Иккинчидан, субъектив, яъни ўзимиздан бўлган омиллар: Миллий манфаатлар йўлида курашиш лозимлигини билганлари ҳолда туркистонликлар ўзаро кучли бирлик қура олмадилар ва бунга улгурмадилар»⁴³.

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши, унинг сиёсий фаолияти, сўнгра инқироzi масалалари мамлакатимизнинг бир қатор олимлари асарларида ўз ифодасини топган⁴⁴.

Миллий истиклол учун кураш йўллари ва шу йўлдаги мақсад муштаракликда бўлган эмас. Мустақилликка эришиш учун кураш афсуски, турлича англаган ва унга турлича ёндашилган. Аммо миллий озодлик ҳаракатининг мағлубияти ёхуд кўплаб зиёли намоёндаларнинг қатағон қилиниши, шаҳид бўлиши билан миллатнинг ҳурриятга бўлган интилиши бир сония ҳам тўхтаган эмас. Ўзбек зиёлиларининг мустақиллик учун олиб борган кураши 30-40-йилларда сўнгра 50-60-йилларда ҳам турли сиёсий кўринишларда давом этиб боради.

XX асринг 80-йилларига келиб, коммунистик мафкура зуғуми остида қатағонлик сиёсати янги паллага киради. Марказ ходимлари томонидан уюштирилган “ўзбеклар иши”, “пахта иши” билан 11 мингдан ортиқ

⁴⁰ Абдурашидхонов М. Хотираларим. -Т.: Шарқ, 2001., Авлоний А. Танланган асарлар. 1, 2 жилдлар. Маънавият, 1998., Беҳбудий. Танланган асарлар. Маънавият, 1999., Фитрат. Танланган асарлар. 1,2,3 жилдлар. Маънавият, 2000-2003.

⁴¹ Беҳбудий М. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. Ж.:Жаҳон адабиёти. №3, 2003 йил. 146-бет.

⁴² Дўстқораев Б. Ўзбекистонда янги давлатчилик маърифати. Ж.:Жамият ва бошқарув. №2, 1997 йил. 13 бет.

⁴³ Чўқай М. Истиклол жаллодлари. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1992. 6-бет.

⁴⁴ Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. Т.: Маънавият, 2000., Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият, 2002. 8- бет.

Ўзбекистонлик раҳбарлар ва оддий фуқаролар таъқиб остига олинди, жазоланди.

Ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг зиддиятлашуви ва ҳодисаларнинг кескинлашуви “қайта қуриш” йилларида ҳам ўз таъсир кўламини кенгайтириб келди. Натижада республикада жамият яхлитлигини парчалайдиган эгасизлик ҳолати фуқаролар ўртасида парокандалик муҳитини юзага келтирди, миллатлараро зиддиятлар, баъзан тўқнашувлар, айниқса, давлат бошқарувида қонунсизлик, бошбодоклик ҳолатлари вужудга келади.

Мана шундай қалтис вазиятда, 1989 йил 23 июнда И.Каримов Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари сифатида ўз фаолиятини бошлади. У қисқа вақт ичида Ўзбекистонда вужудга келган ижтимоий танглик шароитини барқарорлаштиришга қаратилган тубдан янги миллий сиёсатни шакллантиришга эришди. Натижада, сиёсий беқарорлик, фуқаролар ва миллатлараро низоларнинг олди олинди. Давлат бошқарувида босқичма-босқич демократик тамойиллар мустаҳкамланди - Ўзбекистонда мустақил давлат ташкил этишининг барча сиёсий ва ҳуқуқий заминлари яратилди. Бугунги кунда у «Ўзбек модели» сифатида тан олинмоқда.

1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди. Аммо мустамлакачилик сиёсатидан сўнг қолган сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий мерос билан мустақилликни мустаҳкамлаш ва унинг истиқбол йўлини аниқлаш, аслида ундан-да мураккаб вазифа эди. Бундай вазифа мамлакатда демократик ҳуқуқий давлат қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини вужудга келтириш, унинг жаҳон ҳамжамятига қўшилишини таъминлаш бўйича қатъий ва изчил сиёсат юргизишдан иборат бўлди. Президент И.А.Каримов «Биз юртимизда янги ҳаёт барпо этишнинг биринчи кунларидан бошлаб ҳақиқий эркинлик ва истиқлолга эришиш – бу фақат мустақилликни қўлга киритиш эмас, балки уни ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан қуриш ва мустаҳкамлаш, халқаро ҳамжамятда ўзимизга муносиб ўрин эгаллаш ва ҳурмат қозонишдан иборат эканини теран англаб олдик»⁴⁵ деб Ўзбекистонда адолатпарвар демократик жамият қуришнинг назариясини миллий давлатчилигимизнинг уч минг йиллик тарихий ҳамда маданий мероси билан боғлашга қаратади.

Хуллас, қадимдан бизнинг заминимизда давлатчилик пойдевори яратилган бўлиб, ҳар бир даврда ўзига хос тарзда бошқарув услубига эга бўлди. Буюк алломаларимизнинг бизга қолдирган илмий-амалий меросларида давлат бошқарувида хос кўплаб кўрсатма ҳамда ўғитлар мавжуд. Ана шу ўғит ва маслаҳатларни ижобий ривожлантириб, мамлакат тараққиётига ўзимизнинг ворислик ҳиссимиз билан хизмат қилмоғимиз керак.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Кичик гуруҳларда ишлаш”, “Гуруҳлараро савол-жавоб”.

⁴⁵Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012. 11-бет.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Нима учун қадимги Афина демократия шаклланишининг дастлабки макони ҳисобланади?
2. Қадимги Грецияда демос асосан қандай масалаларнинг ҳал қилиниши учун курашган?
3. Ватанимиз ҳудудида давлатга ўтиш жараёнидаги бошқарув шакли нима деб аталган?
4. А.Н.Фаробийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асари мазмунида давлатчиликка доир қандай маълумотлар мавжуд?
5. А.Темурнинг “Куч-адолатда” тамойилининг мазмун-моҳиятини тушунтиринг...
6. Жаҳидлар ҳаракатининг демократик асослари ҳақида нималар биласиз?
7. 80-90 йилларда Ўзбекистондаги чуқур сиёсий-иқтисодий инқирознинг сабаблари ҳақида нималар биласиз?
8. Мустақилликка қўйилган илк қадамлар...
9. Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши...
10. Ўзбекистоннинг истиқлол ва тараққиёт йўли...

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: Шарқ, 1998
2. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т.: Ўзбекистон, 2002.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008.
4. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. Т.: Ўзбекистон, 2011.
5. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Т.20. Т.: Ўзбекистон, 2012.
6. Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий қўлланма. Т.: О'қитuvchi, 2014.
7. Юсуф Хос Хожиб. Кутадғу билиг. Т.: Фан, 1971.
8. А. Навоий. Маҳбуб ул- қулуб. –Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
9. З.М.Бобур. Бобурнома. Т.: Юлдузча, 1989.
10. Яссавий Аҳмад Хўжа. Девони ҳикмат. Т.: Ғ.Ғулом 1992.
11. Мулла Олим Маҳдумхожи. Тарихи Туркистон. Насаф.: 1992.

12. Чўқай М. Истиқлол жаллодлари. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1992.
13. Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: 1993.
14. Кабиров А., Коровкин Ф. Жаҳон тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1995.
15. Ўзбекистонда ижтимоий - фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Хайруллаев М. таҳрири остида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
16. Темур тузуклари. -Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
17. Комилов. Н. Тасаввуф. Т.: Ёзувчи, 1996.
18. Туленов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. Т.: Ўқитувчи, 1997.
19. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Адолат, 1997.
20. Румий Ж. Ичингдаги ичингдадир. -Т.: Ёзувчи, 1997.
21. Сагдуллаев А ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Т.: Шарқ, 1999.
22. Бехбудий. Танланган асарлар. Сўз боши. Т.: Маънавият, 1999.
23. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. Т.: Маънавият, 2000.
24. Ҳомидий Ҳ., Дўсчонов Б. Авесто ва тиббиёт. - Т.: Ибн Сино, 2001.
25. Абдурашидхонов М. Хотираларим. -Т.: Шарқ, 2001.
26. Фалсафа асослари. Масъул муҳаррир Қ.Назаров. Т.: Ўзбекистон, 2005.
27. Эргашев И. ва бошқалар. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т.: Наврўз, 2005.
28. Абдуллаев М ва бошқалар. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.: Шарқ, 2006.
29. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. Т.: Akademiya, 2007.
30. Мукаммал тарих... Т.: 2007.

3-Мавзу

Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишда ўтиш даврининг зарурлиги ва унинг хусусиятлари. “Ўзбек модели”.

Режа:

1. “Ўтиш даври” тушунчаси, унинг моҳияти ва зарурияти
2. Ўтиш даврининг «модел»лари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари
3. Миллий мустақиллик ва демократиянинг узвий боғлиқлиги. “Ўзбек модели”.

Машғулот мақсади: “Ўтиш даври” тушунчасининг мазмун-моҳияти ва заруриятини таҳлил қилиш, унинг аҳамиятини тушунтириш. “Ўзбек модели” моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек демократик жамият барпо этишдаги аҳамиятини ўрганиш.

Таянч тушунчалар: Ўтиш даври, асосий босқичлар, эволюцион йўл, бозор иқтисодиёти, “Ўзбек модели”, постиндустриал жамият.

Ўтиш даври ижтимоий-сиёсий фанлар мавзулари тизимидаги долзарб масалалар қаторида туради. Чунки, мамлакатлар ўзларининг юксак тараққиёт даражаларига маълум оралиқ босқичларини босиб ўтмасдан эриша олмайдилар. Ана шу «оралиқ» босқични ўрганиш на фақат назарий, шунингдек амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Аммо у мустақил мавзу сифатида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий адабиётларда илмий жиҳатдан жуда кам ўрганилган. Бунинг асосий сабаби, унинг аниқ «мезони»ни ва бошланиши нуқтаси билан «поёни» (охирги муҳлати) масаласини аниқ белгилаш мураккаблигича қолмоқда. Бундан ташқари, баъзи олимлар, жамият тараққиёти то фуқаровий жамият даражасига кўтарилгунча, фақат «ўтиш даври»ни ўз бошидан кечирадилар, у узлуксиз жараён, - деб ҳисобласа, яна бирлари «ўтиш даври»нинг муҳлати ва моҳиятидан кўра, ундаги жараёнларни ўрганиш «муҳимроқ» - эканлигини таъкидлайдилар. Хуллас, Ўзбекистонда демократик жамиятга ўтиш даврини ҳам мукамал ўрганишга эҳтиёж етилиб келмоқда. Чунки унинг бошланиши ва охирги «поёни»нинг мезонларини аниқламасдан туриб, жамият ҳаётида содир бўладиган ёхуд содир бўлиши мумкин бўлган жараёнлар ҳақида аниқ концептуал ғояларни ишлаб чиқиш ҳам мумкин эмас. Бу жараёнлар нега турли мамлакатларда турлича содир бўлади? Уларнинг муҳлати нега ҳар бир давлатда турли хил вақтларда давом этади? Ўтиш даврида кучлар нисбати қандай ҳолатда бўлади? деган саволларга жавобни фақат демократик жараёнлар билан ҳамохангликда мустақил мавзу сифатида ўрганиш орқалигина жавоб бериш мумкин бўлади. Бу жараён барча мамлакатлар учун хосдир. Чунки жаҳоннинг энг тараққий этган мамлакатлари ҳам уни ўз бошидан кечирмоқдалар.

Шу маънода уни ўрганиш бугун «ўтиш даври»ни ўз бошидан кечираётган Ўзбекистон учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Негаки, уни ўрганиш биз кураётган жамиятда содир бўладиган жараёнлар даражалари тўғрисида аниқ тасаввурларга ва унга етиб бориш йўллари аниқлаш имконини беради.

Ўтиш даври барча давлатларнинг юксак тараққиётига эришиш жараёнининг ўзига хос «оралик» муҳлати ҳисобланади. У ҳар қандай давлат учун умумий қонуниятдир. Чунки давлатлар вужудга келиши биланок, бирданига юксак тараққиёт даражасига кўтарила олмайди, балки ҳар бир давлат энг аввало, шаклланади ва маълум тарихий тараққиёт босқичларини ўз бошидан ўтказади. Маълумки, ҳар бир давлатнинг вужудга келиш, ривожланиш ва юксак даражасига кўтарилиш жараёнлари олимлар томонидан ўрганилган ва бугунги кунда ўрганиш давом этмоқда. Аммо ўтиш даври ўзи нима? Нима учун ўтиш даври деб айтилади? - деган саволларга мукамал жавоб илмий адабиётларимизда энг кам ишланган муаммолардан биридир. Шунга кўра уни мукамал тарзда ўрганмасдан туриб, мамлакатимизнинг ривожланиш хусусиятларини аниқ тасаввур қилиб бўлмайди. Зеро, бугун юксак ривожланган ёки кам тараққий қилган ёхуд эндигина ривожланиш томон қадам ташлаётган мамлакатларнинг бир иқтисодий, ижтимоий-сиёсий тузумдан иккинчисига ўтиш жараёни айнан такрорланмайдиган ҳодисадир. Тўғри, ўтиш даври учун барча мамлакатлар учун хос, умумий қонуниятлар ҳам мавжуд. Улар сиёсий ҳокимиятни ўзгартириш, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, янги тафаккур ва турмуш тарзини шакллантиришда намоён бўлади. Аммо уларни амалга ошириш ҳам давлатлар ва унда яшаётган халқнинг менталитети билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Хўш, нега шундай? Ўтиш жараёнида тайёр андозалар ёки «модел»дан фойдаланиб, пировард мақсадни амалга оширишга киришилса бўлмайди-ми? Ёки маълум тарихий босқични босиб ўтмасдан, юксак тараққиётга эришиб бўлмайдими? Худди ана шундай саволларга жавоб топиш учун ҳам ўтиш даври ҳақидаги қарашларни ўзида мужассамлаштирган мукамал концепцияни ишлаб чиқиш эҳтиёжи ортиб бормоқда. Айниқса, бу эҳтиёж мамлакатлар тараққиётида содир бўлаётган турли-туманлик, унинг заминидagi муаммоларнинг юзага келиши ва уларни ҳал қилиш усуллари ишлаб чиқиш жараёнидаги ўзига хослик туфайли кучайиб бормоқда.

Аслида ўтиш даври назарияси деганда нимани тушунмоқ керак? Ўтиш даври у ҳақидаги турли қарашлар тизими ҳисобланади. Улар асосида умумлашган назариялар шаклланади. Қарашлар турли-туман, ҳатто улар бирига қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин. Энг муҳими уларни таҳлил қилиш асосида илмий хулосалар ишлаб чиқилади. Хулосаларнинг илмийлиги эса уларнинг моддий кучга айланишида ўз ифодасини топади. Яъни, ўтиш даври ҳақидаги назарий қарашлар реал ҳаётда ўз ифодасини топса, амалиётда ўз самарасини берсагина, илмий хулоса даражасига кўтарилади. Ана шу маънода ҳам ўтиш даври назарияси деганда, мамлакатларнинг маълум бир

ижтимоий тараққиётдан иккинчисига ўтиш учун зарур бўлган оралик босқичлар натижаси ҳақида шаклланган қарашлар тизими тушунилади.

Берилаётган бу таъриф ўтиш даврининг моҳиятини ўрганиш асосида шаклланган қарашлар натижаси ўлароқ, юзага келди. Ўтиш даври ҳақида турли-туман фикрлар бўлишига қарамасдан уни бир тизимга келтириш, умумлаштириш асосида шаклланган таърифлар бугунги кунгача деярли учрамаётганлиги сабабли, «ўтиш даври назарияси»га юқорида берилаётган таърифни бошқалари билан таққослаш имконияти ҳам чекланганлигини назарда тутиш лозим. Ана шуни ҳисобга олган ҳолда ўтиш даврининг ўзи ҳақидаги фикрларнинг моҳиятини аниқлаш ва унинг хулосаларига асосланиб, тегишли назариялар ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

Ўтиш даврига муносабат билдирган германиялик олим Леонид Левитин шундай ёзади: «одатда, «ўтиш даври» сўзларини айнан тушуниб, уни ўтмиш ва келажак оралиғидаги бугун, деб ўйлайдилар. «Ўтиш даври»нинг пайдо бўлишида, бундай қарашларга кўра, ўтмиш – сабаб, келажак эса мақсад тарзида воқе бўлади»⁴⁶. Шу муаллифнинг яна бир муҳим хулосаси мавжуд-ки, у ҳам эътиборга лойиқ. Жумладан, у шундай ёзади: «Табиийки, ўтиш даврлари турли хилдаги тартибсиз жараёнлар, мавҳумотликлар билан тўла. Кимдир бундай даврларни «дарё бўйлаб узала тушган кўприк» деб, ўхшатиб таърифлаган эди»⁴⁷.

Тоталитар тизимдан демократик жамиятга ўтиш қайси соҳада юз беришига қараб, унинг маъно-мазмунини аниқлаш мумкин бўлади. Демократик тараққиёт босқичига ўтиш, унинг муқаррарлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унинг зарурлигини инкор этиб бўлмайди. Чунки жамият ҳам инсон каби юзага келганиданоқ юксак камолот даражасига кўтарила олмайди, балки маълум босқичларни босиб ўтиши зарур бўлади. Ҳамма масала ана шу босқичларнинг ўзига хослигини, уларда мавжуд бўладиган муаммолар кўламини аниқлаш ва ҳал қилиш механизмларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Аммо бу жўн, осон иш эмас. Чунки жамиятнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиш жараёни кенг кўламдаги вазифаларни қамраб олади. Уларни амалга оширишда нафақат объектив, айни пайтда субъектив омилларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Уларнинг ўтиш давридаги ўзаро алоқадорлиги ва муносабати алоҳида эътиборга молик. Шунинг учун ҳам ўтиш даври ҳақида фикр юритганда, фақат жамиятнинг демократик тизимга ўтиш хусусияти билан чекланмасдан, балки унгача жамиятлар бир босқичдан иккинчисига ўтиши учун зарур бўлган «оралик» ҳам назарда тутилмоқда.

Масалага бундай ёндашув жамият тараққиётига нисбатан цивилизацион ёндашувни талаб этади. Яъни, жамиятнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиши инсон турмушида, унинг тафаккурида, жамиятнинг моддий, сиёсий ва маънавий-маърифий ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар даражасини аниқлаш мезонларини белгилаш зарур.

⁴⁶ Левитин Л., Карлайл С. Ислом Каримов - янги Ўзбекистон президенти. Т.: Ўзбекистон, 1996. 52-бет.

⁴⁷ Қаранг: Ж.:Тафаккур, 1998. № 4. 87-бет.

Бугун умуман тарихий даврга, шу жумладан, ўтиш даврига қарашлар тубдан ўзгарди, улар мазмунан замонамизнинг ўзига хос қадриятларига асосланган. Профессор И.Эргашев тўғри таъкидлаганидек, «Бугун тарихий даврга қараш ўзининг мазмуни ва моҳиятига кўра, анъанавий якка мафкуравий қарашдан тубдан фарқ қилади. Мустабид тузумнинг емирилиши билан тарихий даврни сиёсийлашган, мафкуралашган мазмунида таърифлашга барҳам берилди»⁴⁸. Демак, «ўтиш даври»ни сиёсий, фалсафий, иқтисодий ва маънавий-маърифий соҳаларда кечаётган мураккаб динамик жараёнларнинг сабаб ва оқибатларини ўзида мужассамлаштирган алоҳида тушунча сифатида эътироф этиш ва шу йўналишда таҳлил қилиш тўғри бўлади.

Ана шундай қарашларнинг мажмуасигина ўтиш даврининг моҳиятини ўзида тўла ифодалайди. Албатта, ўтиш даври - нимадан нимага ёхуд қайси жамиятдан яна қайси бирига ўтилиши ҳақида гап бориши масаласи дунё олимлари диққатида турганлигини ҳам таъкидлаш лозим бўлади. Айниқса, жамият тараққиёти босқичларига формацион ёндашув (юқорида таъкидланганидек) барҳам топган бугунги кунда бу масалага аниқлик киритиш мақсадида турли концепцияларни илгари суришга интилиш ҳам кучаймоқда. Жумладан, Америкалик социолог Дэниел Белл ижтимоий тараққиётни қуйидаги уч босқичга бўлади:

1. Аграр жамият
2. Индустириал жамият
3. Постиндустириал ёки инфорацион жамият.

Унинг жамиятни классификациялаштируви (тизимлаштириши) заминида жамиятнинг ишлаб чиқариш технологияси, ишлаб чиқаришга самарали таъсир ўтказишни белгиловчи хизмат кўрсатиш, маиший ҳаёт ва турмуш туради, олимнинг фикрича, бугун дунёдаги кўпгина мамлакатлар индустриал жамиятдан инфорацион жамиятга ўтиш ҳолатида⁴⁹, ... Баъзи бир Европалик олимлар индустриал ва постиндустриал жамият билан бир қаторда, «Янги» жамият (П. Дракер), «Пост замонавийлашган» жамият (Ж.Лиотара), ундан кейин янги индустриаллашган жамият (Д. Гэлбрейт), ундан кейин «ривожланган» жамият ва ҳоказо. Умуман, уларнинг назарияларида инсоннинг жамиятдаги роли ва ўрни яна бирларида эса ўтиш даврида демократияга оид билим ва техника тараққиёти таъсирида содир бўлган ўзгаришларни ўзида мужассамлаштирган⁵⁰.

Юқоридаги кўрсатилган олимларнинг фикрларини умумлаштирган ҳолда айтадиган бўлсак;

биринчидан, жамият қандай номланишидан қатъий назар, ўз тараққиётида бир босқичдан иккинчисига ўтиш жараёнидан иборат бўлган ривожланиш субъектидир;

⁴⁸ Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. Т.: Академия, 2000. 59-бет.

⁴⁹ Қаранг: Ж.:Вопросы философии, № 3. Т.:2001. 6-бет

⁵⁰ Қаранг: Юқоридаги манба. №8. 2001. 14-бет.

иккинчидан, бир тараққиёт босқичидан иккинчисига ўтишдаги асосий кўрсаткич одамларнинг турмуш шароитларида кузатиладиган ўзгариш ҳисобланади.

Ўтиш даврини фақат моддий омиллар даражаси билан боғлаш - унинг моҳиятини тўлиқ ифодаламайди. Шунга кўра, содир бўладиган ижобий ёхуд салбий ўзгаришларга таъсир ўтказувчи сиёсий омилларнинг ролини аниқлаш масаласи ҳам муҳимдир.

Жамиятда бўладиган ҳар қандай ўзгаришлар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларнинг узвийлиги ҳолатида қаралгандагина, ўтиш даврининг моҳиятини тушуниш мумкин бўлади: ўтиш даври мамлакатлар тараққиётининг бир босқичдан иккинчисига ўтиши умумий қонуният бўлиши билан бирга ижтимоий-иқтисодий, уларнинг ҳар бирида ўтиш жараёни ҳам турлича намоён бўлади. Барчасига хос бўлган асосий умумийлик эскисининг тараққиёт эҳтиёжларига жавоб бера олмаганлиги оқибатида, янги босқичга ўтиш заруриятини келтириб чиқариши билан боғлиқ. Шу маънода, ўтиш давридаги бош йўналиш «орқага қайтиш» эмас, балки «олдинга» юриш, пастдан юқорига кўтарилиш ёки олдинги даражага қараганда юксалиш, ривожланиш демакдир.

Эски тузумни сақлаб қолиш йўлидаги турли уринишлар, қон тўкишлар, халқ бошига тушадиган турли фожеаларга қарамасдан, уларнинг қайси даражадан содир бўлишидан қатъий назар, барибир ўтиш даврининг бош йўналиши ўзгармас бўлиб қолаверади. Шу маънода Леонид Левитиннинг куйидаги фикрига қўшилиш мумкин: «Посткоммунистик ўтиш даври – ўтиш даврининг кўринишларидан биридир, холос. Инсоният тарихида бундай даврлар озмунча юз бермаган. Улар ўзаро қанчалик фарқ қилмасин, асосий маъноси битта – жамият асосларини, яъни иқтисодиётини, сиёсий тизимини, маданиятини замонавийлаштириш»⁵¹ – деб ёзади. Аммо ана шу «Замонавийлаштириш»ни қайси ўлчов мезонидан келиб чиқмоқ керак, - деган саволга жавоб топиш зарур бўлади. Зеро, «замон» ўзгарувчан, шиддат билан олдинга интилувчи жараён холос. Масалага ана шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, ўтиш даврининг тамом бўлиш мезонлари мавжудми ёки «замон» каби тўхтовсиз жараён ҳисобланадими? - деган саволлар юзага келаверади.

Аслида юқорида биз тушунчага берган таърифимизда тарихий тараққиётнинг бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан иккинчисига ўтиши учун зарур бўладиган алоҳида босқич эканлигини таъкидлагандик. Албатта, у маълум муҳлатдан кейин ўз поёнига етади ва жамият илгаригига қараганда янги тараққиёт босқичида яшай бошлайди. Биз ана шундай жараённи аниқ тасаввур қилишимиз ва тушунишимиз зарур бўлади. Акс ҳолда, инсоният ўз бошидан ўтиш даврини ўтказиш билан яшайди ва бу охири йўқ бўлган жараён, деган нотўғри хулоса келиб чиқади.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистоннинг тоталитаризмдан аста-секин демократик жамият томон ўтишининг ўзига хос хусусиятлари ҳам бундан

⁵¹Қаранг: Ж.:Вопросы философии, №3. Т.:2001. 53-бет.

истисно эмас, албатта. Жамият эришган ютуқлар асосида тараққий қилиш имкониятларининг тугаши, унинг ўсиб келаётган эҳтиёжларни қондиришга қурби етмай қолиши, жамиятни янги поғонага кўтариш заруриятини келтириб чиқаради. Демак, **биринчидан**, ўтиш даврини жамият ўзи эришган имкониятлар асосида ривожланишнинг тугаши, ўсиб келаётган эҳтиёжларнинг қондирилмай қолишидан бошлаб, ундан юқори бўлган имкониятларни юзага келишигача бўлган муҳлат билан белгилаш мумкин.

Иккинчидан, бир ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тузумдан иккинчисига «ўтиш даври» ёки аниқроғи, «оралик» босқичининг муҳлати ана шу янги юзага келган тараққий қилиш жараёни намоён бўлиши билан тугайди.

Учинчидан, инсоният фақат «ўтиш даври» билан яшамайди, балки унинг бошланиши бўлганидек поёни ҳам мавжуддир. Худди ана шу «поёни» тараққиёт даражаларини ёки тузумларнинг бирини иккинчиси билан фарқлаш имконини беради. Демак, демократик ривожланиш ана шу имкониятни инсон манфаатлари билан боғлайди. Бундай шароитда замоннинг эҳтиёжи ва ривожланиш даражаларида янги вужудга келган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тузумнинг турли соҳаларида мавжуд бўладиган «механизмлари»нинг барқарор «ишлаши» амалга ошади. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, давлат ҳаётида барқарор тараққий қилиш жараёни содир бўлади. Шу нуктаи назардан ҳам Леонид Левитиннинг посткоммунистик макондаги ўтиш даврини «замонавийлаштириш» мезони сифатидаги фикрига қўшилиш мумкин. Унинг «...замонавийлаштириш муайян якун топгунча, яъни мамлакат барқарор иқтисодий ривожланиш, сиёсий барқарорлик даражаларига эришгунча бўлган давр «ўтиш даври» деб аталади»⁵² - деган таърифи фақат замон нуктаи назардан қаралсагина, тўғри бўлади. Зеро, инсонлар эҳтиёжларининг тўла таъминланиши ва жамият тараққиётининг юксак даражага кўтарилиши фуқаролик жамияти қурилгандагина амалга ошади. Аммо фуқаролик жамиятини инсоният эҳтиёжларини қондираоладиган жамиятнинг энг юқори поғонага кўтарилган ва унинг бундан кейин ривожланишига эҳтиёжи бўлмайдиган «охирги манзил» сифатида қараш ҳам илмий нуктаи назардан тўғри бўлмайди. Чунки фақат эҳтиёжнинг юзага келишигина тараққиёт заруриятини келтириб чиқаради. У тўхтаган дақиқадан бошлаб, тараққиёт ҳам тўхтади. Шу маънода дунёнинг бирон бир давлатида мукамал фуқаролик жамияти қарор топган деб айтиш қийин. Шунинг учун ҳам бугун инсоният фуқаролик жамиятига ўзининг идеали сифатида қарамокда ва уни қуриш учун фаоллик кўрсатмокда.

«Ўтиш даври» ҳақида фикр юритганимизда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамиятигача бўлган барча тузумларнинг инсонлар манфаатлари ва эҳтиёжларини тўла қондира олмаслиги боис, уларнинг биринчисидан иккинчисига объектив равишда ўтиши учун эҳтиёжни юзага келтириб туради. Бу ўз навбатида янги тузумга ўтиш даврини бошлаб беради. Аммо демократик тамойиллар асосига қурилган янги жамиятга ўтиш бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардир:

⁵²Қаранг: Ж.:Вопросы философии, №3. Т.:2001. 53-бет.

Биринчидан, айрим мамлакатларда демократик жараёнлар янги тузумнинг ичида шаклланади ва бу унинг халқ учун фаровон ҳаётни таъминлаш йўлидаги фаолиятида намоён бўлди. Тўғри, бу жараён силлиқ амалга ошмайди, балки ўта мураккаб кечади. Худди ана шу мураккаб муаммоларни ҳал қилишда тўғри йўлни танлашдаги, яъни жамият тараққиётини халқ манфаатларига қаратилганлиги инсоннинг тўла маънодаги ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминловчи жамиятга айланишига олиб келади; **Иккинчидан,** ўтиш даври юксак даражадаги моддий имкониятларнинг юзага келиши билан тугамайди, балки уларнинг халқ фаровонлигини таъминлашга қайси даражада қаратилганлиги ва инсонлар эркинликларининг таъминланганлиги билан боғлиқ бўлган жараён ҳисобланади. Улар на фақат мамлакатларнинг жуғрофий омилига боғлиқ, балки ана шу давлатда яшаётган аҳолининг сиёсий маданияти ва менталитетига ҳамроҳанг бўлишига ҳам боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси тарихий тараққиёт босқичларида шаклланиб ва ривожланиб келган тажрибалардир.

Айни пайтда бугунги кунгача, ўтиш даврининг фундаментал назарияси ишлаб чиқилмаган. Бунинг оқибатида мамлакатларнинг маълум тарихий босқични босиб ўтмасдан, уни «четлаб» демократик жамиятга ўтишга бўлган хатти-ҳаракатлари содир бўлмоқда. Бу ўз навбатида улар ҳаётида айрим ҳолатларда катта фожиаларни келтириб чиқармоқда. Шунингдек, айрим мамлакатларга «четдан» демократик жараёнларни «экспорт» қилиб бўлмайди. Бундай уринишлар мамлакатларда беқарорликка сабаб бўлади, уни тараққиётдан орқага кетишига олиб келиши мумкин. Бундай мамлакатларга демократияни «экспорт» қилишдан кўра, унинг шаклланиши учун шарт-шароит юзага келишига имконият яратилиши лозим бўлади. Хулоса қилиб айтганда, «ўтиш даври» ижтимоий-иқтисодий-сиёсий тузум эмас, балки мамлакатларнинг уларга ўтиши учун зарур бўладиган заминларни шакллантиришга кетадиган тарихий оралиқ босқич ҳисобланади. Унинг бошланиши энг аввало, мамлакатларда бўладиган сиёсий ўзгаришлар ва унинг заминида эса иқтисодий, ижтимоий ҳамда маънавий соҳалардаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлгандагина, янги жамиятнинг шаклланиши учун имкониятлар тўла юзага чиқади. Унинг ўзига хос хусусияти ва алоҳидалиги ҳақида юртбошимиз таъкидлаганидек, «Ўтиш даври муаммоларининг йиғиндиси ва хусусиятлари бир вақтнинг ўзида қатор ғоят мураккаб ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этишни тақозо қилади»⁵³. «Ўтиш даври» қанчалик турли-туман бўлмасин, бари бир барча ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузумлар учун зарурдир. Чунки у ҳар бир вужудга келадиган янги жамият учун замин тайёрлаш имконияти ҳисобланади. Бу замин на фақат иқтисодий, шунинг билан бирга жамият аъзоларининг ўзларини ҳам янги жамиятга «мослаштириш» зарур бўлади.

Бу ўтиш даврининг бир нечта моделлари тажрибасини таҳлил этиш заруратини вужудга келтиради.

⁵³Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1999. 74-бет.

Ўтиш даври тушунчаси, унинг моҳияти ва зарурлигининг умумий назарий масалалари турли ижтимоий-сиёсий, иқтисодий фанлар томонидан инсоният тараққиётининг алоҳида босқичларида демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатадиган жамиятга ўтишнинг турли «модел»ларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишни тақозо этади.

Маълумки, тоталитаризмга асосланган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий босқичларнинг демократик жамиятга ўтиши ўта мураккаб жараён ҳисобланади. Унинг мураккаблиги шундаки, унга содир бўлган тараққиёт босқичлари объектив эҳтиёж сифатида бирининг ичида иккинчиси шаклланиб келган, давлат ва унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари шаклан ўзгарган бўлса ҳам, мазмунан у бари бир оммани итоатда ушлаб туришга, унинг устидан ҳукмронлик қилишга қаратилган. Улардаги яна бир хусусият - омма давлат учун, деган тамойилнинг амал қилганлиги билан ҳам характерланади.

Демократик жамиятда эса, энг аввало, сиёсий тузум тубдан ўзгариб, халқ ҳокимиятни бошқаришда бевосита ёки билвосита иштирок этади ва омма давлат учун эмас, аксинча давлат халқ учун, деган тамойилнинг устуворлиги асосида давлат бошқаруви амалга ошади. Шу маънода ҳам демократик жамиятга ўтиш жараёни давлатларнинг барча соҳаларида туб ўзгариш ишларини амалга оширилиши натижаси сифатида намоён бўлади.

Демократик жамиятга ўтишда сиёсий соҳада давлатнинг амалдаги механизмлари тугатилади. Унинг ўрнига қурилаётган жамият манфаатларига жавоб бераоладиган механизмлар шакллантирилиб борилади. Иқтисодий соҳада эса, бозор муносабатлари қарор топади. Тараққиёт давомида омманинг ўз моддий манфаатдорлигини эркин қондира олиши асосида умумий иқтисодий ривожланиш содир бўлади. Маънавий-маърифий соҳада, инсон омили, унинг кадр-қиммати юксак қадрият даражасига кўтарилади. Шундай жараёнлар туфайли жамиятнинг юксак интеллектуал куч асосида ривожланиши реалликка айланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда дунё мамлакатлари демократик жамиятга ўз идеали сифатида қарамоқда. Уни вужудга келтириш учун фаоллик кўрсатмоқда. Аммо демократик жамиятга ўтишнинг барча мамлакатлар учун ягона бўлган аниқ андозалари, яна ҳам аниқроғи «модел»лари йўқ ва у бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки ҳар бир мамлакат ўзининг тузилиши, иқтисодий тараққиёт даражалари, моддий шу жумладан, интеллектуал имкониятлари билан халқнинг менталитети, турмуш тарзи, урф-одатлари ва қадриятлари билан бир-биридан ажралиб туради. Уларни ҳеч қачон бир қолипга солиб бўлмайди. Унга ҳаракат қилиш нафақат ҳеч қандай самара берибгина қолмасдан, балки оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тарихий тажриба тасдиқлаган. Шунинг билан бирга демократик жамиятга ўтишнинг барча мамлакатлар учун умумий бўлган қонуниятлари ҳам мавжуд. Жумладан, сиёсий тизимни ислоҳ қилиш, бозор муносабатларини шакллантириш, инсоннинг ўз ички имкониятларини юзага чиқариш учун шарт-шароитларни вужудга келтириш, жамият тараққиётида юксак интеллектуал салоҳият устуворлигини таъминлаш ва бошқа бир қатор қонуниятлар барча демократик жамият қуришга интилаётган мамлакатлар

учун умумий ҳисобланади. Аммо умумий қонуниятлар барча мамлакатларнинг ўзига хослигини ҳисоб олган ҳолда демократик жамиятга ўтишни инкор этмайди. Аксинча, ўтиш даврида мавжуд бўладиган муаммоларнинг маъно-мазмунини теран англаган ҳолда, уларни собитқадамлик билан ҳал қилиш имконини беради.

Демократик жамиятга ўтиш деганда, мамлакатларнинг турли тузумлардан (тоталитаризм, капитализм, ҳарбий диктатура ва х.к) демократик тамойиллар асосида ривожланиши учун вужудга келтириладиган имкониятга кетадиган **оралиқ вақт** тушунилади. Худди ана шу вақт ичида демократик жамият учун зарур бўладиган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий имкониятлар яратилади. «Оралиқ» вақтнинг бошланиши ва унинг ўз поёнига етиши ўтиш даври масалалари қаторидаги энг муҳим аҳамиятга моликдир. Чунки бугун бу масала илмий адабиётларда ўз ечимини топганича йўқ. Унга аниқлик киритмаслик эса «ўтиш даврининг» боши ва охири қаердалигини билиб олиш имконини бермайди. Тўғри, ўтиш даври икки йўналишда иқтисодий ҳаётда ва сиёсий ҳокимиятда пировардида демократик жамиятга олиб борувчи туб ўзгаришларнинг содир бўлиши ва унинг асосида ижтимоий ҳамда маънавий-маърифий соҳаларда олиб бориладиган ислохотларнинг бошланиши билан характерланади. Ўтиш даврининг тугаши эса демократик тамойилларнинг тўлалигича ҳаётий реалликка айланиши билан боғлиқ бўлади.

Бугунгача демократик тамойиллар асосида ривожланаётган мамлакатларнинг ўтиш даври тажрибаларига асосланиб, бу даврнинг **учта** асосий йўли ёки «модел»и шаклланганлигини таъкидлаш мумкин.

Унинг **биринчиси** - классик анъанавий йўл ҳисобланади. «Классик йўл» - деганда, инсониятнинг демократик тараққиёт йўлига ўтишнинг дастлабки шакли ва унинг дунёдаги кўпчилик мамлакатлар тараққиётида самара берган андозаси тушунилади. Бу йўлнинг характерли хусусияти шундаки, унда ташқи кучларнинг аралашувисиз, мамлакатнинг ўз ички имкониятларига таянган ҳолда демократик жамиятга ўтиши амалга ошади. Бу йўлнинг яна бир асосий хусусияти шундаки, у узоқ тарихий босқичда амалга ошади. Ўтиш даврида сиёсий соҳада қанча бўҳронлар содир бўлишига қарамасдан иқтисодий соҳада ислохотлар амалга оширила бошланади. Бу соҳадаги муҳим тадбир хусусий мулкчиликни қарор топтириш ҳисобланади. Худди ана шу тадбирнинг муваффақиятли амалга оширилиши, мамлакат ҳаётининг бошқа соҳаларида, хусусан ижтимоий-сиёсий ва маънавий маданий соҳаларда ҳам ислохотларнинг амалга оширилишига имкон беради.

Классик ўтиш даврининг характерли томони шундаки, иқтисодий соҳада хусусий мулкчиликнинг ривожланиши туфайли аҳолининг аксарият кўпчилик қисми иш билан таъминлаши мумкин. Аммо асосий моддий бойликнинг бир қисми одамларда тўпланиб қолиши, бошқаларнинг эса унга қарам бўлиб қолишлари мамлакат ички ҳаётида катта бўҳронлар, ҳатто фуқаролар урушини келтириб чиқариши мумкин. Бу жараён мулк эгаларининг аҳоли фаровонлигини таъминлаш томон қиладиган ҳаракатлари ўзининг самарасини бера бошлагунича давом этади. Худди ана шу жараёнлар

заминида аҳолининг сиёсий онги ҳам ўсиб боради. Уларнинг ўз ҳуқуқлари таъминланишига эришишга интилиши кучаяди. Бу ўз навбатида мамлакат сиёсий ҳаётида демократик жараёнларнинг юзага келиши ва унинг ўсиб боришига ўз таъсирини ўтказди.

Классик ўтиш даврининг бошланиши капиталистик муносабатларнинг юқори босқичи, унинг иқтисодийда ислохотлар ўтказмасдан тараққий қилишига имконият етмай қолиши оқибатида юзага келади. Бу йўлнинг классик (анъанавий) йўл дейилишига сабаб шуки, мамлакатларнинг демократик жамиятга ўтиши дастлаб худди ана шу кўринишда намоён бўлган эди. Бугун юксак тараққиётга эришган мамлакатларнинг аксарияти ана шу йўлдан борганлар. Классик йўл муаммоларнинг кўплиги, уларни ҳал қилишнинг мураккаблиги, аҳолининг бу жараёнга «кўникиб» бориши каби масалалар билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам, Европа мамлакатларида бу жараён икки, икки ярим асргача давом этди. Ана шу муҳлат ичида мамлакатларда иқтисодий соҳадаги ютуқларнинг заминида демократик кадриятлар ҳам шаклланади. Бу мамлакатларда фуқаролик жамиятини такомиллаштириш жараёнлари давом этмоқда.

Демократик жамиятга ўтишнинг **иккинчиси** - инқилобий йўл ҳисобланади. Унинг характерли хусусияти шундаки, давлатларда вужудга келтирилган катта иқтисодий салоҳият аксарият кўпчилик аҳолининг турмуш тарзи нисбатан юқори бўлганлигига асосланиб, дастлаб мамлакат сиёсий ҳаётида кескин ўзгаришлар амалга оширилади. Яъни, амалдаги ҳокимият шакли барбод бўлади ва унинг ўрнига янги, демократик жараёнларни ривожлантиришга мойил бўлган ҳокимият шакли ва унинг инфратузилмаси вужудга келади. Улар ўз навбатида иқтисодий ҳаётда кескин ислохотлар ўтказишга имконият яратади. Хусусан, амалдаги миллий валюта бекор қилинади (синдирилади). Бу эса иқтисодий ислохотларни ўтказиш шарт-шароитларининг имкониятларини излашни тақозо қилади. Бунинг оқибатида аҳолининг қўлидаги моддий маблағлар ўз қийматини йўқотади ва мамлакат сиёсий ҳаётида бўлгани каби, иқтисодий ҳаётда ҳам демократик жараёнларнинг ривожланиши содир бўлади. Бу йўл ўта хавфлидир.

Инқилобий йўл учун зарур бўлган асосий омиллар қаторида:

а) собиқ тузум шароитида хусусий мулк куртакларининг сақланиб қолганлиги;

б) демократик кадриятларнинг куртаклари мавжудлиги;

в) мамлакат ҳаётини демократик тамойиллар асосида қайта қуришга қодир бўлган интеллектуал салоҳиятнинг етарли бўлиши;

г) аҳолининг маълум бир қисми ана шу демократик жараёнга ҳеч бўлмаганда «мойил» бўлиши каби жиҳатлар ҳал қилувчи омилдир. Уларнинг ҳар бири инқилобий йўл учун алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, интеллектуалларнинг ролини олиб кўрайлик. Улар мамлакат ҳаётида бўладиган ҳар бир ўзгаришни юзага келтирувчи асосий қудрат ҳисобланади. Халқ ҳокимиятдан кўра, уларга кўпроқ ишонади ва эргашади. Шу маънода ҳам улар оммани уюштиради ва демократик жараёнларга йўналтиради. Шунинг билан бирга интеллектуалларнинг ўзи ҳам демократик

жараёнларнинг мураккаб муаммоларини ҳал қилишда бардош бера оладиган, уюшган куч даражасига кўтарилган бўлиши лозим.

Интеллектуалларнинг характерли хусусияти шундаки, улар бошқа ижтимоий табақалардан кўра, жамият ҳаётида юзага келадиган жараёнларни олдиндан билишга интилишади ва бу ўзгаришларнинг бошида тура олишади. Аҳолининг маълум бир қисми мамлакатнинг ўтиш давридаги мураккаб шароитларга мойил бўлиши зарурлиги омили ҳам демократик жамият учун алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу жараёнда аҳоли мураккаб муаммоларни ҳал қилишда фақат кузатувчи бўлиб, уларни ҳал қилишда фаол иштирок қилмас экан, инқилобий йўл ҳеч қандай самара бермайди. Аксинча, инқилобий йўл мамлакатни тараққиётдан орқада қолиб кетишига олиб келади. Интеллектуалларнинг ана шу кескин ўзгаришлардаги яқдиллиги уюшган ташкилотлари ва ҳаракатлантирувчи кучларига айланишини тақозо этади.

Жамиятни демократлаштиришда ана шу омилларга етарли эътибор қилинмаса, инқилобий йўл ҳам ўзининг самарасини бермайди. Бу йўлдан Европанинг собиқ социалистик тузумида яшаган Польша, Венгрия, Германия Демократик Республикаси, Болгария ва Россия каби мамлакатлари бормоқдалар. Демократияга ўтишнинг бу йўли шарққа тўғри келмайди. Бироқ инқилобий йўл билан ўтиш зарурати қайсидир даражада мавжуд. Инқилобий йўл жамиятнинг сиёсий ҳаётида кескин бурилиш содир этади. Мамлакатлар сиёсий тизимида бошқарувнинг моҳиятан бутунлай янги шакли вужудга келади. Иқтисодиётда давлат мулкани хусусийлаштириш, маънавий-маърифий соҳада эски мафкурадан воз кечишнинг кескин амалга оширилиши бир қанча муаммоларни келтириб чиқаради. Улар ўзаро ички курашларнинг авж олиши, баъзи мамлакатларда қон тўкилишига ҳам сабаб бўлади. Бу йўл анча мураккаб ва мамлакат ҳаётида жуда катта бўҳронларга олиб келишини ҳисобга оладиган бўлсак, уни ҳар қайси мамлакат ўз хусусиятлари ва имкониятларидан келиб чиққан ҳолдагина амалга ошириши мумкин.

Демократик жамиятга ўтишнинг **учинчиси** - эволюцион ёки босқичма-босқич йўл ҳисобланади. Унинг характерли хусусияти шундаки, мамлакатда амалдаги сиёсий ҳокимият тугатилиб, унинг ўрнига янги ҳокимият вужудга келиши билан, эскини кескин, бир «зарб» билан тугатмасдан, босқичма-босқич, вазминлик билан тугатилиб борилади. Ҳатто уларнинг айрим имкониятларидан ҳам фойдаланиб борилади. Худди ана шу жараёнда иқтисодий ислохотлар олиб борилади ва бу йўналишда янги муносабатлар шакллантирилади. Бу йўлнинг ўзига хослиги сиёсий ва иқтисодий ҳаётда ўтказилаётган ислохотлар билан ҳамоҳанг равишда маънавий-маърифий соҳаларни ҳам янги эҳтиёжлар асосида ривожлантирилиб борилишида ифода бўлади.

Хўш нима учун аста-секин, босқичма-босқич ўтиш зарурияти туғилади? Агар аста-секин ўтиладиган бўлса, унинг классик йўлдан фарқли томони нимада? Унда ҳам аста-секинлик билан демократик жамиятга ўтилган-ку?

Эволюцион йўлнинг классик (анъанавий) йўлдан фарқли томонлари мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, классик йўлдан ривожланиб бориш истаги демократик кадриятлар мавжуд жамиятда юзага келади. Бунда фаолият кўрсатаётган тузумнинг тараққий қилиши, мулк эгаларининг оддий халқнинг эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилиб борилади. Унинг ўзига хос хусусияти, ҳар икки томоннинг ҳам манфаатдорлигидадир. Бундай шароитда демократик кадриятлар ижтимоий-сиёсий муносабатларни «маърифатлаштириши» туфайли халқ фаровонлигини таъминлаш омилига айланиб қолади. Ҳозирги даврда кўпчилик мамлакатлар эволюцион йўл тоталитаризм ёки диктатуралар ҳукмронлигини барбод этилишининг бирдан-бир тўғри йўл эканлигини тасдиқламоқда. Айниқса, ўртача ривожланган мамлакатларнинг демократияга ўтиши учун хос бўлган бу йўл мамлакатлар ҳаётида кескин ўзгаришларни амалга оширишнинг имкониятлари бўлмаганлиги билан ҳам боғлиқдир.

Иккинчидан, классик ўтиш йўлида аҳолининг дунёқараши ўзгариб боришини тақозо қилган бўлса, тоталитаризм – омманинг онгини тўлалигича ўз манфаатларига бўйсундирган жамият бўлганлиги учун ҳам уни бирданига демократияга «мослаштириш» ниҳоятда мураккаб кечади. Чунки онгни ўзгартириш қисқа вақтда амалга ошадиган жараён эмас, у жамият ҳаётида бўладиган ўзгаришларга мос равишда содир бўлади. Айниқса, бу жараён саноат ишлаб чиқариши кам тараққий қилган, аграр сектор етакчилик қиладиган мамлакатларда аста-секинлик билан амалга ошиши ҳам қонуниятдир.

Учинчидан, классик ўтиш учун хос бўлган капиталистик муносабатлар шароитида демократияга ўтишда эски тузум хавф туғдирмайди, балки у ўрнини тараққиёт қилаётган янги демократик муносабатларга «бўшаатиб» бера бошлайди. Тоталитаризм эса янги демократик жараёнлар учун хавф туғдиради. Чунки унинг ҳукмронлиги даврида шаклланган, кучга таянган муносабатлар ва маънавий-маърифий салоҳият демократик жараёнлар ривожланишига қаршилик кўрсатиб туради. Буни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Шунинг билан бир қаторда мамлакатнинг тараққиёт даражаси, халқнинг менталитети, урф-одатлари ва кадриятларини ҳисобга олиш эволюцион йўлнинг катта имкониятларидан бўлиб, бу ўтиш даврида нисбатан кам талофатлар содир бўлишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам кўпгина олимлар бугунги кунда эволюцион йўлни ўтиш даври учун энг мақбул йўл сифатида тан олмоқдалар. Жумладан, Россия Фанлар академиясининг академиги А.Н.Яковлев шундай ёзади: «... инқилоб бу - боши берк кўча, йўлини йўқотиш демакдир. Ўзаро жанжал ва тўполонлар шароитида ҳам қуйидан, ҳам юқоридан бошланадиган жиноятлар авж олади. Шу тариқа люпенлар жинояти ҳокимият жинояти билан бир-бирига аралашиб кетади. Инқилоб даврида шафқатсизлик мисли кўрилмаган даражага етади. У олға ривожланиш ҳақидаги назарияларни яратади-ю, охир оқибатда ўзи ана шу ҳаракат йўлида тўғаноқ бўлади. Фақат табиий, тадрижий

йўл инсонга қониқиш туйғусини, жамиятга эса ўз тараққиётини изчил, пухта ўйланган, режали тарзда амалга ошириш имконини беради»⁵⁴.

Эволюцион йўлнинг яна бир афзаллиги шундаки, бугун инсоният жуда катта интеллектуал камолот даражасига кўтарилди. Шунинг билан бирга, унинг эҳтиёжлари ҳам унга мос равишда ривожланиб бормоқда. Ана шу икки жараёни уйғун ҳолатда ривожлантириш имкониятини фақат эволюцион йўлдан бориш билан ҳал қилиш мумкин бўлади. Бугун худди ана шу йўл фожеаларга олиб келувчи қарама-қаршиликларнинг олдини олишга ва тараққиётга мураса-ю, мадора йўли билан эришиш имконини бермоқда. Бу йўл бугун ўз мустақиллигини қўлга киритиб энди тараққий этган Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатлари учун ҳам самарали ҳисобланади. Улар ҳозир тараққиётнинг қайси босқичларида бўлишларига қарамасдан, демократик тараққиёт босқичига ҳам табиий-тадрижий йўлдан боришлари пировард мақсадга эришиш демакдир. Аммо, уларнинг ички ҳаётига аралашув, демократияни ташқаридан бир «зарб» билан киритишга ҳар қандай уринишлар кутилган натижа бермайди. Бундай ҳолат фақат мамлакатда ички ва ташқи зиддиятларнинг кучайишига, демократиянинг бунёдкорлик кучига эмас, уни тараққиётдан орқага улоқтириб ташловчи вайронкор куч сифатида намоён бўлишига олиб келади. Бундай шароитда мамлакатда фуқаролар уруши келиб чиқиши мумкин. Бу эса ўз навбатида мамлакатлараро, миллатлараро қарама-қаршиликларни кучайтириб, демократиянинг қарор топишига йўл қўймайди.

Эволюцион йўлнинг самарали ривожланиши учун ташқаридан бўладиган ҳар қандай «ёрдам» мамлакатда демократик жараёнлар ривожланиши учун зарур бўладиган шарт-шароитларни юзага келтиради. Чунки демократия ҳокимият бошқарувида халқнинг иштирок этиши билан белгиланар экан, уни «мажбурлаб» бошқарув жараёнига жалб қилиб бўлмайди. Унинг учун эҳтиёж, зарурият, шарт-шароитларнинг юзага келиши ва халқнинг ундан фойдаланишига бўлган «табиий» интилиши шаклланмоғи керак бўлади. Ана шу жараённинг юзага келиши эволюцион йўл билан демократик жамиятга ўтиш имконини беради. Бу йўл қанчалик самара бераётганлигини Ўзбекистон мисолида кўриш мумкин.

Хуллас, эволюцион йўл бугун дунё мамлакатларининг ривожланишига ва минтақаларда барқарорликнинг юзага келишига хизмат қилмоқда ҳамда умумий тараққиёт учун самара бера оладиган йўл сифатида эътироф этилмоқда. Бу жараёнларни ўрганиш зарур.

Ўтиш даврининг умумий қонуниятлари Ўзбекистон учун ҳам умумийликка эгадир. Ўтиш даврининг бошланиши амалдаги сиёсий ҳокимиятнинг тугатилиши, унинг заминида иқтисодий соҳадаги ислохотларнинг амалга оширилиши учун замин тайёрлаш ва олдинги тизимнинг мавжуд маънавий-мафкуравий зўравонлигидан қутилиш билан характерланади. Улар қайси даражада бўлишидан қатъий назар, демократик

⁵⁴Яковлев А.Н. Қайтадан кашф этилган мамлакат. Сўз боши ўрнида. «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил 9 февраль

тамойиллар асосида ривожланиш йўлини танлаган барча мамлакатлар учун умумий зарурият ҳисобланади. Аммо ҳамма масала ўтиш даври мобайнида амалга ошириладиган вазифалар стратегиясини белгилаш, уларни ҳал қилишнинг механизмларини ишлаб чиқиш ва уларни реалликка айлантириш кабиларда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлади. Бир мамлакатнинг ёхуд бир неча мамлакатларнинг ўтиш даврида қўлланилган тажрибаларни айнан иккинчи мамлакат қўллай олмайди. Чунки демократик жамиятга ўтишда на фақат мамлакатларнинг тараққиёт даражалари белгиловчи аҳамиятга эга бўлади, худди шунингдек, ҳар бир мамлакатда яшаётган халқнинг менталитетини ҳисобга олиш ҳам муҳим аҳамиятга моликдир. Уни ҳисобга олмаслик эса пировард мақсадга эришиш имконини бермайди. Шу сабабдан ҳам Ўзбекистонда унинг ўзига хос ва ўзига мос бўлган эволюцион тадрижий йўли ишлаб чиқилди. Бу йўлнинг Ўзбекистон учун энг мақбул йўл эканлиги Президент И.Каримов томонидан илмий асосланди ва унинг концептуал ғояларини фундаментал тарзда босқичма-босқич амалга оширишга киришилди.

Бу йўл Президент томонидан ишлаб чиқилган беш тамойилда ўз ифодасини топди. Худди ана шу тамойилларни тавсифлаб, Президент шундай таъкидлаган эди: «Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, сохта инқилобий сакрашларсиз, фожеали оқибатларсиз ва кучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш - танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир»⁵⁵. Бу бош ғояни давлатимиз раҳбари жаҳон мамлакатларининг тажрибаларини чуқур таҳлил қилиш асосида илгари сурди ва Ўзбекистонга хос ўтиш даври «модел»ини ишлаб чиқишда унинг дунёдаги биронта ҳам давлатлардаги «модел»ларига айнан ўхшамаслигига асосий эътиборни қаратди. У мамлакатимиз ўз мустақиллигини эндигина қўлга киритган ва мустақилликнинг хавфи хали батамом тугамаган шароитда - 1992 йилда бу концептуал ғояни илгари сурди. У шундай ёзади: “Ўзбекистоннинг чинакам мустақиллигига эришишдан иборат ўз йўли республикани ривожлантиришнинг қуйидаги асосий, ўзига хос хусусиятлари ва шарт-шароитларини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланади”.

Аввало, у аҳолининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари ва урф-одатларидан келиб чиқади. Чуқур илдизи ўтмишдаги анъанавий жамоа турмуш тарзига бориб тақаладиган коллективчилик асослари Ўзбекистон халқига тарихан хосдир. Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очик кўнгиллилик, миллатидан қатъи назар, одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, билимга, устозларга, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат-эҳтиром - Ўзбекистон

⁵⁵Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1993. 39-бет.

аҳолисига хос фазилатлардир. Ички ва ташқи сиёсатни ишлаб чиқиб, амалга ошириш чоғида ислом динини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эга. Одамларнинг турмуш тарзида, руҳиятида, миллий-маънавий, ахлоқий кадриятларни шакллантиришда, умуминсоний тамойиллар билан уйғунлаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида демократик жамиятга ўтишнинг учта босқичини босиб ўтди. Уларнинг ҳар бири Президент Ислам Каримов томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси - биринчи чақириқ VI сессиясида (1996 йил 29 август) «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари»; Биринчи чақириқ ўн тўртинчи сессиясида «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» (1999 йил, 14 апрел) ва ниҳоят, иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясида «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» (2002 йил 29 август) қилган маърузаларида кўрсатиб берилди.

Албатта, ана шу босқичлар бири иккинчисидан кескин фарқ қилмасда, уларнинг негизидаги асосий ғоя демократик жараёнларнинг олға томон ривожланишини ва маълум бир вақтга келганда бу жараёнга янги куч, қудрат ҳамда фаоллик бахш эта олади. Чунки жараёнлар изчиллик билан таҳлил этилмаса, ундаги асосий муаммо аниқланмаса ва истиқболдаги вазифалар белгиланмаса, ривожланиш ҳам бўлмайди. Шу маънода ҳам Президент демократик жамият қуриш борасидаги вазифаларни «чуқурлаштириш» (1996 йил) «эркинлаштириш» (1999 йил) ва «демократик ўзгаришлар орқали фуқаролик жамият асосларини шакллантириш» (2002 йил) каби концептуал ғояларини ифодалаб берган.

Аммо бу - ўтиш даврининг мустақил равишда бир неча босқичлардан иборат экан, - деган хулоса келиб чиқишига асос бўлмаслиги керак. Чунки ўтиш даврининг ўзи мамлакатнинг турли тузумлардан демократияга ўтишдаги мустақил «оралиғи», «кўприги» ҳисобланади. Юқорида кўрсатилган босқичлар ўтиш даврининг узлуксизлигини ифодаладиган кўрсаткичдир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг келажакда қандай йўлда бориши масаласи кун тартибига қўйилган энг долзарб масалалардан бири бўлди. Бунинг бир қатор объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Унинг объектив сабабларидан бири жаҳонда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барча давлатларга мос келадиган бирон бир тайёр андозасининг йўқлиги ва бўлиши ҳам мумкин эмаслиги эди. Иккинчи объектив сабаби - маъмурий буйруқбозликка асосланган тузумга хос ижтимоий муносабатлар ва қоидалар эндиликда республикада барпо этилаётган янги ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат манфаатларига мос келмаслиги эди. Мулкчилик ва уни бошқариш, ишлаб чиқаришдаги инсон омилининг ортишини ҳисобга олган ҳолда давлатни бошқаришнинг бутунлай янги шаклини вужудга келтириш зарур эди. Демак, биринчидан ҳар бир давлат демократик тараққиёт йўлига кириши учун маълум бир муддат талаб қилинар эди.

Иккинчидан, вақтни қўлдан бой бермасдан ривожланишнинг тарихий жиҳатдан асрлар мобайнида шаклланган анъаналари асосида Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини ишлаб чиқишни бир дақиқа ҳам кечиктириб бўлмас, янги концепция ишлаб чиқиш зарур эди.

Мамлакат Президенти Ўзбекистон фуқаролари учун табиий ҳақ-ҳуқуқ ва шунингдек олий неъмат бўлган мустақиллик тўғрисида сўз юритар экан, уни жамият ривожининг асоси, бугунги ва узоқ истикболдаги тараққиётимиз шарти, барча ислохотларимизнинг мезони ва ниҳоят, барча амал қиладиган бош тамойил деб таърифлади. Шундай экан, у жамият аъзолари олдида муттасил янги-янги вазифаларни қўяди ва унинг бажарилишини талаб қилади. Зеро, тараққиётнинг ҳар бир босқичи, турли-туман муаммолар ва уларни бартараф этиш йўлидаги тадбирлардан иборатдир.

Халқаро ҳамжамят тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, мустақилликнинг илк асноларида вужудга келган муаммолар ечимини излашда сусткашликка йўл қўйиш оғир ижтимоий ларзаларга олиб келиши мумкин. Зотан, ҳар қандай ечилмаган муаммо яна бошқа қатор хавф-хатарларни келтириб чиқариб, давлат тараққиётининг анча мураккаблашишига олиб келади. Демак, мамлакат тақдири учун масъулликни ўз зиммасига олган ҳокимият тузилмаси бу борада бир нафас ҳам беғамликка йўл қўя олмайди, доимо уйғоқ ва ҳаракатда бўлади. Дарҳақиқат, мустақиллик бир томондан, миллий тараққиёт йўлини эркин танлаш борасида улкан масъулият юкласа, иккинчи томондан, эскиликка барҳам бериш ва янги жамиятга асос яратиш учун бекиёс имконият яратади. Шу нуқтаи назардан, мустақилликни демократия учун энг зарур шарт-шароит деб атасак бўлади.

Ўтмиш, бугун ва келажак бир-бирига туташган бундай тарихий пайтларда мустақиллик даврини кечираётган ҳар бир давлат бир томондан, демократия борасида жаҳон халқлари орттирган бой тажрибадан миллат манфаатлари йўлида фойдаланишга мажбур бўлганини, иккинчи томондан уни ўзига хос ноёб бир шароитда жорий этиш билан боғлиқ муаммога дуч келганлигини тарихий тажрибалар кўплаб мамлакатлар мисолида тасдиқлаган. Ана шундай зиддиятли ва мураккаб бир пайтда Ўзбекистон ўзининг миллий мустақиллигини демократиянинг узвий боғлиқлигини таъминлаш орқали ҳал этиши мумкин эди. Бу масалани ҳал этиш жараёнида давлатимизнинг сиёсий раҳбарияти ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан турли қаршиликларга дуч келди. Мамлакат ташқарисида, айниқса, собиқ марказдаги «сиёсатчи кароматчилар» халқимизнинг дунёқарашини заҳарлаш мақсадида «Сизлар мустақил давлат қуришга қодир эмассизлар!», «Сизлар муте, қарам миллатсиз!», «Сизлар учун биз фикрлаймиз, назария яратамиз, сизлар бажарасизлар, холос»⁵⁶ деган ғаразгўй фикрлари оммавий ахборот воситаларидан ўрин олар эди. Мамлакат ичкарисидagi айрим аламзада партократлар «Энди халқ марказсиз яшай оладими?», «Республикада ижтимоий-сиёсий барқарорлик таъминладими?» деб хавотирланишса, «Ўзбекистонда қандай жамият қурилади» каби саволларга эса ҳар ким ўзича

⁵⁶Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996

жавоб қилар эди. Президент И.А.Каримов ибораси билан айтганда, «вазият шундай келган эдики, мустақил Ўзбекистон қайта дунёга келган кунгача туришга, ўзи юришга мажбур бўлди...». Бундай шароитда Ўзбекистон учун ўзига хос истиқлол ва тараққиёт йўлини танлаш, миллий мустақиллик ва демократиянинг умумбашарий тамойилларига асосланган ўз андозасини ишлаб чиқиши лозим эди.

Ана шундай улуғ масъулиятни ўз зиммасига олган И.А.Каримов Ўзбекистоннинг раҳбари сифатида асосан икки нарсани муштарак ҳолда олиб борди. Улардан бири мамлакатимизнинг ўз ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлини ишлаб чиқишда ривожланган мамлакатларнинг кўп асрлик тажрибасини ўрганиш ва уларнинг бизга мақбул жиҳатларини ижобий жиҳатдан ўзлаштириш бўлса, иккинчиси - Ўзбекистон халқининг турмуш тарзи, менталитети ва анъаналарига таянишдан иборат бўлди. Унга Президент томонидан таклиф қилинган беш асосий тамойил асос қилиб олинди.

Ўта мураккаб шароит ҳар бир миллатдан улкан интеллектуал ва рухий қудратни талаб қилади. Ушбу вазифа - тарихий бир амалиётнинг уддасидан чиқишни, у ҳам бўлса демократияни жамият тараққиётининг муҳим воситаларидан бирига айлантира олиш салоҳияти билан ўлчанадиган сиёсий фаолият мезонига айланади.

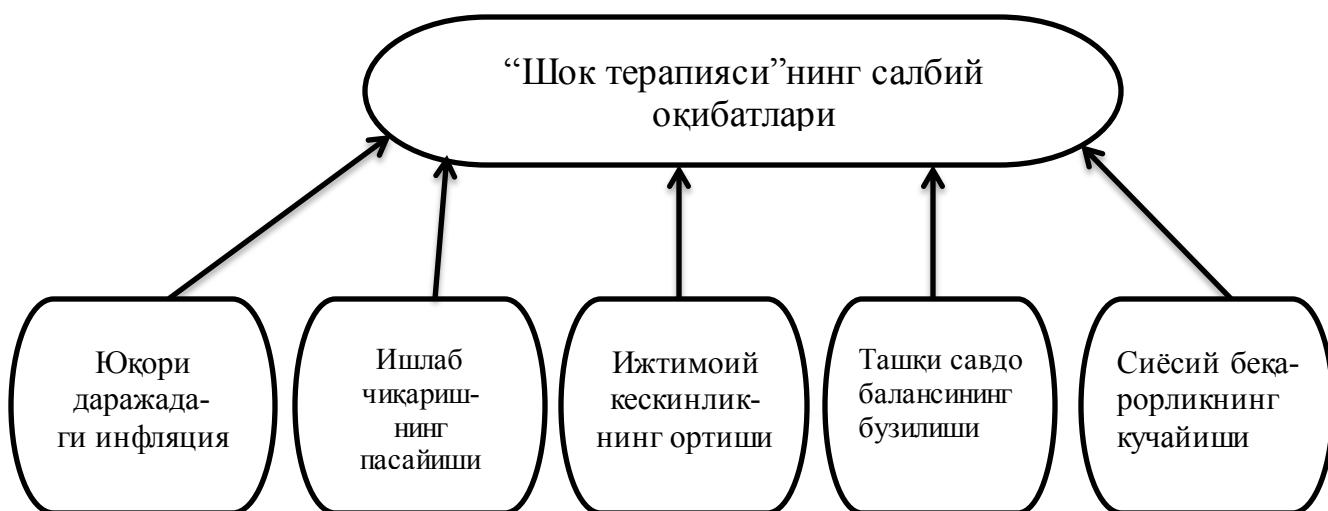
Қисқача ифодалаш жоиз бўлса, демократиянинг инсоният тараққиётига беҳисоб ҳисса қўшганлиги ва ўзининг афзаллигини ҳар доим исбот қилиб келганлигини бугун ҳеч ким инкор қилмайди. Лекин бу уни шунчаки қандай бўлса, шундай Ўзбекистонга татбиқ этса бўлаверади, дегани эмас. Аксинча, муаммони муваффақиятли ечиш учун миллатнинг кўп минг йиллик сиёсий тажрибаси, ақл-заковатидан фойдаланиш зарур. Сўз миллий давлатчилигимиз умрбоқийликка йўғрилиши учун аҳоли турмуши учун қулайликлар яратишдан ташқари, ўзига хос ва мос урф-одат, ахлоқ, қонунлар мажмуаси, бош қомус, яъни Конституция ҳамда уларга таяниб тузилган миллий бошқарув услубини батамом янги шароитга ўткази олиш қобилияти ва амалиёти ҳақида бормоқда. Бу масаланинг бир томони бўлса, унинг бошқа жиҳати, демократиянинг юртимизда равнақини таъминлаш учун, ҳатто географик жойлашуви, унга монанд ҳолда асрлар оша аجدодлар томонидан шакллантирилган хўжалик юритиш воситалари ва кўникмалари ҳамда инсонлараро алоқалар ҳам ҳисобга олинишини тақозо этади. Мустақилликнинг демократик асосларини чуқурлаштириш ва муваффақиятли фаолият юритиши учун Ўзбекистон айнан шу йўлни тутди. Натижада демократия мамлакатимиз миқёсида назариядан амалиётга ёки мавҳумликдан «Ўзбекистон модели»га айланди.

Бу мураккаб демократик ўтиш жараёни, яъни ҳокимиятнинг халқ қўлига ўтиши миллатдан, энг аввало батамом янги ғояни қурол қилган сиёсий раҳбариятдан матонат, сабр-бардош ва қолаверса, сиёсий уддабуронликни талаб қилар эди.

Сўнгги йилларда чиққан айрим илмий адабиётларда ижтимоий тараққиётнинг “Швед модели”, “Америка модели”, “Япон модели” сингари

тушунчалар ишлатилмоқда. Мазкур тушунчалар замирида муайян минтақа ёки мамлакатлар ижтимоий тараққиётида сиёсий-иқтисодий ислохотларни қайси йўл билан, қай йўсинда амалга оширилиши билан бир-биридан фарқланади. Мисол учун, “Америка модели”да бозор муносабатлари ниҳоятда либераллиги билан характерланса, “Япон модели”иқтисодий муносабатларда давлатнинг етакчи ўрни билан белгиланади. “Швед модели”да эса иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги устувордир. МДХ мамлакатлари ўз давлати тараққиётида қўллаб келаётган моделлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, миллий давлатчилик пойдеворини барпо этиш, ўзига хос тараққиёт йўлини белгилаб олиш мақсадида ривожланган мамлакатлар тажрибасини чуқур ўрганиб, мамлакатимизнинг тарихий-миллий хусусиятлари ва географик-демографик шарт-шароитларига мос бўлган ўзига хос моделни яратиш зарур эди. Ривожланиш концепцияси ва истиқболдаги режа-мақсадларимизни белгилаш чоғида халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар мутахассислари четдан қараганда “ҳолисона” кўринган, аслида эса фақат уларнинг ўзлари учун манфаатли бўлган ҳаракатлар амалга оширилган эди. Бироқ бундай ислохот дастурлари Ўзбекистоннинг ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳолати, шарт-шароити учун мутлақо мос келмас, уларни қўллаш нафақат ислохотлар муваффақиятини таъминлай олмасди, балки қийин аҳволга тушиб қолган аҳолининг моддий ҳаётини янада оғирлаштириши, вазиятни издан чиқариши ва мамлакатни парокандаликка олиб келиши муқаррар эди. Таклиф этилаётган йўللardan бири “Шок терапияси” (“фалаж қилиб даволаш”) усули эди. **“Шок терапияси” - мамлакат иқтисодиётини соғломлаштириш ва уни инқиродан олиб чиқишга йўналтирилган туб иқтисодий ислохотлар мажмуаси бўлиб, тезлик билан нархларни эркинлаштириш, пул массасини қисқартириш ва зарар кўриб ишловчи корхоналарни хусусийлаштиришни кўзда тутди**⁵⁷.

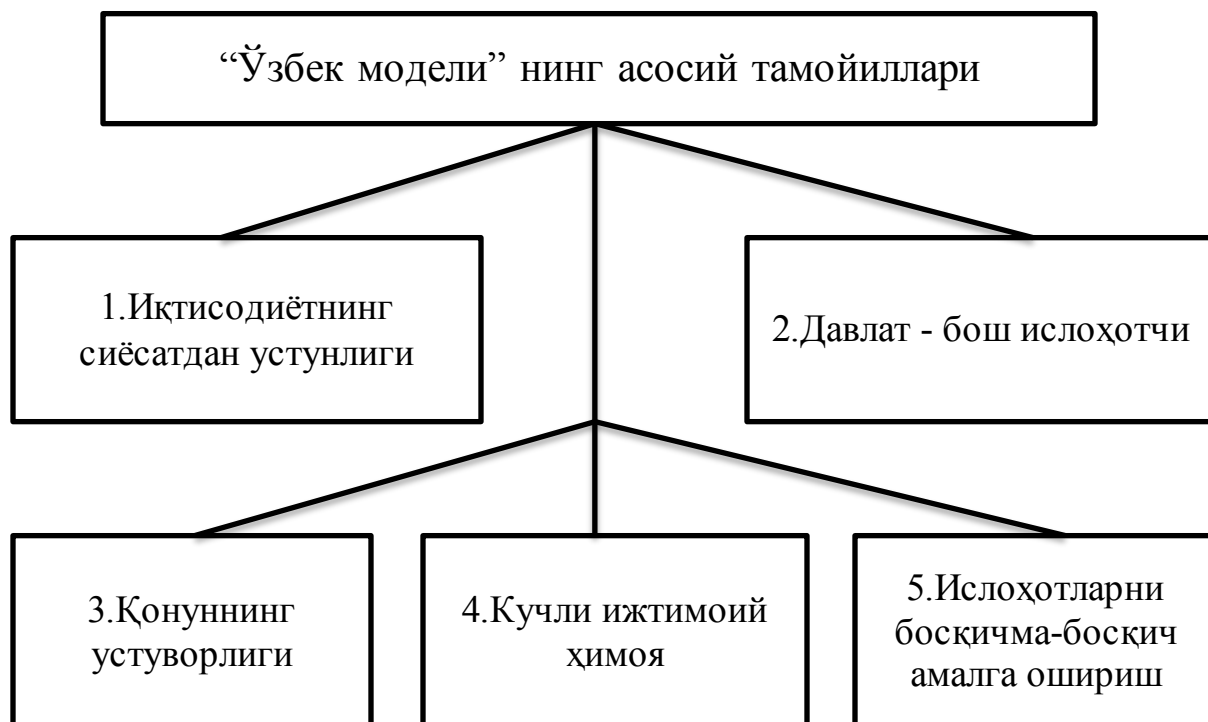
⁵⁷ Қаранг: Амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қуриш – ёруғ келажагимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.:O'qituvchi, 2014. 23-бет

Собиқ тоталитар тузумдан жуда кўплаб иқтисодий, ижтимоий муаммолар мерос бўлиб ўтганлигига қарамасдан, республика раҳбарияти мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимиз тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқ белгилаб олди. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошланган кенг кўламли ислохотлар мамлакатимиз тараққиётининг стратегик мақсади – демократик ҳуқуқий давлат ва бозор иқтисодиётига асосланган адолатли фуқаролик жамияти куришга қаратилган эди. Мазкур ислохотлар мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов томонидан яратилган бешта тамойилга асосланиб, амалга оширила бошланди. Президент И.А.Каримов “... биз танлаган ва “ўзбек модели” деб ном олган мамлакатимизнинг тараққиёт йўли нақадар тўғри эканини бугун ҳаётнинг яққол ўзи тасдиқлаб бермоқда.

Биз умрини ўтаб бўлган мустабид, буйруқбозлик ва режали-таксимот тизимидан қанчалик узоқлашганимиз сари, миллий тараққиёт моделимизнинг асосини ташкил этадиган тамойил ва нормаларнинг нечоғлиқ тўғри эканига бўлган ишончимиз шу қадар ортиб бормоқда”⁵⁸ деб таъкидлайди.

Ислохотларнинг “Ўзбек модели” бундан олдин яратилган ва мавжуд бўлган моделларнинг бирортасини такрорламаган ҳолда, ўз моҳияти ва мазмуни жиҳатидан бутунлай янги тараққиёт модели бўлди.

«Ўзбек модели»ни бугунги кунда демократик жамият барпо этиш муҳим ўзига хос модели эканини дунёнинг жуда кўплаб сиёсатшунос етакчи олимлари ўрганиб, таҳлил қилиб, юксак баҳо беришмоқда⁵⁹.

⁵⁸Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011. 112-бет.

⁵⁹Қаранг: Гафарли М.С., Касаев А.Г. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик – тараққиёт асоси. Т.:Ўзбекистон, 2001. 430 бет.

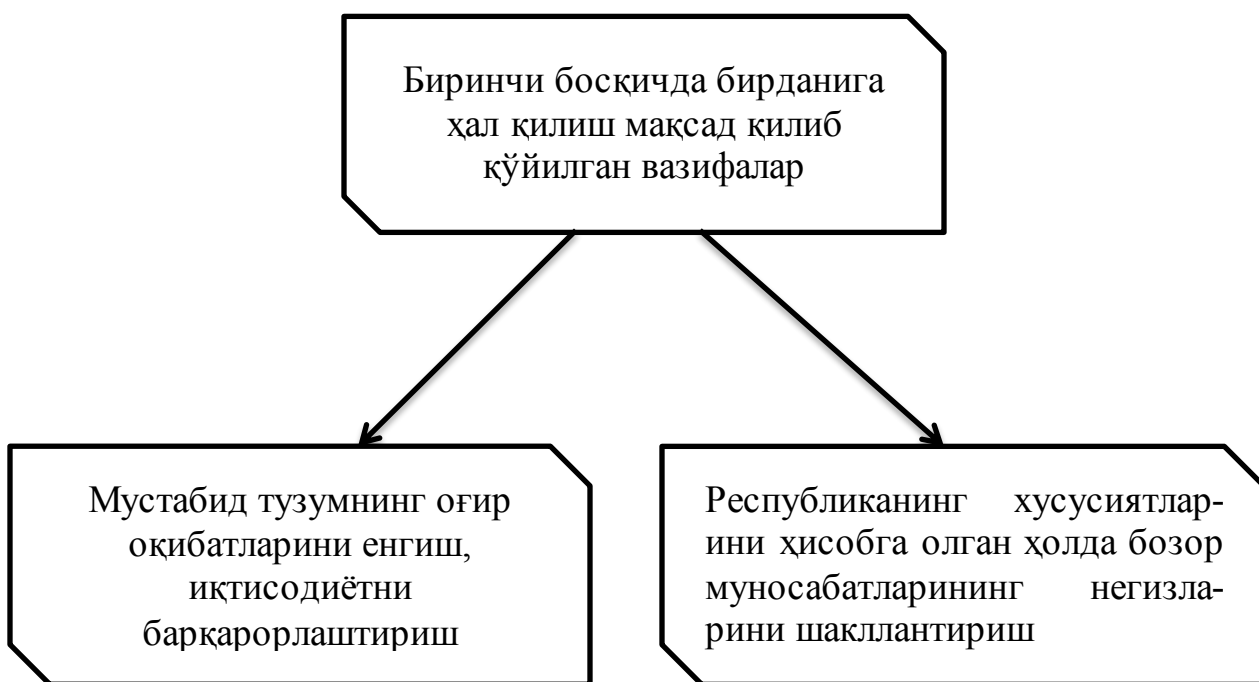
Ўзбекистон Республикасининг мустақил тараққиёт йўлини қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич – (1991-2000 йиллар). Бу даврда Ўзбекистон халқи ўз умрини ўтаб бўлган эски мустабид тузумдан воз кечиб, мамлакатимизда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни асосий мақсад қилиб белгилаб олди.

Иккинчи босқич – (2001 –2007 йиллар). Бу даврда мамлакатимизни модернизация қилишга, иқтисодиётни ривожлантиришга, сиёсий ҳаётимизни, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-маданий соҳаларни изчил ислоҳ этишга қаратилган демократик янгиланишларни таъминлаш мақсадида Конституцияга маълум ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

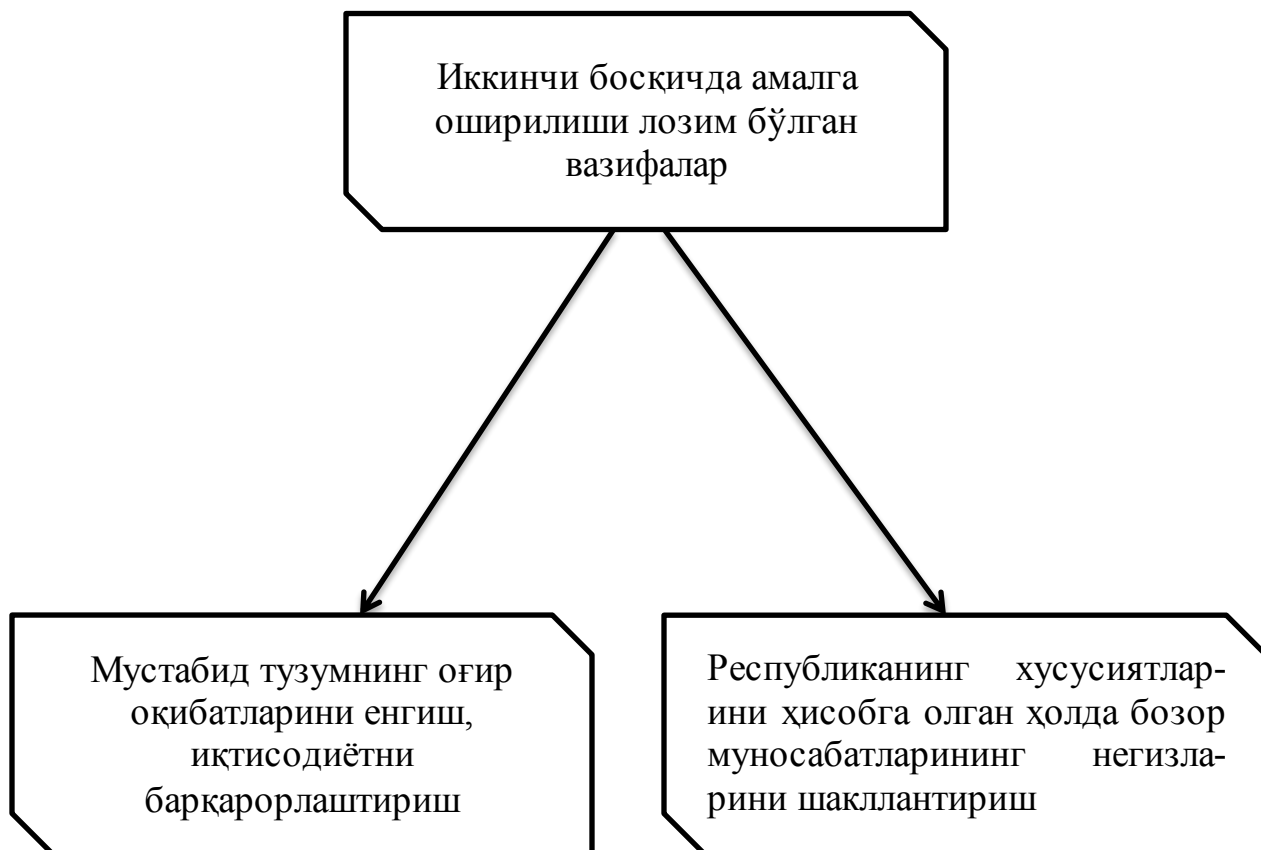
Учинчи босқич – (2008 – 2010 йиллар). Бу даврда тараққиётнинг асосий жабҳалари фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, сайлов жараёнини янада демократлаштиришдан иборат бўлди⁶⁰.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш икки босқичда амалга оширилди. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида ижтимоий ва иқтисодий соҳада юз берган туб ўзгаришлар сифат жиҳатдан кейинги янги босқичга ўтиш учун мустаҳкам замин яратди. Биринчи босқичда қуйидаги икки вазифани бирданига ҳал қилиш мақсад қилиб қўйилди.

⁶⁰ Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.:O'qituvchi, 2013. 10,13 – бетлар.

Иккинчи босқичда иқтисодийни модернизация қилиш ва ислоҳ этишни янада чуқурлаштириш, инвестиция фаолиятини кучайтириш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш мақсад қилиб қўйилди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бугун Ўзбекистон ўзига хос ва мос тараққиёт йўлини танлаб олган мамлакатдир. Қолоқ аграр республикадан, саноатлашган йирик давлатга айланди. Республикамизда иқтисодий ислохотлар жамиятнинг сиёсий-ижтимоий, маънавий ва давлат қурилиши соҳаларидаги туб ислохотлар билан чамбарчас, узвий боғлиқликда амалга ошириб келинмоқда. Барча янгиланишлар марказига инсон ва унинг манфаатлари, фаровон ҳаёти қўйилди. Бунинг мазмун-моҳиятида “Ислохот – ислохот учун эмас, аввало инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун” деган тамойил мужассам.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Тушунарли метод”, “Венна диаграммаси”, “Кичик маъруза тайёрлаш”.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. “Ўтиш даври” тушунчаси нимани англатади?
2. “Ўтиш даври”нинг зарурати нималардан иборат?

3. Америкалик социолог олим Д.Белл ижтимоий тараққиётнинг қайдай босқичларини кўрсатиб ўтган?
4. Ўтиш даврининг қандай моделлари мавжуд?
5. “Ўзбек модели” нима?
6. Эволюцион тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?
7. “Шок терапияси” тушунчаси нимани англатади?
8. “Шок терапияси”нинг салбий оқибатларини сананг...
9. Бозор иқтисодиётига таъриф беринг.
10. “Ислохот - ислохот учун эмас, аввало инсон учун” тамойилини тушунтиринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т.: Ўзбекистон, 2002.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008.
5. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. Т.: Ўзбекистон, 2011.
6. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Т.20. Т.: Ўзбекистон, 2012.
7. Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2013.
8. Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий қўлланма. Т.: O'qituvchi, 2014.
9. Левитин Л., Карлайл С. Ислом Каримов - янги Ўзбекистон президенти. Т.: Ўзбекистон, 1996.
10. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. Т.: Академия, 2000.
11. Вопросы философии журналы. № 3. Т.: 2001.
12. Фалсафа асослари. Масъул муҳаррир Қ.Назаров. Т.: Ўзбекистон, 2005.
13. Эргашев И. ва бошқалар. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т.: Наврўз, 2005.
14. Абдуллаев М ва бошқалар. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.: Шарқ, 2006.

4-Мавзу

Қонун устуворлигини таъминлаш - демократик жамият барпо этишининг асосий омили

Режа:

1. “Қонун” тушунчасининг мазмун-моҳияти ва унинг устуворлигини таъминлаш
2. Ҳуқуқий демократик давлат барпо этишда Омбудсман институти
3. Жиноий жазоларни либераллаштириш - қонун устуворлигининг муҳим шарт
4. Фуқаролик жамияти ва қонун устуворлигини таъминлаш

Машғулот мақсади: “Қонун” тушунчасининг мазмун-моҳияти ва унинг демократия боғлиқлигини таҳлил қилиш, унинг аҳамиятини тушунтириш. Қонун устуворлигини таъминлашнинг объектив ва субъектив омиллари ҳақида маълумотлар бериш

Таянч тушунчалар: қонун, қонун устуворлиги, ҳуқуқий давлат, парламент, либераллаштириш, инсон манфаати.

“Қонун” тушунчасига сиёсий, ижтимоий-фалсафий, тарих ва ҳуқуқшуносликка оид манбаларда жуда кўплаб таърифлар учрайди. Қонун деганда, қонунчилик органлари томонидан қабул қилинган ва давлатнинг энг муҳим масалаларини ечишга, мувофиқлаштиришга қаратилган давлат ҳокимиятининг олий даражадаги ҳужжати⁶¹ дейилса, бошқа манбада “Қонун – умумхалқ овоз бериши (референдуми) орқали ёки мамлакатнинг олий вакиллик органи (парламент) қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжат”⁶² деб қайд этилади.

“Қонун” тушунчаси билан демократия доимо узвий алоқадорлик ҳисобланади, нафақат тушунчанинг луғавий маъноси нуқтаи назаридан, балки давлат ва жамиятда ўрнатилган тартиб, ҳокимият органлари фаолияти, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари рўёбининг аниқ ифодаси эканлиги билан характерланади. Чунки инсоннинг яшаши, фаолияти, юрт тараққиётидаги ҳиссаси қонун билан кафолатланади.

Демократик жамиятнинг энг муҳим белгиларидан бири - жамият аъзоларининг қонун олдидаги тенглигини, Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминланганлигидир. Шу билан бирга Конституция ва қонунларнинг пировард мақсади инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат бўлмоғи лозим. Ҳар қандай жамият фақат унда ички

⁶¹ Амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.:О'қитuvchi, 2014. 101-бет

⁶² Давлат ва ҳуқуқ асослари – Основы государства и права. Т.:Шарқ, 2002. 40-бет.

тартиб ва барқарорлик мавжуд бўлган шароитдагина тараққий эта олади. Бу эса, биринчи навбатда, мамлакатда мавжуд бўлган турли муносабатларни тартибга солувчи, уларнинг ҳаракат доираларини белгилаб берувчи ҳуқуқий асоснинг шаклланишини тақозо этади. Иккинчидан эса, ушбу ҳуқуқий меъёрларга тўлиқ ва сўзсиз амал қилиниши ижтимоий-иқтисодий барқарорликнинг кафолати ҳисобланади. Шунга кўра, қонун устуворлиги, қонун олдида ҳамманинг баробарлиги ва барчанинг қонунга бўйсинишининг тараққиётимиз асосий тамойили сифатида белгилаб берилиши бугунги кундаги муваффақиятларнинг гарови бўлмоқда⁶³. «Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш – бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарт ҳисобланади»⁶⁴. Қонун устуворлиги мамлакатни ҳар жиҳатдан тараққий эттиришнинг асосий гаровидир. Бу республикаимиз тараққиётини белгилаб берувчи «Ўзбек модели»нинг асосий тамойилларидан бири «Қонун устуворлигини таъминлаш»да намоён бўлган.

Бош қомусимиз – Конституциямизга кўра, инсон-жамият-давлат концептуал ғояси ишлаб чиқилиб, унинг амалда татбиқ этилиши мамлакат тараққиётининг муҳим омилига айланди. Юртбошимиз таъкидлаганидек, «Аввало, барчамиз бир ҳақиқатни англаб, тушуниб бормоқдамиз – бугун жамиятимизда қандай ютуқ ва марраларга эришаётган бўлсак, буларнинг пойдеворида Конституциямиз – буюк ҳаёт қомусимиз турибди»⁶⁵. Конституциямизда нафақат бугунги кундаги ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинди, балки Ўзбекистоннинг ҳуқуқий демократик давлат ва кучли фуқаролик жамияти сари ривожланиб боришининг тамал тоши қўйилди. Конституция мамлакатимизнинг демократик қиёфасини белгилаб берди ҳамда барқарор тараққиётимизнинг мустаҳкам замини бўлди. Қонун устуворлигининг моҳияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қатор моддаларида белгилаб берилган. Мамлакатимиз Конституциясининг III боби иккита 15 ва 16-моддаларидан иборат бўлиб, Конституция ва қонун устунлигига, 15-моддасига мувофиқ эса «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари,

⁶³ Амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.:О'qituvchi, 2014. 19-бет

⁶⁴ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10 жилд.Т.: Ўзбекистон, 2002. 28-бет.

⁶⁵ Қаранг: Амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.:О'qituvchi, 2014. 7-бет

мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар».

Маълумки, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин ўзига хос бўлган тараққиёт йўлини - яъни бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган эркин, очиқ демократик давлат қуриш вазифасини асосий мақсад қилиб белгилаб олди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаб ўтганидек: «Биз шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз... Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт⁶⁶. Дарҳақиқат, адолат тушунчаси билан қонун устуворлиги тушунчаси ҳамма вақт ҳам бўлиб келган. Демократик жамият қуриш учун мамлакатда қабул қилинаётган қонунлар адолатли бўлиши, ўзида халқ манфаатларини ифода этиши шарт. Бундай қонунларга оғишмай итоат этилсагина, жамиятда демократия қарор топади ва мустаҳкам бўлади. Чунки барча демократик институтлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қонун воситасида жорий этилади. Ўз фаолиятини Конституция ва қонунларга мувофиқ амалга ошириш санаб ўтилган субъектларнинг конституциявий бурчи ҳисобланади. Агарда давлат органлари, нодавлат ташкилотлар, мансабдор шахслар ёки фуқаролар ўзларининг бу бурчларини бажармасалар, уларга нисбатан тегишли жавобгарлик чоралари қўлланиши мумкин. Конституция ва қонунларга риоя этмаган шахсларнинг жавобгарлиги Конституциянинг ўзида ёки тегишли қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган бўлади. Бу борада шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, Конституциянинг нормаси бошқа қонунларнинг нормаларига нисбатан устунлик характерига эга. Чунки Конституция барча бошқа қонунлар учун пойдевордир. Шунинг учун ҳам Конституциянинг 16-моддасида мустаҳкамланган қоидага биноан «Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас». Агарда бирорта норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституцияга зид келадиган бўлса, у бекор қилиниши лозим. Ўзбекистон Республикасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигини таъминлаш механизми ишлаб чиқилган ва амалда қўлланилади. Ҳўш, Конституциянинг бу моддасига биноан қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг Конституцияга мослигини қайси орган назорат қилади, деган саволнинг туғилиши табиийдир. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигини назорат қилишни унинг қайси босқичда амалга оширилишига қараб, қуйидаги икки турга бўлиш мумкин:

Биринчидан, дастлабки назорат. Бу назорат норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳа шаклида тайёрланган вақтида уларни ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган қонунининг 18-моддасига мувофиқ «Ҳуқуқий

⁶⁶Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996. 10-бет.

экспертиза норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаган органнинг ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қиладиган органнинг юридик хизмати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилиши мумкин».

Иккинчидан, кейинги назорат. Бу назорат норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинганидан кейин амалга оширилади. Кейинги назоратнинг ўзини ҳам икки турга бўлиш мумкин.

а) норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинганидан кейин, аммо у ҳали кучга киришидан аввал амалга ошириладиган назорат. Бу назорат ҳам Адлия вазирлиги томонидан вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар қабул қилган умуммажбурий характерга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни давлат рўйхатидан ўтказишдан аввал амалга оширилади. Бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар давлат рўйхатидан ўтказилгандан кейингина кучга киради.

Ўзбекистон Республикасида вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг умуммажбурий характердаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг Конституция ва қонунларга мослигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1993 йил 17 июнда «Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг умумий-мажбурий тусдаги норматив ҳужжатларининг ҳуқуқий экспертизаси ва уларни давлат рўйхатига олиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида» ва 1997 йил 9 октябрда «Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар меъёрий ҳужжатларининг қонунийлигини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида» қарорлар қабул қилди.

Бу қарорларнинг моҳияти шундаки, улар умуммажбурий характердаги идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилишининг мажбурийлигини таъминлаб берди. 1997 йил 9 октябрдаги қарорда белгиланишича, агар шундай ҳужжатлар давлат рўйхатидан ўтказилмаса, улар юридик кучга эга бўлмайди. Конституция ёки қонунга зид бўлганлари эса давлат рўйхатига олиниши мумкин эмас. Ана шундай йўл билан идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга ва қонунларга мослиги таъминланмоқда.

б) кучга кирган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослиги юзасидан назорат. Бундай назоратни барча давлат органлари амалга оширадilar.

Умуман олганда, қонунларнинг ижро этилиши ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга ва қонунларга мос бўлишини назорат қилиш қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини амалга оширувчи давлат органлари томонидан олиб борилади. Қабул қилинган қонунларнинг ижро этилишини назорат қилиб бориш Олий Мажлис фаолиятида ўзига хос ўрин тутди. Олий Мажлис томонидан қонунларга риоя қилинишини назорат қилиш, уларнинг таъсирчанлигини ўрганиш, қонун ҳужжатларидаги камчиликларни, ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги нуқсонларни

Ўз вақтида бартараф этиш мақсадини кўзлайди. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари ҳар йили қарийиб 50 дан ортиқ қонуннинг ижросини ўрганадилар. Қонун ҳужжатлари талаблари қандай бажарилаётганлиги деярли барча вазирликлар ва идораларда, вилоятларда текширилади. Хуллас, “Юртимизда қабул қилинган ва қабул қилинаётган қонунлар ва ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, умуман, бугун бизнинг амалий ҳаётимизда қилаётган барча-барча ишларимиз мамлакатимизни ривожлантириш ва модернизация қилиш суръатларини қай даражада жадал таъминлаб бераётгани, бизни ўз олдимизга қўйган бош мақсадимизга, яъни Ўзбекистоннинг дунёдаги ривожланган демократик давлатлар қаторидан жой олишдек буюк мақсадга қанчалик яқинлаштираётганини англаш ва баҳолаш биз учун айниқса муҳимдир”⁶⁷.

Айтишимиз мумкинки, қонун устуворлигини таъминлашда энг муҳим механизмлардан бири бўлган қонуний-меъёрий ҳужжатлар демократик давлат барпо этишнинг аниқ ифодаси бўлиб, мамлакатимизда уни ҳаётга татбиқ этиш ҳолатини мустаҳкамлаш борасида Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти жорий қилинган. Ушбу институт Ўзбекистон Олий Мажлиси Кенгашининг 1996 йил 3 декабрдаги 322-1-сонли қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузурида ташкил этилди. Институтнинг Низомида белгилаб қўйилган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

- амалдаги қонун ҳужжатларининг демократия ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро нормаларга мувофиқлигини ўрганиш;

- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини демократия ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро норма ва стандартларга мувофиқлаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

- инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳуқуқий нормаларни Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига жорий этиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

- қонунчилик иши механизмини такомиллаштириш ва ҳимоя қилиш бўйича ҳуқуқий тажрибани ўрганиш ва умумлаштириш, шунингдек, амалдаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;

- институтлар ва халқаро ташкилотлар билан Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари мониторинги соҳасида ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган таклифлар тайёрлаш;

- қонунчилик ишлари юзасидан жорий ва истиқболга мўлжалланган режалар ҳамда дастурларга доир таклифлар ишлаб чиқиш ва ҳ.к.⁶⁸

⁶⁷ Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2013. 92-93-бетлар.

⁶⁸ Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан. Илмий-оммабоп рисола. Т.:O'qituvchi, 2011. 77-бет.

Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш юзасидан парламент назоратини амалга оширишда Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) институти муҳим рол ўйнайди⁶⁹. Ер юзидан инсон борки, у доимо ўз ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш учун имконият излаган, Омбудсманнинг ташкил топиши эса, давлат билан фуқаро ўртасидаги муносабатларга янада аниқлик киритди. Омбудсман фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, муносабатларни назорат қилувчи вакилдир. Омбудсман (Hombutsmen) шведча сўз бўлиб, “ҳукумат идоралари фаолиятини тафтиш, назорат қилувчи мансабдор шахс ёки вакил” маъносини англатади⁷⁰. Ҳозирги вақтда Омбудсман институти жаҳоннинг 110 дан ортиқ мамлакатда мавжуд.

Ушбу фаолият турига оид маълумотлар ҳозирги замон ҳуқуқий адабиётларида кенг тарқалгандир. Бироқ жамиятда қонун устуворлигини таъминлашда Омбудсман институтининг ўзига хос талқини ва тарихий илдизлари мавжуд. Шу нуқтаи назардан, америкалик мутахассис Дин Готтерернинг билдирган фикрлари диққатга сазовордир. У шундай деб ёзади: Омбудсман институтининг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Омбудсманнинг тарихий илдизларидан бири Қуръони Карим ва ислом мафкурасининг бир қисми сифатида одиллик тамойилларидан келиб чиқади⁷¹. Ўша пайт инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қилиш, мулкӣ, оила ва никоҳга оид ҳуқуқларни тартибга солиш ҳамда шикоятларни қабул қилиш ва низоларни ҳал қилиш учун мухтасиб мансаби дастлаб ҳалифа Умар томонидан ташкил этилган эди. Кейинчалик ана шундай мухтасиб мансаби Мовароуннаҳрдаги мавжуд хонликларда ҳам ташкил этилган бўлиб, улар асосан фуқароларнинг шикоятларини адолат нуқтаи назаридан ҳал этишга интиланлар.

Шундай қилиб, Омбудсман институтининг илдизлари Дин Готтерер таъкидлаганидек, Шарқ мамлакатлари давлатчилигига бориб тақалади. Бироқ, Ер юзидан расмий равишда эса, биринчи мартаба Омбудсман институти 1709 йил Швеция қироллиги ҳузурида ташкил топган. 1709 йили Швеция қироли Карл XII Полтава жангларида мағлубиятга учраб, Туркия давлатига қочиб кетади. Қиролсиз қолган Швецияда тартибсизлик бошланади. Бундан хабар топган Карл XII Туркияда туриб, 1713 йил Швеция қироллиги ҳузурида Омбудсман ташкил қилиш ҳақидаги қонунга имзо чекади. Бугунги кунда деярли барча демократик мамлакатларда Омбудсман институти ташкил этилган. Омбудсманнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг мустақиллигидир.

Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) демократик йўлдан бораётган жамиятимиздаги инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда фаол иштирок этмоқда. Олий Мажлиснинг

⁶⁹Халилов Э. Ўзбекистон Республикасининг Парламенти: Биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг фаолияти. - Т.: Ўзбекистон, 1999. 11-17 бетлар.

⁷⁰Абдуллаев М ва бошқалар. Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғати. -Т.: Шарқ. 2006. 300-бет

⁷¹Готтерер Д. Омбудсман ҳақида. Ж.: Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. Т.: №1. 1999. 27-бет.

инсон ҳуқуқлари бўйича вакили Омбудсман 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган қонунда берилган ваколатларига мувофиқ фаолият кўрсатмоқда. 2004 йил 27 августда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида” Қонун қабул қилинди. Омбудсман ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари, бошқа қонун ҳужжатларига, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига, шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принцип ва нормаларига амал қилади. Омбудсман ўз ваколатларини мустақил ҳамда давлат органлари ва мансабдор шахсларга тобе бўлмаган тарзда амалга оширади ва у Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисоб беради.

Омбудсман Ўзбекистон фуқароларининг ҳамда Ўзбекистон ҳудудидаги чет эл фуқарolari ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний маъфаатларини бузаётган ташкилотлар ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари ёхуд ҳаракатсизлиги устидан берган шикоятларини кўриб чиқади ва у ўз текширувини ўтказиш ҳуқуқига эга. Омбудсман суднинг ваколат доирасига кирадиган масалаларни кўриб чиқмайди. Умуман, қонуннинг устуворлиги, адолат, эркинлик ва ошкоралик, инсон ҳуқуқлари соҳасида умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари устуворлигини тан олиш Вакил (Омбудсман) фаолиятининг асосий тамойиллари ҳисобланади. Дарҳақиқат, Омбудсман мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларига асосланган жиноят, жиноят-процессуал қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга, жиноий жазоларни либераллаштиришга қаратилган бир қатор қонун лойиҳалари Олий Мажлисга киритилди. Уларнинг қабул қилиниши мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида ўзининг самарасини бермоқда.

Масалан, Республикамиз Президенти томонидан лойиҳаси киритилиб, 2001 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан қабул қилинган «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақиқида»ги Қонун билан жиноятларни таснифлаш енгиллаштириш маъносида такомиллаштирилди, ярашув институти жорий этилди, Жиноят кодексига ўлим жазосини назарда тутувчи моддалар сони кескин камайтирилди, мол-мулкни мусодара қилиш жиноий жазо сифатида бекор қилинди ва шу каби инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган қатор чоратadbирлар қўлланилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг таъкидлашича, “Жиноятларни белгилаш қоидаларининг ўзгартирилиши Жиноят кодексимизнинг умумий йўналишини том маънода ўзгартиришга ва уни ҳуқуқий-демократик давлат тамойилларига мослаштиришга имкон

беради”⁷². 2005 йил 1 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди. Фармонга асосан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида белгиланган ўлим жазосини умрбод ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазо билан алмаштириш масаласи кун таркибига қўйилди. Ўзбекистонда 2008 йилнинг 1 январидан бошлаб ўлим жазоси бекор қилинди ва унинг ўрнига умрбод ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазо тури жорий этилди. “2007 йилда Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 1 январидан мамлакатда ўлим жазосини бекор қилиш, шунингдек, фуқароларни қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини прокуратурадан судларга ўтказиш тўғрисида қабул қилинган қонунлари халқаро ҳамжамият томонидан ижобий кутиб олинди ва бутун дунёда катта акс садо берди. ...Таъкидлаш жоизки, умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси Германия ва Польша каби давлатларда 5 турдаги, Бельгия ва Россия Федерациясида 6, Франция 18, Голландияда эса 19 турдаги жиноят учун тайинланади”⁷³. Бу ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов қуйидаги фикрларни таъкидлаб ўтади: “Нега деганда, фарзандлари, неваралари бор, соч-соқоли оппоқ қарияни ҳаётдан маҳрум этиш бизнинг миллий анъаналаримизга мутлақо тўғри келмайди. Кексаларни эъзозлаш, уларга мурувват кўрсатиш ва ғамхўрлик қилиш ҳалқимизнинг ўзига хос бетакрор ва бебаҳоинсоний фазилатларидан ҳисобланади.

Ёши бир жойга борганида жиноятга қўл урганлар, майли, яхшиси, Оллоҳни ёдга олиб, унга илтижо қилсин, яқин орада Яратганнинг ҳузурида ўз қилмишларига яраша ҳисоб бериши муқаррарлиги ҳақида ўйласин. Майли, хоҳ тўғри, хоҳ нотўғри ишлари учун улар вақти-соати келиб, неварачеваралари, келгуси авлодлари олдида жавоб бериши лозимлиги ҳақида ўйласин”⁷⁴. Дарҳақиқат, бизнинг қонунчилигимиз нафақат демократик тамойиллар, балки инсонпарварлик моҳияти ва миллий қадриятларимизга хос ҳурмат-эҳтиром билан ҳам суғорилган. Бу моҳият қонунларимизнинг асосий мазмунини намоён этади.

Фуқаролик жамияти тушунчаси демократик давлат ва қонун устуворлиги тушунчалари билан чамбарчас боғлиқдир. **Фуқаролик жамияти** – бу шундай ижтимоий тузумки, унда қонунлар устуворлиги таъминланади, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қарор топади, сиёсий партиялар ва институтлар, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги таъминланади, инсонга унинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти шакллари эркин танлаш қафолатланади, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг мавқеи юксак бўлади. Фуқаролик жамияти тушунчасини бугунги замонавий тушуниш узоқ тарихий тараққиёт маҳсулидир. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш тарихий анъана бўлса-да, у тўлалигича миллий анъаналар ва

⁷² Каримов И.А.Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10 жилд. Т.:Ўзбекистон,2002. 38-бет.

⁷³ Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-жилд. Т.:Ўзбекистон,2008. 41-42-бетлар.

⁷⁴ Юқоридаги манба. 43-бет.

жаҳондаги илғор давлатлар тажрибасининг синтези сифатида, яъни эркинлик ва ахлоқ, озодлик ва тарбия, қонунга итоаткорлик ва сиёсий-ҳуқуқий фаолликнинг уйғунлиги сифатида дунёга келмоқда⁷⁵.

Ҳозирги замон фуқаролик жамиятининг таркибий элементлари қуйидагилардан иборат:

-фуқаролик жамиятининг иқтисодий ташкилоти (хусусий мулк асосида фаолият юритадиган нодавлат ташкилотлар, ширкат хўжаликлари, акциядорлик жамоалари, тадбиркорлар уюшма ва бошқалар);

-фуқаролик жамиятининг ижтимоий ташкилоти (таълим-тарбия муассасалари, оила ва унинг манфаатини ҳимоя қилувчи махсус ташкилотлар, миллий-маданий марказлар, мустақил оммавий ахборот воситалари ва ҳ.к.);

-фуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий ташкилоти (сиёсий партиялар, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган институтлар ва бошқалар).

Фуқаролик жамиятида давлат ва унинг органлари фаолияти устидан **фуқароларнинг жамоатчилик** назорати ўрнатилади.

Фуқаролик жамияти негизини инсон омили, унинг ҳуқуқий онги ва маданияти ташкил этади. Бу жиҳатларсиз фуқаролик жамиятининг моҳиятини тасаввур этиб бўлмайди. Шу ўринда ҳуқуқий онг ва маданиятига таъриф бериш жоиз деб ҳисоблаймиз. Ҳуқуқий маданият – бу инсонларнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги муҳим билимларни эгаллаб олиш даражасидир, ҳуқуқий онг эса ҳуқуқий маданиятнинг бир қисми бўлиб, у давлат ва ҳуқуқий воқеалар ҳақидаги ғоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар, фикрлар, қайфиятлар тизимидир. Ҳуқуқий онгда ҳуқуқий руҳият ва ҳуқуқий мафкура жиддий ўрин тутди⁷⁶.

Юртбошимизнинг бу борадаги қуйидаги фикрларини келтириш ўринлидир: “Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш – бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарт ҳисобланади”⁷⁷.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, қонун устуворлиги қуйидаги учала ҳолат бўлгандагина, ўзининг тўлиқ ифодасини топади.

Биринчидан, қабул қилинаётган қонунлар ва бошқа норматив-ҳужжатлар адолат принципига, инсон ҳуқуқи ва манфаатларидан келиб чиқиб, ижтимоий асосланган бўлиши шарт.

⁷⁵ Қаранг: Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан. Илмий-оммабоп рисола. Т.: O'qituvchi, 2011. 30-33-бетлар.

⁷⁶ Қаранг: Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. Т.: Akademiya, 2007. 346-бет.

⁷⁷ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002. 28-бет.

Иккинчидан, барча қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талаби барча давлат органлари, мансабдор шахслар, нодавлат ташкилотлар ва фуқаролар томонидан қатъий бажарилиши зарур.

Учинчидан, барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунларга мос бўлиши – қонун устуворлигини таъминлашнинг асосий механизмларини ташкил этади. Демократик жамиятнинг муҳим тамойили бўлган қонун устуворлиги мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти қуришнинг асосидир. Албатта, демократик жамият қуриш фақат қонун устуворлиги билан чекланиб қолмайди, балки халқимизнинг миллий-маънавий негизларига таянишни тақозо этади ва зарурий шарт қилиб қўяди.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“3х3 лойиҳаси”, “ФСМУ”.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қонун нима?
2. Қонун устуворлиги деганда нимани тушунаси?
3. Қонун устуворлигини таъминлаш механизмлари нималардан иборат?
4. Омбудсманнинг демократик жамият барпо этишдаги ўрни нималардан иборат?
5. Фуқаролик жамиятига таъриф беринг...
6. Жиноий жазоларни либераллаштиришнинг демократик аҳамияти нималардан иборат?
7. Қонуний-меъёрий ҳужжатларнинг амал қилиш хусусиятларини айтинг...
8. Ҳуқуқий маданият нима?
9. Ҳуқуқий онг нима?
10. Қонун устуворлигини таъминлашда фуқаролар фаоллиги қандай ўрин тутди?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2013.
4. Амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.: O'qituvchi, 2014.

5. Халилов Э. Ўзбекистон Республикасининг Парламенти: Биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг фаолияти. Т.: Ўзбекистон, 1999.
6. Готтерер Д. Омбудсман ҳақида. Ж.: Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. Т.: №1. 1999.
7. Давлат ва ҳуқуқ асослари – Основы государства и права. Т.:Шарқ, 2002.
8. Абдуллаев М ва бошқалар. Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғати. -Т.: Шарқ. 2006.
9. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. Т.:Akademiya, 2007.
- 10.Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан. Илмий-оммабоп рисола. Т.:О'qituvchi, 2011.

5-Мавзу

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси

Режа:

1. Концепция – Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тараққиётида янги босқич.
2. Мамлакатни демократлаштиришнинг асосий йўналишлари
3. Концепциянинг демократик аҳамияти

Машғулот мақсади: Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясининг мазмун-моҳияти, унинг зарурати, мамлакатимиз тараққиётидаги аҳамияти мазмун-моҳиятини тушунтириш.

Таянч тушунчалар: ислохот, қонунчилик, концепция, давлат ҳокимияти, демократлаштириш, фуқаролик жамияти институти.

2010 йил 12 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатасининг қўшма мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусида маъруза қилди. Маърузада мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, гуманитар соҳаларини янада демократлаштириш борасида амалга оширилган ишлар ва келгусида бу соҳаларда демократик ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг устувор йўналишлари ҳамда вазифаларига тўхталиб ўтди. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясини илгари суриш зарурати нималардан иборат?

Биринчидан, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида қандай суръатлар билан ривожланиб бораётганлигимизни баҳолаш ва таҳлил қилиш эҳтиёжининг мавжудлиги;

Иккинчидан, ривожланган демократик давлатлар қаторига кириш, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш, ҳаёт сифатини яхшилаш борасидаги саъй-ҳаракатларимизга ҳолисона баҳо бериш зарурати;

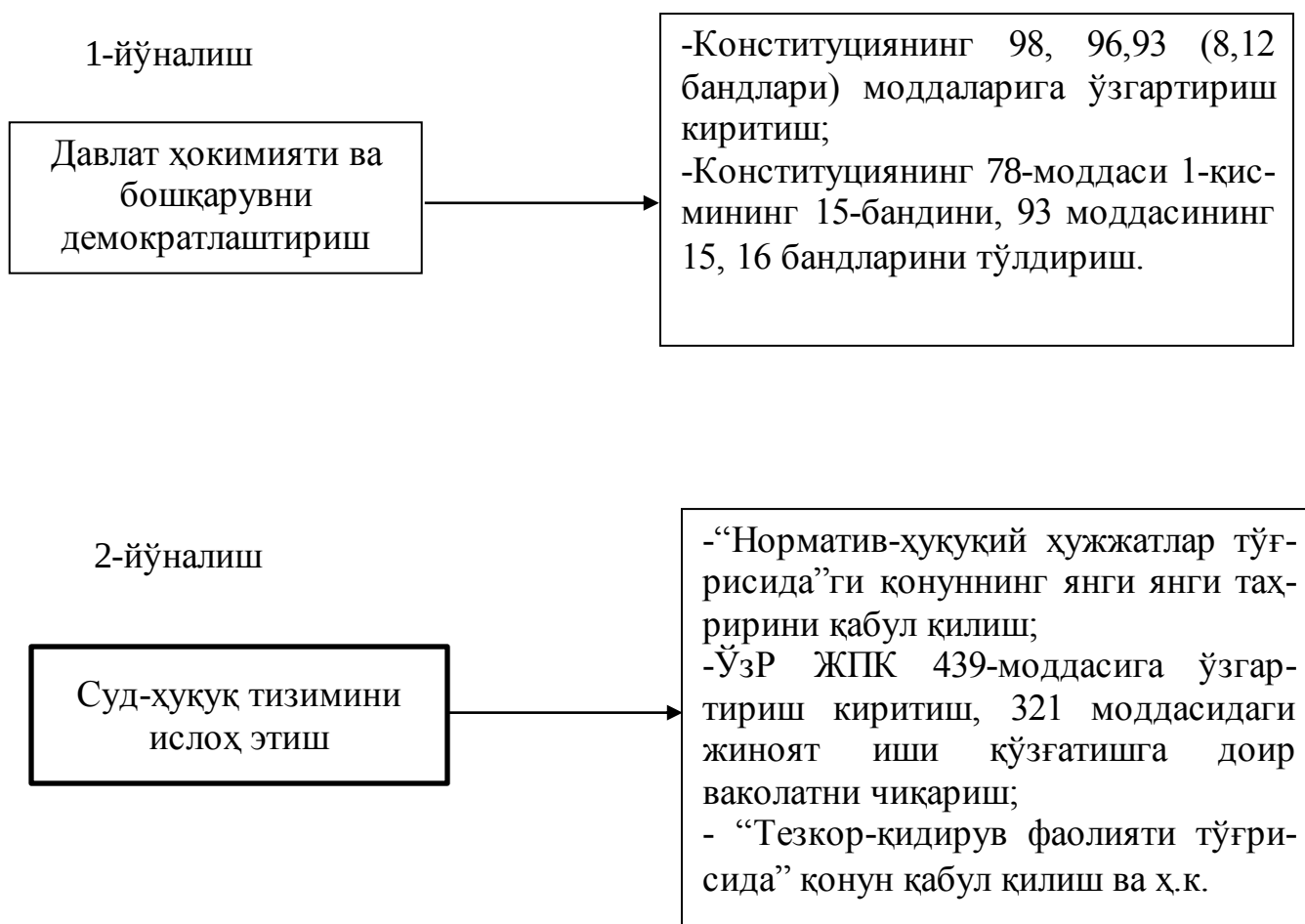
Учинчидан, ислохотлар дастурига ўзгартириш киритиш ва замон талабларидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимизни ислоҳ этиш ва модернизация ишларини кучайтириш ҳамда уларни янги босқичга кўтариш мақсади;

Тўртинчидан, давлат ҳокимияти органлари, суд-ҳуқуқ тизими, сиёсий партиялар, сайлов қонунчилиги, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ва иқтисодиётни либераллаштиришни такомиллаштиришда янги қонунлар қабул қилиш зарурияти.

Концепциянинг қабул қилиниши республикамызда амалга оширилаётган демократик ислохотлар, янгиланиш ва модернизация

жараёнларининг мантиқий давоми бўлиб, барча соҳаларни янада ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қилмоқда. Бу ҳақда Президент И.Каримов қуйидаги фикрларни таъкидлайди: “...2010 йил ноябрь ойида Олий Мажлисимиз – Парламентимиз томонидан қабул қилинган **Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси** моҳият эътибори билан Ўзбекистонимиз яқин ва узоқ истиқболда ўз олдида қўяётган юксак мақсадларга эришишнинг **амалий стратегияси сифатида хизмат қилаётганини мамнуният билан таъкидлаш ўринлидир**”⁷⁸.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясига мувофиқ, мамлакатни демократлаштиришда **6 та муҳим устувор йўналиш** илгари сурилди. Улар қуйидагилар:

⁷⁸Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012. 70-бет.

3-йўналиш

Ахборот соҳасини ис-
лоҳ қилиш, ахборот ва
сўз эркинлигини таъ-
минлаш

-“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви орган-
лари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”,
-“Телерадиоэшиттиришлар тўғрисида”,
“ОАВ фаолиятининг иқтисодий асослари
тўғрисида” ва “ОАВини давлат томонидан
қўллаб-қувватлаш кафолатлари тўғрисида”
қонунларини қабул қилиш;
-“ОАВ тўғрисида”, “Ахборот эркинлиги
принциплари ва кафолатлари тўғрисида” ва
“Телекоммуникациялар тўғрисида” ва
бошқа қонун ҳужжатларига қўшимча ва
ўзгартириш киритиш

4-йўналиш

Сайлов эркинлигини
таъминлаш ва сайлов
қонунчилигини ривож-
лантириш

-“ЎзР Олий Мажлисига сайлов
тўғрисида”ги қонуннинг 6,21, 41-
моддаларига;
-“Халқ депутатларига вилоят, туман
ва шаҳар Кенгашларига сайло
тўғрисида”ги қонуннинг 25,38
моддаларига қўшимча ва ўзгартириш
киритиш

5-йўналиш

Фуқаролик жамияти
институтларини шакл-
лантириш ва ривож-
лантириш

-“Ижтимоий шериклик тўғрисида”, “ЎзР.да
жамоатчилик назорати тўғрисида” ва
“Экологик назорат тўғрисида” ги
қонунларни қабул қилиш;
-“Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш
органлари тўғрисида”, “Фуқаролар йиғини
раиси (оксоқоли) ва унинг маслаҳатчилари
сайлови тўғрисида” ва “ЎзР.нинг маъмурий
жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси”га
қўшимча ва ўзгартириш киритиш

6-йўналиш

Демократик бозор ис-
лоҳотларини ва иқти-
содиётни либераллаш-
тириш

-“Рақобат тўғрисида”, “Хусусий мулкни
ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг
кафолатлари тўғрисида”, “Тадбиркорлик
фаолияти соҳасида рухсат бериш тартиб –
қоидалари тўғрисида” ва бошқа қонунларни
қабул қилиш;
-“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг
кафолатлари тўғрисида”, “Акциядорлик
жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқ-
ларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ва “Давлат
тасарруфидан чиқариш ва хусусий-
лаштириш тўғрисида”ги қонунларнинг янги
тахририни ишлаб чиқиш

Давлатимиз раҳбари Концепция ҳақида фикр билдирар экан, бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлади:

“Мамлакатимизни демократлаштириш ва модернизация қилиш бўйича Концепцияда ўз ифодасини топган ислохотлар бир-икки йилга эмас, балки ўнлаб йилларга мўлжалланган ҳал қилувчи муҳим вазифа эканини биз, албатта, яхши англаймиз.

Бу дастур ўз маъно-мазмунини билан бугунги кунда олдимизда турган энг юксак мақсад бўлиши – мамлакатимизни ривожланган демократик давлатлар каторига кўтариш, халқимиз учун муносиб турмуш шароити яратишга қаратилган эзгу ишларимизни ўзида мужассам этиб, жамиятимиз учун давр синовидан ўтган яккаю-ягона тўғри йўл, деб қабул қилишимиз зарур”⁷⁹.

Концепция қабул қилингандан буён унда белгиланган вазифаларни ҳал этиш, уни чуқур ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этиш борасида салмоқли ҳуқуқий-қонунчилик ишлари келинмоқда. Жумладан, 2011 йилнинг мартида “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларига), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 16 апрелда имзолаган “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (32, 78, 93, 98, 108 ва 117-моддаларига)”ги Қонунларнинг қабул қилиниши қонунчиликни демократик тарзда амалга оширишнинг аниқ ифодаси бўлиб келмоқда. Шунингдек, бугунги кунда Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси асосида Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган тузатишлар бўйича парламентда изчил ишлар олиб борилмоқда, партиялар фракциялари ўртасида соғлом рақобат муҳити кучайди, қабул қилинаётган қонунлар бўйича принципал баҳслар бўлмоқда, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари раҳбарларининг ҳисоботларини ва ахборотларини тинглаш йўлга қўйилди. Концепция миллий қонунчилигимизнинг мукаммаллашиб боришига, шу жумладан, қонунчилик ташаббуслари, парламентаризм, фракциялар фаолияти, партияларнинг ролини ошириш каби масалаларда муҳим омил сифатида хизмат қилмоқда.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йилларида катта конституциявий-ҳуқуқий тараққиёт йўлини босиб ўтди. Бу борада, айниқса 2000-2012 йиллар жуда салмоқли ва самарали бўлди деб ҳисоблаш мумкин. Чунки бу йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, унинг асосидаги қонунлар ва қонуности ҳужжатларида жамиятни эркинлаштириш, демократлаштириш ва жаҳон андозаларига мувофиқлаштириш борасида ҳал қилувчи қадамлар ташланди. Барча ўзгариш ва янгиланишлар, давлат ва жамият ҳаётида амалга оширилган туб ислохотлар мустақил давлатчилик пойдеворига қўйилган мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилмоқда.

⁷⁹Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012. 71-бет.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Ақлий ҳужум”, “Кичик гуруҳлар билан ишлаш”.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси қачон қабул қилинган?
2. Концепциянинг зарурати нималардан иборат?
3. Концепцияда давлат бошқарувига хос қандай янги қонунлар қабул қилиш таклифи берилди?
4. Мамлакатни демократлаштиришдаги 6 та устувор йўналишни сананг...
5. Нима учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди?
6. Ахборот соҳасини ислоҳ қилишнинг мазмунини айтинг...
7. “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг моҳиятини биласизми?
8. Концепцияга мувофиқ суд-ҳуқуқ тизимида қандай янги демократик ислохотларни ўтказиш кўзда тутилган?
9. Концепциянинг демократик аҳамияти нимадан иборат?
10. Концепция ҳақида сизнинг фикрингиз...

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2012.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2013.
4. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.: O'qituvchi, 2013.
4. Амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.: O'qituvchi, 2014.

6-Мавзу

Миллий-маънавий негизларга таяниш- демократик жамият қуришнинг зарурий шарти

Режа:

1. “Маънавият” тушунчаси ва унинг демократия билан алоқадорлиги
2. Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг миллий - маънавий негизлари. Тарих – халқ маънавиятининг асоси.
3. Демократия: миллий ва умуминсоний қадрият. Шарқона ва Ғарбона демократиянинг ўзига хос таснифи
4. Умуминсоний қадриятларга содиқлик - Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишнинг асосий тамойили
5. Оила – демократик жамият барпо этишнинг асосий таянчи

Машғулот мақсади: Демократик жамият барпо этишнинг маънавий омиллари, унинг ўзига хос хусиятлари, Шарқона ва Ғарбона демократиянинг фарқи ҳамда боғлиқлиги, демократик тараққиётда оила институтининг асосий жиҳатлари, баркамол авлод тарбияси ҳақида маълумот бериш ва тушунтириш.

Таянч тушунчалар: маънавият, Шарқ, Ғарб, миллий маънавият, оила институти, тарих, баркамол авлод.

Сўнгги йилларда илмий-оммабоп рисоалар ва маънавиятга оид манбаларда “Маънавият” тушунчасига жуда кўплаб таърифлар келтирилмоқда. Энг муҳими ушбу манбаларда маънавиятнинг иқтисод, сиёсат, маданиятга боғлиқ бўлган томонлари, унинг ўзига хос хусусиятлари кенг тасниф қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов бу ҳақда қуйидагиларни баён этади: “...кейинги йилларда бу мавзуда олимларимиз томонидан тайёрланган илмий рисоалар, ўқув қўлланмалари, луғатларда “маънавият” тушунчаси ва унинг асосий тамойилларига ўзига хос таърифлар берилаётганлигини кузатиш мумкин. Мен бу борадаги фикрларни инкор этмаган ҳолда, “маънавият” тушунчасининг мазмуни фақат “маъни”, “маъно” деган сўзлар доирасида чегараланиб қолмайди, деб ўйлайман. Нега деганда, инсонни инсон қиладиган, унинг онги ва руҳияти билан чамбарчас боғланган бу тушунча ҳар қайси одам, жамият, миллат ва халқ ҳаётида ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган алоҳида ўрин тутди”⁸⁰. Фалсафага оид манбаларда эса “Маънавият” сўзининг негизида арабча “маъни” сўзи ётади. “Маънавий” сўзи маънига алоқадорликни билдирса, “маънавият” “маънавий” сўзининг кўпликдаги шаклидир. “Маънавият” атамасининг негизида “маъно” сўзи ётар экан, унинг мазмуни, қўлами, таркибини аниқлаб олиш “маънавият” атамасини тўлароқ англашга ёрдам беради. “Маъно”

⁸⁰ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.:Маънавият, 2008. 19-бет.

моҳиятнинг ифодаланиш шаклидир. Шу билан бирга, маънонинг ҳам ўз ифодаланиш шакли бор. Бу шакл сўз ва ибора, тилдир. Маъно, бир томондан, моҳиятнинг шакли бўлса, иккинчи томондан, унинг ўзи сўз ва жумла учун мазмундир” дейилади⁸¹. Ёхуд бошқа бир манбада “Маънавият (арабча – маънолар мажмуи) – кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи” деб қайд этилади⁸². Албатта, “маънавият” тушунчасининг бу луғавий маънолари ва таърифлари моҳиятида бир-бирига яқин ҳамда тўлдирувчи таснифлар мавжуд. Барча фикрларни жамлаган ҳолда биз Президентнинг маънавиятга берган қуйидаги таърифига қўшилган ҳолдаги фикримизни баён этмоқчимиз: “Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир”⁸³.

Демократия фақатгина халқ ҳокимиятини юзага чиқариш ўлчанмай, балки унинг замири ва амалий таъсири инсонга муносиб турмуш шароитини яратиш, инсоннинг ўз ҳаётидан қониқиб яшаш хиссини бериш билан характерланади. Биз демократик жамият қуриш йўлини танлаганимизда аҳолимизнинг онгу-тафаккури, ўз кадриятларини юзага чиқариш истаги ва руҳияти борлигини асосий мезон сифатида қараганмиз. Шу ўринда айтиш кераки, демократия том маънода халқимиз маънавияти юксалиши, неча асрлик анъаналарини тиклашини таъминлаб берди. Шу йўсинда демократик кадриятлар ривожланиб борди. Ўзбекистон ўз истиқлол даврида ўзига хос демократик тамойилларни амалга татбиқ этишда, умуман, демократияни амалга ошириш механизмларида маънавиятни асосий дастурамал қилиб олди. Негаки, демократия маънавияти юксак бўлган жамиятдагина қарор топади. Юқоридаги фикрларда қайд этилганидек, “инсонни руҳан поклайдиган, қалбан улғайишга чорлайдиган” куч, яъни маънавият юртимиз таракқиётида инсон омилининг нечоғли муҳим эканлигини ифода этади. Чунки инсон омили демократик ривожланишнинг кўзгуси бўлиб, биз танлаган йўлнинг бардавомлигини таъминлайди.

Албатта, демократия ва маънавиятнинг ўзаро боғлиқлиги ижтимоий онг билан тавсифланади. Чунки маънавият инсон онгу-тафаккурининг маҳсули, унинг амалий ифодаси эса демократияни амалга ошириш саъй-ҳаракатларинида кўринади. Шунингдек, “...ҳар қандай ислохотнинг энг муҳим самараси аввало халқнинг маънавий-руҳий қарашларидаги янгиланиш жараёнлари, унинг онгу тафаккурининг юксалиши, мамлакатда юз бераётган ўзгаришлар унинг ҳаётига, тақдирига дахлдор бўлганини чуқур ҳис қилиши ва шундан хулоса чиқариши билан белгиланади”⁸⁴. Бинобарин, демократияни маънавияти юксак - онгида халқ фаровонлигини таъминлаш, юрт тинчлигини сақлаш, интеллектуал салоҳияти юқори бўлган, бунёдкорлик руҳида яшайдиган инсонлар жамоасигина юзага чиқаради. Демак, демократия

⁸¹ Фалсафа асослари (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). Т.:Ўзбекистон, 2005. 292-бет

⁸² Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. Т.: Akademiya, 2007. 184-бет.

⁸³ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.:Маънавият, 2008. 19-бет.

⁸⁴ Юқоридаги манба. 105-бет.

тараққиёт йўлидан борар эканмиз, бугунги кунда ижтимоий онг шакллари янгича бир шакл, яъни демократик онг билан бойитилганига амин бўлиб турибмиз. Бу онг шаклланиши ва ривожланишига ҳам демократия, шу асосда қилинаётган ислохотлар самараси пойдевор қўйди десак, адашмаган бўламиз. Бизнингча, демократик онг – ижтимоий онг шакллари **нинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, кишиларнинг ўз имкониятлари, ҳуқуқ ва манфаатларини ҳис қилган ҳолда, давлат ва жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш ҳамда халқ ҳокимиятчилигига бўлган муносабатлар мажмудир.**

Маънавият ва демократиянинг ўзаро боғлиқлиги қуйидагиларда кўринади:

Биринчидан, маънавият инсоният тафаккурининг асосий белгиси бўлиб, демократиянинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти тафаккурнинг объектив ҳамда субъектив хусусиятлари билан боғлиқ кечади.

Иккинчидан, маънавият кадриятлар билан тавсифланадиган қарашлар мажмуи бўлиб, демократияни шакллантиришда кадриятлар ва миллий анъаналар ҳисобга олинади.

Учинчидан, демократия ҳам, маънавият ҳам умуминсоний тамойилларга таянади, ҳар иккаласи уйғунликда демократик кадриятларни келтириб чиқаради.

Жамиятни маънавий жиҳатдан янгилamay, кишилар тафаккурини ўзгартирмай туриб, демократик жамиятни куриш, бозор иқтисодиётига ўтиш, умуман ҳеч қандай тараққиётга эришиш мумкин эмас. Зеро, демократик фуқаролик жамияти юксак маънавият ва кенг маърифат тантана қилган жамиятдир. Юртбошимиз мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари сифатида қуйидагиларни кўрсатгани бежизга эмас, яъни

- умуминсоний кадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик.

Албатта, бу тушунчалар бир-биридан ажралмас ва бир-бирини тақозо этган ҳолда, Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини куришда мустаҳкам асос вазифасини ўтайди.

Ўзбекистонда кечаётган демократик ўзгаришларнинг жамият маънавий янгиланиши билан боғлиқлигининг яна бир жиҳати бор. Бу маънавий тарбия масаласидир. Негаки, маънавий тарбия демократик жамият ривожланишини таъминлайдиган янги авлодларни барпо этишнинг муҳим дастурамалидир. Дунё тарихида мустақиллик ва озодлик курашчилари тимсолига айланганлардан бири, XX аср буюк ҳинд давлат арбоби Махатма Ганди: “Инсоният – бу ягона оила, бўлинмас оила. Унинг ҳар бир аъзоси содир қилган жиноят учун ҳар биримиз жавобгармиз”, - деган эди. У ёки бу миллат, ёки давлат ана шу инсоният деган катта оиланинг ичидаги кичик оила. Ана шу оила аъзоларида баҳамжиҳатлик, маънавий муштараклик бўлмас экан, улар Ганди сўзларида акс этган маънавий бурч ҳиссаси билан

яшамас экан, ёруғ келажак ҳақидаги ўйлар хомхаёл бўлиб қолаверади. Зеро, демократик ривожланиш барқарорлик ва ижтимоий ҳамкорликка таянади.

Маънавият, маънавий янгиликларнинг мавҳум тушунча эмас. У миллат билан, миллий тафаккур билан, миллатнинг тарихи, асрлар мобайнида тўпланган билим ва тажрибаси, тушунчалари, тасаввурлари билан боғлиқ. Француз маърифатчиси Жан Жак Руссо Европа жамияти ҳаётида улкан силжишлар содир бўлаётган XVIII асрда халқда миллий характери шакллантиришни биринчи вазифа, деб билган эди. Чунки унинг наздида “ҳар қандай яхши ўзгаришларнинг умумий мақсадлари ҳар бир давлатда маҳаллий шарт-шароит ва аҳолининг ўзига хос хусусиятлари асосида шаклланидиган муносабатларга мувофиқ шакл олиши керак”⁸⁵. Ж.Руссонинг фикрларини бугунги кун нуқтаи-назаридан талқин қилсак, демократик ўзгаришларни амалга ошириш, адолатли, маънавияти юксак инсонлар жамиятини куришда жаҳон тажрибасига таянган ҳолда, аввало, миллий менталитетни инобатга олиш кераклиги маълум бўлади. Айни пайтда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда кечаётган демократик ўзгаришлар жамият маънавий янгиликларига боғлиқлигини фақат ўзбек миллати маънавияти билан боғлаш ва уни шундай деб баҳолаш адолатдан эмас. Балки унинг билан ягона бир мамлакат ҳудудида яшаётган турли халқ ва миллатга мансуб бўлган барча аҳолининг, турли этник бирликлар ва ижтимоий гуруҳларнинг ҳам умумий бойлиги, деб қараш ҳақиқатга яқинроқ бўлади.

Демак, Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини барпо этиш вазифасини маънавий янгиликларсиз амалга ошириб бўлмайди. Ўтган даврлар мобайнида мамлакатимизда маънавий янгиликларнинг ўзига хос кўринишлари нималарда намоён бўлди?! **Аввало**, истиқлол эришганимиз, у халқимизнинг неча асрлик курашининг натижаси эканлиги, унга содиқликни туйиш ва мустақамлаш ҳисси билан яшаш маънавий янгиликларимизнинг асосидир.

Иккинчидан, ҳали истиқлолга эришмай туриб, ўз она тилимизга Давлат тили мақомининг берилиши маънавий тикланишимиз ва янгиликларимиздаги дастлабки муҳим қадамлардан бири бўлди.

Учинчидан, аждодларимизнинг бой илмий, тарихий, бадий мерослари, халқимизнинг эзгу анъана ва қадриятларининг тикланиши нафақат маънавий юксалишимиз, балки умуман тараққиётимизнинг муҳим мезонидир.

Тўртинчидан, “Биз муқаддас динимизнинг халқимиз тарихидаги ана шундай бекиёс ўрни ва таъсирини инобатга олган ҳолда, уни ҳар томонлама тиклаб, ҳаётимиздан мустақам ва муносиб ўрин олишига эришдик”⁸⁶.

Бешинчидан, демократия - бу кишиларнинг биргаликда ҳаёт кечириши, муаммоларни баҳамжиҳатлик билан ҳал қилиши, шахсий манфаатларни жамоа, миллат, давлат манфаатлари билан уйғун кўриши, бир сўз билан айтганда, муроса қилиш маданиятидир ҳам. Шу нуқтаи назардан, маънавий янгиликлар қаторида миллатларо тотувлик ва динлараро бағрикенглик

⁸⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999. 17-бет.

⁸⁶ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 94-бет.

тамойиллари асосида шу заминда яшовчи ҳар бир миллатнинг урф-одатлари, диний маросимлари ҳам тикланди, уларга шу юртда яшовчи фуқаро ва дўст-биродар, элатимиз сифатида ҳурмат билан қараб неча йиллардан буён баҳамжиҳат, тинч-тотув ҳаёт кечирилмоқда. “Бу қадимий ва ҳозирги тарихимиздан олинган кўпгина мисоллар билан исбот қилинган”⁸⁷.

1983 йили жаҳоннинг 29 минтақаси олимлари, жамоат арбобларидан иборат “Гуманитар муаммоларни ўрганиш бўйича Халқаро Комиссия” тузилди. Комиссия XX асрдаги гуманитар вазият ва уни такомиллаштириш устида изланди. Жазоир, Швейцария, Польша, Австрия, Хитой, Ҳиндистон, Мексика, Эрон, Швеция, Япония - жами 29 мамлакатнинг маърифатпарварлари дунёдаги гуманитар муаммоларни амалий ўргандилар. “Инсоният ахлоқи”, “Глобал масалалар” (яъни экология, қашшоқлик, куролланиш, терроризм, наркомафия), “Оммавий қирғин куроллари”, “Қуролли тўқнашувлар”, “Дайди болалар”, “Озиқ-овқат инқироzi”, “Чўл-сахроларнинг кенгайиб бораётганлиги”, “Фавқулоддаги вазиятлар”, “Урушлар” каби ҳалокатли ҳолатларни келиб чиқиш сабабларини таҳлил этиб, барча муаммолар инсоний туйғуларнинг сусайиши, яъни маънавий кадриятларнинг қадрсизланиши билан боғлиқ, деган хулосага келдилар. Уларнинг тўрт йиллик меҳнати натижаси бўлган китоб “Инсоният инсонийлигини сақлаб қола оладими?” (Нью Жерси, 1989) деган ном билан жаҳон тилларида нашр қилинди.

Хуллас, маънавий янгиланишлар демократик жамият қуришнинг маънавий негизини белгилар экан, истиқболда уларни бундан-да кўпроқ ривожлантириш ва ҳаётга татбиқ этиш зарурий омил бўлиб қолаверади.

Собиқ тоталитар тузум даврида олиб борилган халқларни ялпи манқуртлаштириш сиёсати ўзбек халқини ҳам ўз тарихидан, маданиятидан, маънавий қувватидан, миллий ҳиссиётидан, ўзлигидан айиришга анча-мунча улгурди. Советлар давридан қолган бундай оғир “мерос” ҳақида кейинчалик Президент И.А.Каримов шундай фикр билдиради: “Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манқуртларга таянар эди”⁸⁸.

Узоқ йиллар давом этган тутқунлик, ғайриинсоний мафкуранинг якка ҳукмронлиги бизга мутеликни сингдирди. Мутелик ўзбек халқининг азалий кадриятлари – андиша, назокат либосини кийди ва ҳақиқатни дадил айтиш, ўз фикрини очиқ билдириш, юмшоқ айтганда, беодобликка, беандишаликка йўғрилди. Ваҳоланки, демократия – яхши ниятли ростгўйликни, фикр эркинлигини тақозо этади.

Шукрларким, халқимиз онги, қалбига чуқур сингиган минглаб йиллик маънавий кадриятларимиз, миллий анъаналаримиз уни зўрлик билан киритишга ҳаракат қилинган коммунистик мафкуранинг домига тўлиқ тушиб қолишдан асради. Аммо Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда: “ернинг шўрини ювиш осон экан-у, одамнинг онгидаги шўрини ювиш қийин” экан-

⁸⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.:Ўзбекистон, 2011. 10-бет.

⁸⁸ Каримов. И.А Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996. 7-бет.

ки, “манқуртлик касали”нинг асоратлари баъзи кишиларимиз онги ва руҳиятида ҳанузгача сақланиб қолмоқда. Эркин фуқаролик жамиятини куришда тарихни, аجدодларимиз қолдирган маънавий меросни ўрганиш ва амалда фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Тарихимиз қанча кўп ўрганилса, ундан бугунги маънавият, ғоявий ислохотлар учун шунча кўп амалий тавсиялар чиқаверади. Ҳазрат Навоийнинг: “Озод бўлмоқ истасанг, ўзингни озод тут”, деган сўзлари бугунги воқелик билан боғлиқ эмасми? Ёки яна бир мисол: Ўрта асрлар тиббиёт илмининг бир тармоғи – маънавият тиббиёти деб аталган экан. “Маънавий тиббиёт” деган битта номда Ал-Кинди (800-860 й.й.), Абу Бакр Ар-Розий (865-925 й.й.), Абу ал-Фарах Абу ар-Раҳмон ибн Жавзий (вафоти-1201 й.), Абу Исҳоқ Ироҳим ибн Юсуф Аш-Шерозий (вафоти – 1093 й.) каби кўплаб Шарқ алломалари ўз китобларини ёзиб қолдирганлар. Тан табобати инсон жисми билан боғлиқ касалликларнинг олдини олиш ва даволаш билан шуғулланган бўлса, маънавий тиббиёт инсон қалби, онгини иллатлардан фориғ этишга, инсоний фазилатларни такомиллаштиришга хизмат қилган. Тарихнинг аччиқ сабоқларидан яна бири шуки, маънавият, ахлоқ-одоб ҳар бир инсон хатти-ҳаракатлари, фаолияти ва эҳтиёжларининг мезонига айланмай туриб, жамият биронта муаммоларни самарали ҳал этиши ва ижтимоий тараққиётга эришиши мумкин эмас. Тарихий тараққиёт йўлида инсоният тўплаган тажриба ва сабоқлар маънавий мезон ва қарашлар тизими сифатида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. И.А.Каримовнинг тарихчи олимлар билан суҳбатда: “Тарих - халқ маънавиятининг асосидир”⁸⁹ деб айтган сўзларининг мазмун-моҳияти ана шунда.

Тарих сабоқлари инсонни хатолардан асрайди, хушёрликка ўргатади, руҳий эврилишдан асрайди. Бироқ, таъкидлаш жоизки, маънавият фақат мерос бўлиб авлоддан-авлодга ўтадиган тарихий қадрият бўлмай, доимий ривожланиб, янги давр қадриятлари билан бойиб, уйғунлашиб борадиган, доимий ҳаракатдаги ҳодисадир. Инсон руҳияти соғлом бўлса, ўзлигини англаса, шахсга айланади. Киши шахс даражасига кўтарилсагина, яъни ўз мустақил фикрига, дунёқарашига, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлганидагина, “демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Шундагина демократия, фуқаролик жамияти асосларини амалда барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш мумкин бўлади”⁹⁰.

Ҳар бир миллат ўз қадриятига эга. Бинобарин, унинг ҳар бир мамлакат, ҳар бир халқнинг бу имкониятлардан қай даражада фойдаланиши - демократик жамиятни барпо этишда муҳим ўрин эгаллайди. Ҳозирги даврда қадриятларнинг муҳим хусусиятларидан бири ҳам ана шундасидир. Мустақилликдан кейин миллий қадриятларнинг демократик жамият куришдаги ўрнини аниқлаш борасида жиддий илмий изланишлар ҳам, амалиёт билан

⁸⁹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1998. 438-бет.

⁹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари.. «Халқ сўзи» газетаси 2002 йил 30 август сони.

боғлиқ муаммолар ҳам давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Негаки, бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболларини тасаввур эта олмайди. Айниқса, бизнинг шарқда халқнинг минг йиллик миллий қадриятлари унинг учун қудратли маънавий манбаи бўлиб хизмат қилган. Халқимизнинг яқин ўтмишидаги узоқ вақт давом этган кучли мафкуравий тазйикқа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлганлиги сабаби ҳам руҳида, қалбида доимий равишда умумбашарий қадриятларга содиқ бўлганлигидир. «Биз, деб таъкидлайди И.А.Каримов, - маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз»⁹¹. Демак, Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишнинг миллий, умумбашарий тамойилларини ҳар бир халқнинг қадриятларисиз, алоҳида ажратиб бўлмайди.

Бирон-бир нарсa ва ҳодиса, хоҳ у моддий бўлсин, хоҳ маънавий бўлсин, қадриятга айланиши учун маълум бир вақт, давр ўтиши керак. Демократияни миллий ва умуминсоний қадрият сифатида шаклланиши ҳам шундай босқичларни босиб ўтган. Ўтмишдаги барча нарсалар ҳам миллий қадрият ҳисобланавермайди. Унинг миллий қадриятга айланиши учун ўзини кўрсата олиши шарт. Демак, биз демократик жамият қуришда ўтмишимиздаги барча нарсаларимизни тўлалигича ололмаймиз. Негаки, у ҳамма учун ибратли эмас.

Ўзбекистонда демократик жамият қуришда миллий қадриятлардан ташқари диний қадриятларимизга ҳам алоҳида ўрин берилаётганлиги тасодифий ҳол эмас. Чунки миллий ва диний қадрият ўртасида қатъий чегара йўқ. Улар доимий равишда ўзаро боғлиқ ҳолда намоён бўлади, бир-бири билан мулоқотда, биргаликда мавжуд бўлади. Миллий ва диний қадриятлар мутеликдан, фикр қарамлигидан кутулиш, миллий ўзликни англашга хизмат қилиши билан улар жамиятда демократик умумбашарий тамойилларнинг қарор топишига замин яратади.

Маънавий ва демократия умуминсонийлик тамойилларни кашф этар экан, бу тамойиллар бутун инсоният ҳаётида улар қарашларининг уйғун ҳолдаги қадриятларини намоён қилиб беради. Шу ўринда демократик қадриятлар мазмуни мос таърифни келтириб ўтмоқчимиз. Фикримизча, **демократик қадриятлар** – инсониятнинг муштарак мақсадларини бирлаштирувчи ва тараққиётга бўлган ишончни мустаҳкамлайдиган умуминсоний тамойиллар мажмуидир.

Демократик қадриятларнинг муайян шароитларда маҳаллий, миллий, минтақавий ва умуминсоний шаклларда намоён бўлади. Бинобарин, ҳар бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий

⁹¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 137-бет.

қадриятларини ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди.

Маълумки, демократик қадриятлар муайян шароитларда шаклланади. Шу сабабли улар: маҳаллий, миллий, минтақавий, умуминсоний мазмунда намоён бўлади. Миллий муҳит демократик қадриятларни яратиш ва саралашнинг асосий манбасидир. Айнан миллий муҳит маҳаллий қадриятларнинг устуворларини ўз даражасига кўтаради ва уларни вояга етказиб, умуминсоний қадриятлар даражасига олиб чиқади.

Халқларнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилди. Бинобарин, ҳар бир қадриятнинг моҳияти ва аҳамияти табиат, жамият ва руҳий олам ҳодисаларини билиш, илмий умумлаштириш, ижтимоий ва маънавий тараққиётга таъсир этиш имкониятлари асосида белгиланади.

Демократик жамиятни умуминсоний ва миллий қадриятларсиз барпо этиб бўлмайди. Қадриятлар ҳақида фикр юритганда унинг иккита таркибий қисмини назарда тутмоқ керак. Бунда, энг аввало, инсоннинг объектив оламга нисбатан бўлган актив фаолиятини алоҳида таҳлил қилиш зарур. Умуминсоний қадриятлар тушунчасига моддий ва маънавий муҳит, яшаш шарт-шароитларининг ривожланиши ва ворислик содир бўлиб, янги-янги қадриятларнинг шаклланишига ўтишдан мерос бўлиб қолганлари эса давр руҳи, янги ижтимоий эҳтиёж ва тараққиёт учун асос бўлган қадриятларга киради. Умуминсоний қадриятларнинг асосий вазифаси оламни билиш ва уни амалий ўзгартиришнинг муҳим омилidir.

Миллий қадриятлар нафақат мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлайдиган маънавий асослардан бири, балки демократик, адолатли, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг асосий манбаи ҳамдир. Марказий Осиё халқларининг асрлардан асрларга мерос бўлиб келаётган миллий қадриятлари узоқ тарихий жараёнда шаклланган ва кўплаб оғир синовларни бошдан кечирган. Дарҳақиқат, минтақамиз халқлари 3000 йилдан ортиқ даврни ўзида мужассамлаштирган Марказий Осиё цивилизациясини яратди.

Марказий Осиё халқларининг миллий қадриятлардаги ўзига хос жиҳатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- туғилган макон ва она юртга эҳтиром;
- аждодлар хотирасига садоқат;
- катталарга ҳурмат, ёшларга иззат
- инсоний муомалада мулозамат;
- хаё, андиша, вазминлик, сабр-тоқат кабиларнинг устуворлиги билан ҳам характерланади.

Умуминсоний қадриятларни ҳар бир киши ўзининг бойлигига айлантиргандагина миллий тамойиллар ўз кучини кўрсатади. Биз бугунги кунда ҳақиқий қадриятларимизни:

- тадрижийлик, андишалилик асосида;
- бўхрон пайтида сабр-тоқат, маромийлик ва вазминлик асосида
- мулозаматда сертакаллуфлик, кексаларга муносабатда ҳурмат-иззат асосида;

-ижтимоий-сиёсий ҳаётда босиқлик, сиполик ва бошқа асосларда асраб-авайлаб ривожлантирмоқдамиз.

Миллий қадриятлар қандайдир ўзгармас ҳодисалар эмас. Миллат тараққиёти билан боғлиқ бўлган ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётнинг такомиллашиб бориши, яшаш ва меҳнат қилиш шароитлар ўзгариши билан миллий қадриятлар ҳам ривожланиб боришига имкон яратилади. Ҳар бир қадрият маълум конкрет давр, шароит ва эҳтиёжларнинг маҳсулигина эмас, балки унинг кўзгуси ҳамдир. Шу нуқтаи назардан қадриятларнинг демократик тамойиллар билан қарор топишидаги ўрнига баҳо беришдан олдин улардан фойдаланишда икки омилга алоҳида эътибор бериш керак: биринчиси, қайси бир қадриятларнинг юзага келган аниқ тарихий шароитлар, иккинчиси ўша даврларга хос бўлган имконият ва эҳтиёжларни ҳам билиш керак. Шунингдек, умумбашарий демократик қадриятларми, минтақавий қадриятларми, миллий қадриятларми унинг қайси замин эҳтиёжи асосида вужудга келганлигини, улар ўртасида қандай уйғунлик мавжуд бўлганлиги, ворисийлик масалаларини ҳам ўрганиш зарур. Булар Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг муҳим шартидир.

Айни пайтда, фикримизча, муайян миллий, синфий, минтақавий, шахсий ва бошқа хусусий қадриятлар тизими ҳам умуминсоний қадриятлар тизимининг ўрнини боса олмайди.

Фуқаролик жамиятини барпо этишда умуминсоний қадриятларнинг намоён бўлиш хусусиятлари нисбий характерга эга бўлиб, унинг бу хусусияти ҳар доим ҳам кўзга ташланавермайди. Шунга кўра, демократик тамойилларни миллий қадриятлар билан уйғунлаштиришда унинг қуйидаги намоён бўлиш шакллари алоҳида таъкидлаш зарур.

а) демократик жараёнларнинг узвийлиги асосида миллий қадрият сифатида шакллантириш;

б) одамларнинг тафаккури ва ижтимоий-сиёсий савияси билан демократик ўзгаришлар даражасини мутаносиб бўлишига эришиш орқали;

в) жамиятдаги турли хил гуруҳлар қарашларини ягона мақсад – «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» деган миллий ғоя асосида ҳамжиҳатлилик, миллатлараро тотувлик ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминлаш асосида;

г) демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиши, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланишини таъминлаш;

д) сиёсий муносабатларда ҳам ахлоқий, маънавий, миллий қадриятлар устуворлигига эришиш орқали умумбашарий демократик тамойилларни мамлакат фуқаросининг турмуш эҳтиёжига айлантириш ва бошқалар.

Демократик адолатли жамият барпо этишда умуминсоний қадриятлар тушунчасига хос бўлган кундалик мулоқотлардаги мазмун билан фалсафий аксиологик маъно ўртасидаги фарққа эътибор бериш лозим. Шу нуқтаи назардан бизнинг фикримизча, **умуминсоний қадрият деганда**, энг аввало, жамият ва одамзод насли учун энг қадрли ва унинг маънавий камолоти учун хизмат қилувчи умумиҷтимоий аҳамият касб этувчи нарсалар, ҳодисалар,

фаолият ва бошқаларнинг номи, уларнинг ижтимоий ифодалаш учун ишлатиладиган фалсафий аксиологик тушунчаларни назарда тутилади. Демак, умуминсоний қадрият деганда, жамият аъзоларининг ҳаммаси учун умумий аҳамиятга эга бўлган ва ҳар бир шахснинг ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларга ижобий таъсир этадиган, кишиларнинг хатти-ҳаракати, амалий фаолияти, яшаш тарзи, бошқаларга муносабати ҳам умуминсоний қадриятларнинг мезони сифатида баҳоланади. Шу билан ҳам умуминсоний қадриятлар тизимида демократик тамойилларнинг ўзи унинг шаклланиши учун кенг майдон очиб беради. Бироқ, бундан миллий қадриятларнинг ўрни ана шу тизимда пассив ҳолатда экан-да деган хулосани чиқармаслик керак. Негаки, қадриятлар тизимида миллат, унга хос бўлган белгилар, жиҳатлар, хусусиятлар, уларнинг вужудга келиш жараёнига бевосита таъсир кўрсатадиган ҳудуд, макон ва у билан боғлиқ туйғулар демократик жамиятни барпо этишда муҳим ўрин эгаллайди. Миллий қадриятлар шахс қадриятларини умуминсоний қадриятлар билан боғловчи занжирнинг муҳим ва асосий бўғини ҳисобланади. Шунга кўра, миллат ҳар қандай миллий қадриятнинг объекти, уни яратувчиси ва миллий қадриятлар тизимида асосий таянадиган ижтимоий таянч ҳамдир. Миллат бир томондан, ўзининг қадриятларини мутассил вужудга келтириб турганлиги билан ҳам яшовчанлик хусусиятига эга. Демак, миллий қадриятлар ўтмишдан келажакка ривожланиш жараёнида уларни доимий такомиллаштириб янги-янги қирраларини вужудга келтиради. Айнан ана шу жараён адолатли ва демократик жамиятнинг шаклланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Демак, **биринчидан**, миллий қадриятларсиз демократия тамойилларини ҳаётга жорий этиш, уни ҳар бир шахснинг турмуш тарзига айлантириш мумкин эмас. Демократия нафақат шахс фаолияти, балки у миллатнинг руҳияти ҳамдир. **Иккинчидан**, демократик жараёнлар давомида мавжуд қадриятлар тизимининг ўзи ҳам ривожланиб, ўзгариб боради. **Учинчидан**, миллат миллий қадриятнинг ҳақиқий эгаси. Демак, миллат унинг макон ва замондаги ҳаракати ҳам, ўтмишдан келажакка томон яшаши ҳам, авлоддан авлодга етказиб берувчиси ҳам, унинг асосий объекти ҳамдир. **Тўртинчидан**, миллий қадриятларнинг такомиллашмаганлиги миллатнинг йўқ бўлиб кетиши ва охир оқибатда эгасиз бўлиб қолишининг бошланишидир. Собик шўролар даврида миллатга бўлган ҳужум энг аввало, унинг қадриятларига бўлган ҳужумдан бошланганлиги тасодифий ҳол эмас эди. Бунинг бир қатор мисолларини кўҳна тарихдан ҳам, ҳозирги даврдан ҳам кўплаб келтириш мумкин. **Бешинчидан**, миллий қадриятларнинг сақланиб қолиши бу фақат уларнинг ўзини ўзи асраб қолишининг асосий масаласи деб қараш керак эмас. Балки ҳар қандай миллатнинг сақланиб қолиши учун ҳар бир миллатнинг ўзи жавобгар, масъул бўлиши шарт. Ана шу жавобгарлик, масъуллик даражаси миллий ривожланиш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

Миллий қадриятларнинг адолатли демократик жамиятни барпо этишдаги ўрнини таҳлил этиш жараёнида энг аввало, миллатнинг ўзини ижтимоий қадрият сифатида қараш зарур. Негаки, миллатнинг ўзи миллий

кадриятларнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир. Демак, мамлакатимизда демократик жамият барпо этишда миллий ва умумбашарий кадриятларнинг уйғунлашуви тараққиётнинг зарурий қонунидир. Умумбашарий тамойиллар ва кадриятлар қандайдир ўзгармас, ақидавий тушунчалар эмас. Даврлар ўтиши, шароит, талаб ва эҳтиёжларнинг ўзгариши билан уларнинг мазмуни, баҳолаш мезонлари ҳам ўзгариб боради. Лекин бу ўзгаришлардан қатъий назар, умуминсоний кадриятлар одамларни жипслаштирувчи, маълум мақсадлар, ижтимоий, маънавий камолотининг муайян йўллари учун биргалашиб курашишга, ҳаракат қилишга чорловчи ижтимоий ҳодисалардир. Умуминсоний кадриятлар турли давлатлар, халқлар ўртасидаги кўприк каби одамларни бир-бирига яқинлаштирувчи, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка чорловчи куч воситасини ўтайди. Маънавият борасида ҳам умуминсоний кадриятлар барча халқлар маданиятини яқинлаштиради ва уларнинг тезроқ камол топишга имкон яратиб беради.

Ўзбекистонда эркин, демократик жамият қуриш вазифасини амалга ошириш жараёни демократиянинг умуминсоний ва миллий-маънавий кадриятлари уйғун эканлиги эътироф этилади. Демократиянинг асосий белгиси у ёки бу мамлакатда халқни олий ҳокимиятнинг амалга оширувчи манбаи эканлигини эътироф этишдир. Айни пайтда турли халқлар халқ ҳокимиятининг шакли ва мазмунини турли даврларда турлича талқин этишлари мумкин. Масалан, демократиянинг антик даврдаги талқини билан Европадаги ҳозирги замон талқини ҳам айнан бир хил эмас. Қайсики, муҳим демократик миллий ва умуминсоний кадриятлар ва тамойиллар турли хил сиёсий режимларда, унга мос равишда шу мамлакат ва минтақадаги халқларнинг миллий-маданий, тарихий ва бошқа анъаналарида ўзининг ҳаётий ифодасини топган.

Бугун шуни алоҳида қайд этиш мумкинки, демократия турли хил миллий-маданий шароитларда яшай олиш хусусиятига эга эканлигини исботлади. Бу дегани бир, томондан демократиянинг миллий хусусиятлари мавжудлигини кўрсатса, иккинчидан уни турли халқлар, миллатлар ҳаётида, давлатчилик қурилиш анъаналарида намоён бўлишидан далолатдир. Шунда ўзининг миллий-маънавий кадриятларига таянмаган, уни ҳисобга олиб, айни пайтда умуминсоний кадриятлар, тамойиллар билан уйғун бўлмаган демократияни ҳақиқий демократия ёки демократик жамият деб бўлмайди. Бу соҳада ҳамон айрим баҳслар мавжуд. Уни таҳлил этиш ва муносабат билдириш ҳақиқатни англашга ёрдам беради. Масалан: “Шарқ демократияси”, “Ғарб демократияси”ни тушуниш бўйича: бир томондан, демократияни умуминсоний кадрият эканлигига таянган ҳолда уни “Шарқ”, “Ғарб” кўринишларига бўлиб ўрганишга нисбатан эътирозли фикрларнинг мавжудлигидир. Ёки, бундай ёндашув бугунги глобаллашув жараёнига тўғри келмайди, ҳозир кўпроқ глобаллашув жараёни тўғрисида гапириш лозим дейувчилар ҳам борлигида кўринади. Шарқона демократияни қўллаш орқасида ўзимизнинг айрим қусурларимизни “яшириш” ҳолатлари бор деган нуқтаи назар. Иккинчидан, Шарқона демократия орқали “Шарқни” улуғлаш, фақат ютуқларни кўриш, бир томонлама унга махлиё бўлиш, ўзини мақташ

кайфияти мавжуд. Шунинг учун ҳам уни бўлиб ўрганиш, унинг ўртасида “Хитой деворини” қўйиш тўғри эмас, деган нуктаи назардир. Яна бир қарашда эса “Шарқ” ва “Ғарб”га хос бўлган демократиянинг ўзига хос хусусиятларини эътироф этиш яққол кўзга ташланади.

Аввало, “Шарқ” ва “Ғарб” атамалари тўғрисида табиий ёндашганда бу тушунча умумэътироф этилган ва кенг жамоатчиликка яхши сингганлиги маълум. Айни пайтда у тобора кенгроқ маъно-мазмун касб этиб бормоқда. У бугун сиёсий-ижтимоий, маънавий маъно касб этаётганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Бундан ташқари, “Шарқона демократия” ёки “Ғарбона демократия” атамасини алоҳида-алоҳида тарзда ишлатилиши демократиянинг умуминсоний маъно-мазмунига, умумэътироф этилган қадрият сифатида унинг умумий моҳиятига соя ташламайди. Бошқача айтганда, “Демократия” (Шарқда ҳам Ғарбда ҳам) умумэътироф этилган тушунча. Бу соҳада ўзаро баҳс, кескин ихтилофлар йўқ. Муаммо:

1) “Шарқона” ёки “Ғарбона” демократия ўртасидаги фарқни англашда кимнинг қандай тушуниб ёндашиши билан боғлиқ. Бунда муаммо демократиянинг умумий, ягона моҳиятида эмас, унинг ўзига хос миллий-маънавий хусусиятларини фарқлаш, эътироф этиш билан боғлиқ. Албатта “Шарқона” демократия тўғрисида фикр юритиб уни “Ғарб” демократиясидан устун қўйишга, ёки Ғарб демократиясини шарқдан устун қўйишга, уни камситишга бўлган урунишни ҳам, ёки Шарқона демократия тўғрисида гапирганда уни фақат ижобий жиҳатларини бўрттириб, айрим нуксон, зарарли, замон руҳига мос келмайдиган, бугунги дунё эътироф этган қадриятлардан орқада қолган томонларини ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Шунинг учун ҳам унга қандай маъно бериш, унинг мазмун-моҳиятини ҳолисона ёндашиб муносабат билдириш билан боғлиқ.

“Шарқона” ва “Ғарбона” демократия таснифида фалсафа фанлари доктори Ф.Мусаев қарашларида қуйидаги фикрлар мавжуд: “...Ғарб демократияси ташқи олами, ижтимоий-сиёсий ҳаётни, институтларни такомиллаштиришга аҳамият беради-ю, лекин асосий масала – инсонни эсдан чиқаради. Шарқона демократия эса, Ғарб демократиясидан фарқли ўлароқ, дунёни, ижтимоий ҳаётни ўзгартиришни инсондан, унинг ички, маънавий ҳаётидан бошлайди. Инсонни, унинг маънавиятини юксалтириш орқали адолатли жамият барпо этиш – Шарқ демократиясининг бош мақсади. Албатта, биз бу ўринда Шарқ демократиясини Ғарб демократиясига қарши қўймоқчи эмасмиз. Дунё цивилизациясининг улкан ютуғи бўлган Ғарб демократиясида ўрганишга муносиб тажрибалар кўп. Шу билан бирга, давлатчилик борасида қадимий анъана ва қадриятларга эга бўлган Шарқ дунёсининг демократия масаласида ўзига хос қараш ва тажрибалари, тараққиёт модели борлигини инкор қилиб бўлмайди”⁹².

Ҳар бир халқнинг миллий онгида шу халққа хос ва мос бўлган, тарихан шаклланган асосий жиҳатлар борки, у шу халқнинг руҳиятини, менталитетини, характерини ифодалайди ва улар мамлакатнинг сиёсий

⁹² Мусаев Ф. Sharqona demokratiya – tajriba va an'alar tajassumi. Ж// Tafakkur. №4 2006. 12-13-бетлар

тизимида ўзининг изларини қолдирмаслиги мумкин эмас. Албатта, дунё таракқиётида демократия умуминсоний қадрият сифатида турли халқлар, миллатлар тафаккури ва турмуш тарзига сингган, эътироф этилган ва шунга мос эътибор берилаётган, амал қилиб келинаётган бошқариш услубидир. Бу умумий қонуният. Айти пайтда, ана шу умумий қонуниятнинг иккинчи муҳим бир жиҳатини ҳисобга олмаслик ҳам мумкин эмас. Бу ҳар бир халқнинг ҳаёт тарзи, менталитети, демократияни ҳис этиш, англаш ва унга амал қилиш хусусиятининг мавжудлиги билан боғлиқ. Ҳамма халқлар учун ягона сиёсий идора этиш услуби ҳам, ягона жамият андозаси ҳам йўқ. Бирини иккинчисидан афзал кўриш ҳам мумкин эмас. Умуминсоний қадриятга айланган демократиянинг ҳамма учун муҳим ва аҳамиятли бўлган жиҳатларини тан олиб, уни ҳар бир халқнинг миллий-маънавий руҳияти асосида қарор топиши ва умуминсоний ҳодисага айланишини эътироф этмаслик жамият ривожига, демократик таракқиёт мантиғига тўғри келмайди. Демократия қанчалик умуминсоний маъно ва қадрият касб этмасин, унинг негизини, унга руҳий куч-қувват берадиган, уни бойитиб турадиган, ранг-баранглигини таъминлайдиган “миллийлик”, “миллий руҳият” миллий-маънавий қадриятлардир. Демократия миллийликни, миллий руҳиятни ҳисобга олмаса, унга таянмаса, ўз моҳиятига зид бўлиб қолади.

Бугун “миллий давлатчилик”, “миллий демократик давлатчилик”, “миллий демократия”, “Шарқ” ёки “Ғарб” демократияси деган атамалар ўзига хос маъно ва мазмунга эга. Демократиянинг ҳамма халқлар ва мамлакатлар учун ягона бўлган мутлақ андозаси йўқ. Дунёни ягона жамиятга олиб боришга даъво қилган “Коммунизм ғояси” қанчалик мантиққа зид ҳодиса бўлган бўлса, бугун демократик таракқиёт йўлининг ўзига хос хусусиятларини тан олмаслик яъни “демократиянинг миллий-руҳий негизини”, халқларнинг миллий-маънавий қадриятларини, хусусиятларини тан олмасликка олиб боради. Бу орқага қайтиш ва «ягона ғоя» асосида демократияни анъанавий тушунишни эътироф этиш билан баробар бўлган бўлур эди. Бизда “Шарқона демократия” деганда уни айрим кишилар томонидан фақат ижобий жиҳатини бир томонлама идрок этиш ҳоллари мавжуд бўлиши мумкин. Ёки уни фақат “мақташ”, “идеал”, “андоза” сифатида ёшлар онгига сингдиришга ҳаракат қилиш ҳам бефойда ва самарасиз бўлиб, жамият ҳаётига салбий из қолдириши аниқ. Лекин бу билан демократиянинг миллий-маънавий хусусиятлари, кўринишлари мавжудлигидан кўз юмиб бўлмайди. “Шарқона демократия” атамасини қабул қилишда, янги қарашлар, стереотиплар қандай асосда шаклланимиз? Бу бугунги мустақиллик ва демократик таракқиётдаги, тафаккурдаги ютуқларнинг самараси билан боғлиқ. Бугун Ўзбекистонда демократик жамият қурувчи эканмиз, бизда демократия билан боғлиқ бўлган дунё эътироф этган демократик қадриятларга, ёки “Ғарб демократияси”га ҳам, Шарқона демократияга ҳам тўғри келмасдан, ундан орқада қолаётган айрим салбий қусурлар билан боғлиқ ҳодиса деб қараш мумкин. Унинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва вақт, макон билан узвий туташ нуқталари мавжуд. Айрим салбий қусурларимизни, Шарқона хусусиятлар билан боғлаб,

умумэтироф этилган демократик кадриятлардан, тамойиллардан чекиниб қолаяпмиз, деб бўлмайди. Масалан, демократия “Қонун устуворлигига” асосланади. Қонун устуворлиги таъминланмаса, демократия бўлмайди. Ёки демократия инсон ҳуқуқ ва эркинлигининг устуворлигига асосланади. Қонун устуворлигига амал қилинмаса, ёки инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг бузулиши билан боғлиқ айрим носоғлом ҳолатларни “миллий ҳодиса” сифатида баҳолаш билан тўлиқ қўшилиб бўлмайди. У айрим кишилар, мансабдор шахслар, ижтимоий гуруҳлар фаолияти билан боғлиқ бўлиши мумкин. Асло миллий ҳодиса эмас. Бу масалада яхлит ҳолда у ёки бу миллатни айблаб бўлмайди. Айрим миллатга хос бефарқлик кўринишлари, унга кўникиш, ички кўрқув ҳолатлари бўлиши мумкин. У ҳам чуқур ўзининг тарихий илдизларига эга бўлади. Демократия, эркинлик, ошкоралик унинг олдини олишни кафолатлаб борган сари у аста-секин барҳам топиб боради.

Сиёсий ҳаёт муқобиллик асосида ривожланса ҳаётбахш бўлади. Сиёсий институтлар хилма-хиллиги ҳам, мафкуралар хилма-хиллиги ҳам демократиянинг сиёсий ҳаётдаги амалий ифодасидир. Бу Ғарб учун ҳам, Шарқ учун ҳам умумэтироф этилган кадрият. Лекин у қайси мамлакатда халқнинг турмуш тарзи, менталитети, сиёсий ҳуқ-атвори билан уйғунлашиб кетган бўлса унга кўпроқ эришган. Қаерда аксинча бўлса, айрим муаммолар мавжуд. Ўзбекистонда қонун устуворлиги асосида қўйилган, умумэтироф этилган демократия билан боғлиқ айрим кадриятларни ҳали ҳаёт тарзимизга, тафаккуримизга, амалий ҳаётимизга тўла сингиб кетмаганлиги ижтимоий ҳаётда айрим муаммоларнинг сақланиб қолишига сабаб бўлмоқда. Бу демократиянинг хусусиятларини англаш, уни ижтимоий ҳаётга тадбиқ этишга ҳам тегишлидир. Демократиянинг миллий хусусиятларини тан олишни, айримлар ўйлаётганидек, ўзининг баъзи қусурларини бекитиш деб бўлмайди. Қолаверса, Ғарб монархия, Шарқ ҳам подшоҳлик ҳокимиятини бошидан кечирган. Ҳар иккисида ҳам бу ҳокимиятнинг айрим ижобий томонлари билан бирга асосан инсон эркинлиги ва ҳуқуқларига, демократик тамойилларга тўғри келмаган айрим қусурлари мавжуд бўлганлигидан кўз юмиб бўлмайди. Бугунги Ғарб демократияни ҳаётга тадбиқ этиш соҳасида нисбатан ютуқларга эришган бўлса, унга бирданига, осонгина эга бўлмаган. Масалан, Ғарб мамлакатлари бугун эътироф этилаётган демократияга эришиш учун бир неча асрларлик вақт сарфлаган. АҚШда либерал-демократик институтлар билан боғлиқ Республика қурилиши XVIII асрнинг охирида қарор топган бўлса, Францияда узил-кесил XIX асрнинг охирида амалга ошганлигини кўрамиз. Италия ва Германияда эса демократия иккинчи жаҳон урушидан кейин, Ғарбий Европанинг учта мамлакати: Греция, Португалия ва Испанияда XX асрнинг 70 - йиллар ўрталарида, Шарқий Европага демократиялашиш 80-йилларнинг охирига тўғри келди.

Жамият ҳаётида демократик кадриятларнинг чуқур жой олиб бориши халқнинг сиёсий-маданий онги, уларнинг сиёсий демократия ва бозор муносабатларининг асосий талаблари, тамойилларини қабул қилиш ҳамда тадбиқ этишга тайёрлик даражасига ҳам боғлиқ. Бошқача айтганда, ҳар бир халқ сиёсий ўз-ўзини ташкил этиш шаклларига, механизмларига тайёр бўлиб

етишиши ҳам зарур. Бу узоқ давом этадиган, узлуксиз жараён бўлиб, муайян тарихий тажрибага эга бўлишни ҳам тақозо этади. Демократиянинг Ғарбона кўриниши кимгадир “афзал” туюлаётган бўлса, бу Ғарбона демократияни биртомонлама кўриш, унга ортиқча баҳо бериб, унинг миллий-маънавий хусусиятларини эътироф этмасликни англатади ёки Шарқона демократиянинг замондан орқада қолган жиҳатлари, менталитетимиздан чуқур жой олган айрим носоғлом стереотипларни ўзгартиришга эҳтиёж мавжудлигини кўрсатади. Шарқона демократия ҳам умумэътироф этилган демократик тамойилларга таянади. Айни пайтда ўзининг минтақавий, умумий, миллий-маънавий хусусиятларини ҳисобга олишни англатади. Бу шарқ халқларининг тарихан қарор топган қадриятларидаги ўзига хос миллий хусусиятларидир. Улар халқларнинг тафаккур тарзида, урф-одат ва анъаналарида сиёсий ҳаёт, инсон, жамият ва давлатга қарашда амал қиладиган ўзига хос сиёсий-маданий ҳуқ-атвор кўринишларида намоён бўлади. Бу халқимиз ҳаётида қадим-қадимдан жамоа бўлиб яшаш руҳиятининг устуворлиги, оила, маҳалла, эл-юрт тушунчаларининг одамлар қалбидан чуқур ўрин олиб, ота-онага, маҳалла-қўйга, жамоатга юксак ҳурмат ва эътибор билан қаралиши, катталарга ҳурмат, кичикларнинг иззат қилиниши, оналарга ва умуман аёл зотига алоҳида эҳтиром кўрсатилиши, сабр-бардошлик ва меҳнатсеварлик, меҳр-оқибатли бўлиш билан боғлиқ тамойиллар авлодлардан - авлодларга ўтиб келаётган қадриятлардир. Бундай қадриятлар табиий равишда демократиянинг умуминсоний тамойиллари билан ўзаро муносабатда, узвий боғлиқ. Лекин бир нарсани ҳаётда кузатиш мумкин, айрим ҳолларда миллий-маънавий қадриятларга таяниш демократиянинг умуминсоний тамойилларидан кўра устунроқ бўлиб қолиш ҳоллари айрим кишилар фаолиятида учрайди. Масалан, қонун устуворлиги демократиянинг умумбашарий қадриятларидан ҳисобланади. Унда миллий манфаатлар ҳам ўзининг ифодасини топган. Лекин, масалан, каттага ҳурмат деб ёки менинг маҳаллам деб, айрим учрайдиган салбий ҳатти-ҳаракатларни яширсак, ноқонуний ҳатти-ҳаракатлардан кўз юмсақ бу жамият ҳаётига, ҳар биримиз учун ҳам ёмон оқибатларни содир бўлишига сабаб бўлиши, ўзимиз ҳам унга сабабчи бўлиб қолишимиз мумкин. Бундай ҳолатда ҳақиқатни айтиш ва айта олиш Шарқона демократияга зид бўлган ҳолат эмас. Шу учун ҳам у кўпчиликнинг ҳаёт тарзи ва фаолиятидаги ҳуқ-атвор нормасига, қадриятга айланиши зарур. Шарқона демократия “ахлоқ” ва “маърифат” муносабатлари ҳамда анъаналарга кўпроқ боғланганлиги билан ҳам фарқ қилади. Бу ҳеч қачон демократиянинг умумбашарий қадриятларига соя солмайди.

Ғарб демократиясида ҳам худди шундай хусусиятларни келтириб, уни Ғарб ҳаёт тарзи ва кўникмаларига нисбатан қиёсий талқин этиш мумкин. Айни пайтда у кўпроқ “анъаналар”га эмас, уни ҳисобга олган ҳолда қонунга, шахс эркинлиги, Шарқ нуктаи назаридан ёндашганда қонун асосидаги “индивидуализм”га асосланиб, фуқаро сиёсий маданиятига чуқур сингганлигини кўрамиз. Бундан Ғарб демократияси жамоани, миллий-маънавий хусусиятларни мутлақо тан олмайди, у жамоатчиликдан ҳам,

инсоний меҳр-оқибат муносабатларидан ҳам мутлақо бегона, деган хулоса келиб чиқмайди. Шарқнинг ўзига хос жиҳати демократияни индивидуаллик билан жамоавийликни муштарак ҳолда қабул қилиб, у билан (оила, гуруҳ, жамоа, маҳалла, давлат) уйғун ҳолда кўришида кўпроқ намоён бўлади. Унда индивид (шахс) эркинлиги ва манфаатларининг жамоа фикри, манфаатлари билан ўзаро муносабатида жамоанинг фикри, манфаатларининг айрим ҳолатларда устуворлиги мавжуд. Уни инкор этиб бўлмайди. Бу индивид, алоҳида шахс манфаати жамоага зид қўйилади, деган маънони бермайди. Буни қайсидир даражада жамият ва шахс муносабатларини, шахс ҳаёти фаолиятини жамиятдан ташқарида эмаслиги, аксинча у билан боғлиқлик фалсафасига таянади дейиш мумкин. Шахснинг эркинлиги, ҳуқуқлари жамоат манфаати билан кўпроқ боғлиқ ҳолда қаралиши билан фарқ қилади.

Ғарбда тўғри деб топилган индивиднинг қонун асосидаги айрим ҳатти-ҳаракати, ҳуқ-атворини Шарқ анъанасига кўра жамоатчилик осонгина қабул қилмаслиги ва қонунга зид бўлмаса ҳам тўғри деб ҳисобламаслиги мумкин. Бунга Ғарб кўпроқ қонунга асосланган ҳолда баҳо берса, Шарқ жамоатчилик, кадриятлар, анъаналарни ҳисобга олиб уни қонун билан мувофиқ кўради ҳамда баҳо беради. Рағбатлантиради ёки жазолайди ҳам. Шунинг учун Шарқда қонун ижтимоий ахлоқ кўринишлари билан доимо ўзаро мувозанатда бўлади. Шахс ҳатти-ҳаракатига баҳо берганда, умумэътироф этилган қонуний меъёрлар билан бирга анъанавий меъёрлар, ахлоқ кўринишлари ҳам устуворлик касб этади. Лекин бу қонуний асосларга зид бўлмайди. Қонун устуворлиги шу жиҳатдан ҳам кўпроқ ҳаёт тарзимизга сингиб бормоқда. Лекин ҳали ҳамма ҳам унга тўлиқ кўникиб олгани йўқ. Анъанавий ҳолатларда мўлжалларимизга фақат ахлоқ нормалари нуқтаи назардан қараш, айрим ҳолатларда қонунни ҳам “четга” чиқариб, унга ноқонуний тарзда ёндашиш оқибатида жамоатчилик фикри, жамоа нуфузи, шаъни, ор-номусининг қонуний асослардан устувор келиб қолиш ҳоллари ҳаётимизда учрайди.

Бу яхшими ёки ёмон, деган саволга жавоб бериш осон эмас. Агарда яхши деб жавоб берсак, ўз манфаатига ва қонуний-ҳуқуқий ҳолатига тўғри келмаслигини англаб етган киши ўз “эркинлигини” камситилган деб ҳис этиши мумкин. Агарда ёмон дейиладиган бўлса, унда биз ўзимизнинг айрим хусусиятларимизга, анъаналаримизга, жамоага нисбатан тарихан шаклланиб келган кадриятларга нисбатан ҳурматсизлик қилган бўламиз. Тўғрироғи кимдир шундай қараши ва баҳо бериши аниқ.

Шунинг учун қонунларда инсон ҳақ-ҳуқуқлари аниқ ифодаланиши, инсон манфаатининг устуворлиги қонунан эътироф этилиши шарт. Қонунга таяниш ва қонун асосида муаммони ҳал этиш умумэътироф этилган демократик кадриятдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади.” (13-модда) дейилади. Шунга асосланиш ва таяниб иш кўриш Шарқ ва Ғарб демократияси учун ҳам умумий, муштарак нуқталардир.

Демократиянинг Шарқона ва Ғарбона кўринишлари ҳам миллий-маънавий хусусиятларни эътироф этадиган, унга таянадиган умуминсоний моҳият касб этади. Демократиянинг қандай шакли бўлишидан қатъий назар миллий-маънавий хусусиятлардан озуқа олади, унга таянсагина умуминсоний қадриятга айланиб боради. Бу халқлар ҳаётида муҳим ўрин тутади ва демократик жамият қуришни кафолатлайди.

Демократиянинг бирон-бир кўринишини мутлақлаштириб бўлмайди. Демократиянинг миллий хусусиятини, умумбашарий тамойилларини тан олишни жамият ривожини, давлат ва жамият қурилиши, уни эркинлаштириш жараёнлари тақозо этади. Ўзбекистонда демократиянинг Шарқона хусусиятларининг эътироф этилишининг моҳиятини шунда кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда демократияга миллий ва умумбашарий қадрият сифатида қаралмоқда. Акс ҳолда бирон-бир давлат ёки жамият қурилиши бошқа давлат ёки халқлар учун ягона андоза бўлиб хизмат қилаверган бўлар эди. Бу эса демократик тараққиётнинг хилма-хиллигига, ривожланиш моделларининг ранг-баранглигига тўғри келмайди.

Умуминсоний қадриятлар инсон маънавий, ижтимоий камолотининг қандайдир алоҳида, бошқалардан ажралган томони эмас. Умуминсоний қадриятлар миллий ва минтакавий қадриятларнинг умумлашган ифодасидир. Умуминсоний қадриятлар бутун инсониятга хос қадриятлар асосида ташкил топади ва ривожланади. Улар айна вақтда барча миллий қадриятларнинг бир-бирига яқинлашиши ва ривожланишига ҳам хизмат қилади.

Инсонпарварлик ғояларига садоқат, демократия, ижтимоий адолат ҳамма ерда барқарор бўлишига интилиш, инсон ҳуқуқлари поймол этилишига йўл қўймаслик, ҳамма халқларнинг миллий мустақиллик учун бўлган курашларини ҳимоя қилиш, кишиларни дўстлик, ҳамкорлик ва ҳамдардликка чорлаш, ҳамма ерда тинчлик, осойишталик қарор топишига ҳаракат қилиш, атроф-муҳитни тоза сақлаш умуминсоний қадриятларнинг ҳозирги кунда катта аҳамият касб этаётган жиҳатларидир.

Бу қадриятлар бутун инсоният томонидан қўлга киритилган фан, техника, маданият, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ривожлантириш борасидаги янги жиҳатлар, демократия, қонунчилик, адолатни барқарорлаштириш борасидаги ютуқлардан ҳам иборат бўлиб, улардан оқилона фойдаланиш республикаимизни жаҳондаги ривожланган давлатлардан бирига айлантириш ишига хизмат қилади. Бу борада бирор чекинишларга, миллий маҳдудликка ва калондимоғликка йўл қўйиш ниҳоятда катта йўқотишларга олиб келиши мумкин.

Шу жиҳатдан Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси муқаддимасида “Ўзбекистон халқи:

- инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб,
- ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак маъсулиятини англаган ҳолда,
- ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб,
- демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоён қилиб,

- халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда,
- республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб,
- инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб,
- фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида,
- ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади” дейилган⁹³.

Ўзбекистон суверен демократик давлат бўлиб, халқ давлат ҳокимиятининг асосий манбаи ҳисобланади. Бу ҳақда Конституциянинг 13-моддасида шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикаси демократик умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади»⁹⁴. Демак, демократик давлатда халқ давлат ҳокимиятининг асосий манбаи бўлиб, умуминсоний тамойилларни амалга ошириш орқали инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, барча халқнинг турмуш даражасини ошириб боришга эришади.

Катта ижтимоий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган минтақавий қадриятлардан яна бири - **жамоатчилик фикридир**. Жамоатчилик фикри одамлар ўртасидаги бир-бирига яқинлик, ўзаро ҳурматнинг ифодаси бўлиб, кенг фойдаланиш мумкин бўлган қадриятдир.

Хулоса қилиб айтганда, қадриятлар жамият тарихий тараққиёти жараёнида шаклланган ва ривожланган, ўтмишда, ҳозирги кунда ва келажакда ҳам ижтимоий тараққиётга ижобий таъсир этадиган, кишилар онгига сингиб, ижтимоий аҳамият касб этган моддий, маънавий бойликлардир. Шу нуқтаи назардан, тарихий тажриба, анъаналарнинг мерос бўлиб ўтиши - буларнинг барчаси янгидан янги авлодларни тарбиялайдиган қадриятларга айланиб қолиши лозим.

Демак, миллий қадриятлар умуминсоний демократик тамойиллар билан уйғунлаштирилса, шундагина жамият тараққиётининг ривожланишида унинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Аммо шўролар даврида қадриятлар бир томонлама ёритилар, бу борада кўп тадқиқотлар олиб борилган эди. Лекин миллий қадриятларнинг мавжудлиги эътибордан четда қолар эди. Бундай “тадқиқот”лардан мақсад ҳар бир миллатнинг ўз муайян тарихий тажрибаси асосида ўз қадриятлари тизими шаклланишига қадар кишиларнинг эътиборини тортмаслик, демократиянинг умумжаҳон ва умумбашарий тамойиллари эса синфий асосда талқин этилар эди. Танлаб олинган ва умумжаҳон тамойиллар ва қадриятлар ичида энг нуфузли жойни улуғ миллатнинг қадриятлари эгаллаб турарди.

⁹³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010. 3-бет.

⁹⁴ Юқоридаги манба. 5-бет.

«Бугунги кунда, - мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, - анъанавий қадриятларимизни демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлаштириш келажакда янада равнақ топишимизнинг жамиятимиз жаҳон ҳамжамятига қўшилишининг гаровидир»⁹⁵. Шу нуқтаи назардан, умумбашарий демократик тамойилларни қарор топтириш, кўп бор таъкидланганидек, жамиятимиз тараққиётидаги энг мураккаб масалалардан биридир. Айниқса, бу узоқ вақт тоталитар тузум асоратида яшаган собиқ иттифоқ маконида, жумладан, Ўзбекистонда ҳам унинг иллатларидан буткул кутула олмаган жамиятда янада мураккаброқ кечади. Ана шу мураккаб жараёни, ижтимоий-сиёсий ларзаларга олиб келмаслиқнинг йўлларида бири, қонун устуворлиги тамойилидир.

Дунёда юз берадиган ҳар қандай ўзгаришлар, хоҳ у иқтисодиётда, хоҳ маънавий-сиёсий соҳаларда бўлсин, ўз таъсирини даставвал оила муҳитида намоён этади. Сўнгги йилларда иқтисодиётда глобллашув жараёнларининг фаоллашуви, маънавият ва ахлоқий тарбияда Ғарб маънавиятига хос бўлган индивидуализмнинг кучайиши ҳаётимизнинг барча жабҳаларига ва айниқса, оила муҳитига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Дарҳақиқат, оила барча ислохотлар, ўзгаришлар, таназзул ва тараққиётларнинг ибтидоси ва интиҳоси ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг порлоқ истиқболини таъминлашда бошқа ижтимоий институтлар билан бир қаторда оила омилига ҳам катта эътибор қаратилаётганлиги бежиз эмас. Шундай экан, оила муҳитида мамлакатимизнинг умумий ривожланишига муносиб ҳисса қўша олишга қобил ва тайёр шахсларни шакллантириш учун биринчи галда нималар қилишимиз лозим. Даставвал, ўсиб келаётган ёш авлод онги, шуури, маънавиятида Ватан туйғусини мустаҳкам қарор топтириш иши халқимиз учун тақдириломон вазифа саналади. Негаки, қадим-қадимдан оила - муқаддас Ватан саналган. Зеро, оилага садоқат, ота-онага оқибат, ака-укаларга меҳрлилик Ватан туйғусининг дебочаларидир. Оилага самимий садоқат бўлмаган жойда, фарзандлар олдида ота-она ҳурмати йўқ. Бундай ҳолатда на қариндошларга, на маҳаллага ва на ватанга муҳаббат таркиб топади. Шу боисдан ҳам Президентимиз И.А.Каримов “Бугунги кунда биз ҳеч кимдан кам бўлмайдиган демократик давлат, халқимиз учун озод ва фаровон ҳаёт қуриш мақсадлари билан яшар эканмиз, оила институтини янада мустаҳкамлаш, бу борада олиб бораётган ишларимизни янги босқичга кўтариш алоҳида аҳамият касб этади”⁹⁶.

Оила омилининг мустаҳкамланиши бир томондан, оилага давлат ва жамият эътиборининг кучайишига боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, оиланинг субъектив, яъни, ички имкониятларини тўлароқ юзага чиқариш билан боғлиқдир. Оиланинг ички имкониятлари деганда, оила таркиби, оила аъзоларининг ижтимоий мўлжаллари, ўз олдиларига қўяётган мақсадлари, фарзандлар тарбияси, таълим, шахснинг индивидуал тараққиёти, ахлоқий

⁹⁵ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998. 135-бет.

⁹⁶ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2012. 85-86-бетлар.

тарбия, меҳр, садоқат, сабр, муҳаббат омилларининг оила муҳитида амал қилиши тушунилади.

Демократик жамият барпо этишда оиланинг ўрни хусусида сўз кетганда, албатта, бу баркамол инсон билан боғлиқлиги эътироф этилади. Маънавий баркамол инсон ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашлар, фалсафий фикрлар тарихда кунинча пайдо бўлган эмас. Унинг тарихий илдизлари Шарқ мутаффақирлари ижодий, фалсафий таълимотларига бориб тақалади. Энг ривожланган демократик мамлакатлар тарихий тараққиётини ўрганиш шундан далолат берадики, бирон-бир жамият дастлаб баркамол авлодни вояга етказмасдан туриб, буюк ўзгаришларни содир этолмаган. Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг тақдири, унинг келажаги ҳам бундан мустасно эмас. Мамлакатимиз Президенти томонидан таъкидлаб келинаётганидек, ҳар қайси жамият, ҳар қайси давлат ва миллат қудрати, унинг табиий бойликлари, ҳарбий кучига ва ишлаб чиқариш технологияларига боғлиқлиги нисбийдир. Уни биринчи навбатда дунёга танитадиган, юксак маданиятли маънавий баркамол инсонлардир. Масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашиш муҳим аҳамиятга эгадир. Негаки, "...ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан етук, ўз мустақил фикрига эга, оқни қорадан ажратишга, тараққий топган давлатлардаги тенгдошлари билан беллашишга қодир бўлган баркамол авлодни тарбиялаш, уларнинг соғлиғини асраш, ҳаётга йўллашда оиланинг ўрнини ҳея нарсаси билан баҳолаб бўлмаслигини биз юксак қадрлаймиз"⁹⁷.

Шу ўринда баркамол шахс тушунчаси, унинг демократик жамиятни барпо этишдаги ўрни масаласини таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эгадир. Албатта, Шарқнинг буюк алломалари асарларида комил инсон масаласи доимий равишда катта ўрин олиб келинганлигига ва уларни безовта қилганлигига ҳам боғлиқ эмас. Бу муаммога ўз муносабатини билдирган Юртбошимиз шундай дейди: «Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, Шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Комил инсон деганда, биз, аввал, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган, билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб бўлмайди. У ҳар бир нарсани ақл, мантиқ тарозисига солиб кўради. Ўз фикри-ўйи, хулосасини мантиқ асосида курган киши, етук одам бўлади»⁹⁸. Ана шундай баркамол, етук инсонларни тарбиялаб, вояга етказиш мустақилликни мустаҳкамлаш, уни кўз-қорачиғидай асраб-авайлаш талаб-эҳтиёжи билан боғлиқ бўлган объектив тараққиёт заруратидир.

Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий бундан беш аср олдинок комил инсонлар ҳақидаги таълимотини яратган эди. Унинг бу ҳақдаги фикрлари асосан «Маҳбуб ул-қулуб», «Ҳайрат ул-аброр», «Насойимул муҳаббат» асарида ўз ифодасини топган. Алишер Навоий комил инсонга хос хусусиятларни, унинг хислат ва фазилатларини батафсил санаб ўтган. У

⁹⁷ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2012. 90-бет.

⁹⁸ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999. 134-бет.

«Маҳбуб ул-қулуб» асарида «Одам икки дунёнинг энг азиз ва шароф маҳлуқидир», деган сўзни келтиради. А.Навоий фикрича, Парвардигорнинг оламини яратишдан мақсади инсон эди.

Хулоса ўринида айтиш мумкинки, демократик жамият барпо этишда миллий-маънавий негизларга таяниш ҳозирда ва истиқболда амалга оширажак ишларимизнинг асосий мазмунини ташкил этади. Негаки, демократик тараққиёт шу заминда яшаётган халқларининг маънавияти, аجدодлар меросини чуқур ўрганиш, баркамол шахсни тарбиялаш сингари маънавий омилларнинг ифодасида акс этади. Ўзбекистон миллий-маънавий негизлар ва умуминсоний қадриятлар қарор топган мамлакат ҳисобланиб, уларни янада ривожлантириш ишлари давом этмоқда.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Чархпалак”, “Устоз-шогирд”.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Маънавият нима?
2. Маънавият ва демократиянинг ўзаро алоқадорлигини тушунтиринг?
3. Умуминсоний қадриятларга таъриф беринг?
4. Шарқона ва Ғарбона демократиянинг фарқ қилувчи жиҳатлари...
5. Демократик жамият барпо этишда эркин фуқаронинг ўрни...
6. Демократик жамият қуришда оиланинг аҳамияти...
7. “Тарих-халқ маънавиятининг асоси” иборасини шарҳланг?
8. Ватан туйғсини деганда нимани тушунасиш?
9. Демократик онг деганда нимани тушунасиш?
10. Нима учун демократик жамият барпо этишда миллий-маънавий негизларга таянилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов. И.А Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: Шарқ, 1998.
4. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998.
5. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008
7. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: Ўзбекистон, 2011.

8.Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012.

9. Отамуродов С ва бошқалар. Маънавият асослари. Т.:2000

10.Эргашев И., Шарипов Б., Жакбаров М. Жамиятни эркинлаштириш ва маънавият. -Т.: «Академия», 2002.

11. Ж//Жамият ва бошқарув. №2, 2004.

12.Эргашев И. ва бошқалар. Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т.: Наврўз, 2005.

13.Фалсафа асослари. Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров Т.:Ўзбекистон, 2005.

14.Ж// Тафаккур. №4, 2006.

7-Мавзу

Жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш ва демократлаштириш

Режа:

1. Иқтисодиёт ва демократик жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги.
2. Ўзбекистонда жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштиришнинг мақсади ва босқичлари.
3. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш шароитида иқтисодиётни эркинлаштиришнинг устувор йўналишлари.
4. Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя сиёсати ва унинг хусусиятлари

Машғулот мақсади: Иқтисодиёт ва демократиянинг ўзаро боғлиқлиги, жамиятда мулкчиликка бўлган демократик муносабатларнинг асослари, иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш ва кучли ижтимоий ҳимоянинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунча бериш

Таянч тушунчалар: иқтисодиёт, мулкчилик, бозор иқтисодиёти, тадбиркорлик, кучли ижтимоий ҳимоя.

Иқтисодиёт жамият ҳаётининг муҳим соҳаларидан бири бўлиб, инсон ривожланиши манбаини ташкил қилади. Унда инсонлар ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида турли неъмат ва воситаларни ишлаб чиқарадилар ва ўзаро иқтисодий муносабатларга киришадилар.

Иқтисодий ҳаёт кишиларнинг ижтимоий, маданий, сиёсий ҳаёт соҳаларининг моддий асосини ташкил этади ва уларнинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Айни пайтда, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва давлат тизими иқтисодиётга жиддий таъсир этади.

Собиқ тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида сиёсат иқтисодиётдан устун бўлиб, унинг ривожланиш йўналишларини белгилаб берарди. Бу тузумнинг иқтисодий негизини давлат ва колхоз-кооператив мулкчилик шаклларида иборат умумхалқ мулки ташкил этарди. Давлат асосий ишлаб чиқариш фондларининг 90 фоиздан ортиғига эга бўлиб, иқтисодиётда яқка ҳокимликни ўрнатган эди. Бунинг оқибатида давлат иқтисодиётни, иқтисодий ҳаётни бир марказдан маъмурий-буйруқбозлик асосида бошқариб борар эди.

Жамият аъзолари ижтимоий мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Тадбиркорлик, бизнес билан шуғулланиш қонун билан ман этилган эди. Бундай фаолият билан шуғулланганлар чайқовчи, ёт унсур сифатида жиноий жавобгарликка тортилар эдилар. Кишиларнинг мулкдан, унинг натижаларини тасарруф этишдан бегоналашганлиги туфайли, меҳнат мотивацияси сустлашган. Пировард натижада собиқ иттифок чуқур таназзулга учради.

Маълумки, шахснинг мулкдор бўлиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш, ўзи истаган иқтисодий фаолият тури билан

эркин шуғулланиш ҳамда шунга мувофиқ чекланмаган даромад олиш ва яхши яшаш имкониятларига эга бўлиш каби ҳуқуқларини амалга оширишни фақат ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётигина таъминлашга кодирдир.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадида туб ислохотларни амалга оширмоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида «бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди» деб белгилаб қўйилган⁹⁹.

Эркин ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг энг муҳим белгиси иқтисодий плюрализм бўлиб, демократиянинг умумбашарий тамойили ҳисобланади. Иқтисодий плюрализм тушунчаси мулк шакллари ва ҳўжалик юритиш усуллариининг хилма-хил бўлишида ўз ифодасини топади. Шу боисдан ҳам ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ўз моҳиятига кўра кўп укладли полииқтисодиёт бўлиб, унда турли мулк шакллари ва ҳўжалик укладларининг тенг ҳуқуқлилиги, мувозанатда бўлиши ҳамда иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги таъминланади.

Демократик жамиятга монанд демократик иқтисодий тамойиллар эркин бозор иқтисодиётининг қуйидаги туб белгиларида ўз ифодасини топади. 1) хусусий мулк; 2) тадбиркорлик ва танлов эркинлиги; 3) шахсий манфаатнинг инсон хатти-ҳаракатининг бош мотиви эканлиги; 4) рақобат; 5) эркин нарх тизими; 6) давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг чекланганлиги.

Ўзбекистон жаҳон харитасидан мустақил давлат сифатида жой олганидан кейинги тарихан қисқа давр ичида демократик жамият ҳамда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган эркин иқтисодиётни шакллантириш йўлида улкан ишлар амалга оширилди ва салмоқли натижалар қўлга киритилди. Бунда мамлакатимиз раҳбари томонидан ривожланиш стратегиясининг пухта ишлаб чиқилгани, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар мақсади ва вазифалари, амалга ошириш йўллариининг аниқ ва тўғри кўрсатиб берилгани бош мақсад йўлидаги ютуқ ва марраларнинг салмоқли бўлишига имкон яратди.

Дарҳақиқат, биз танлаган ислохотлар моделининг тўғри экани ва халқимизнинг манфаатларига тўлиқ жавоб бераётганини кейинги йилларда иқтисодиётимизнинг барқарор суръатлар билан ўсиб, янги марраларга кўтарилиб бораётгани мисолида кўриш мумкин.

⁹⁹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010. 11-бет

Ўзбекистонда шаклланаётган хусусий мулк икки турдан иборат бўлади: биринчиси, якка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорларнинг, деҳқон ва фермерларнинг хусусий мулки, иккинчиси, уларнинг ширкат хўжаликларидаги пайлари, акциядорлик жамиятларидаги акциялари, уюшмалардаги улушларидан иборат корпоратив хусусий мулк. Якка ва корпоратив (улушли) хусусий мулк эгалари мулкдор ҳисобланиб, уларнинг мулкка бўлган ҳуқуқлари дахлсизлиги давлат томонидан ҳимояланди. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида (164-модда) «Мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиши, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиши ҳуқуқидан иборатдир. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир» деб қайд этилган¹⁰⁰. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида эса мулкдор ҳуқуқининг дахлсизлиги билан бирга, унинг масъулияти ҳам белгилаб берилган. Хусусан, унда «Мулкдор мулкига ўз хоҳишига кўра эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт» деб таъкидланган¹⁰¹. Хусусий мулк миқёсларининг кенгайиб боришига олиб келади.

Тадбиркорлик эркинлиги айрим шахслар ва уларнинг уюшмалари, гуруҳларининг фойда, даромад олиш мақсадида маълум соҳада хўжалик, иқтисодий фаолият юритиш эркинлигини билдиради. Бу шунингдек, у ёки бу тармоққа тадбиркорларнинг ўз хоҳишларига кўра киришини ва ундан чиқишини ҳам англатади.

Танлаш эркинлиги истеъмолчилар ҳуқуқлари ва манфаатларининг устунлигини, уларнинг ўз хоҳиши, истаклари, диди, даромадига мос товар ва хизматларни танлаш эркинлигига эга эканликларини ифодалайди. Бунинг учун биринчидан, товар, хизматлар ҳамда ресурс бозорлари ҳам қиммат, ҳам арзон, бир-бирларининг ўрнини босувчи ва тўлдирувчи товарлар билан тўлган бўлиши, иккинчидан, давлат истеъмолчиларни уларнинг ҳаёти ва саломатлигига зиён ва зарар етказувчи товарлардан ҳимоя қилади. Шу мақсадларда Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни амалга оширилмоқда. Унга биноан истеъмолчилар товар (иш, хизмат) ва уларни ишлаб чиқарувчи (бажарувчи)лар ҳақида тўғри ва тўлиқ маълумот олиш, товарларни эркин танлаш ҳуқуқига эгадирлар. Товар, иш, хизмат истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулки учун хавфли нуксонга эга бўлгани ҳамда ишлаб чиқарувчи ёки сотувчининг ғайриқонуний ҳаракати туфайли етказилган моддий зиён, маънавий зарарнинг тўлиқ ҳажмда қопланиши таъминланади.

¹⁰⁰Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т.: Адолат, 2007. 75-бет.

¹⁰¹Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010. 11-бет

Товарнинг нуқсонлари бўйича истеъмолчининг талаблари у касса ёки товар чекини, кафолат муддати белгиланган товарлар бўйича эса тегишлича расмийлаштирилган техник паспорт ёки унинг ўрнини босувчи бошқа ҳужжатни тақдим этган тақдирда кўрилади. Бундай товарлар бошқа нуқсонсиз товарларга алмаштирилиб берилади ёки зарарнинг ўрни пул билан қопланади. Истеъмолчи ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши, унинг танлаш эркинлигини таъминланиши демократик иқтисодий тамойилининг рўёбга чиқарилишини англатади. Шунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилда қабул қилинган муҳим қарорларига мувофиқ республикага истеъмол товарларини ноқонуний йўл билан олиб келиниши ва сотилишининг олдини олиш чора-тадбирларининг кўрилиши муҳим аҳамият касб этади.

Кишилар наф, фойда ва даромад олиш учун интилиб, ўзларида бор бўлган қобилиятлари ва имкониятларини ишга соладилар. Рақобат иқтисодиёт субъектларининг шахсий манфаатларини рўёбга чиқаришнинг чегарасини белгилайди. Шунингдек, рақобат ишлаб чиқарувчи ва сотувчиларнинг истеъмолчи, харидорлар манфаати, диди, хоҳишини инобатга олишга бир-биридан арзонроқ ва сифатлироқ товарлар ишлаб чиқариш мақсадида янги техника ва технологиядан фойдаланишга ундайди.

Рақобат ва эркин нарх тизимига асосланган бозор иқтисодиётида ҳукумат ва давлатнинг роли чекланган бўлади. Давлат бозор механизмнинг амал қилишига кўмаклашади. Бунинг учун давлат иқтисодиёт субъектлари фаолиятининг қонуний базасини яратиб, уларнинг фаолият, “ўйин” қоидаларини белгилайди. Аҳолининг турмуш даражаси барқарор ўсиб боришини, кам таъминланган аҳоли қатламларини ижтимоий ҳимоялаш, бой-камбағаллар ўртасидаги фарқларнинг кескинлашиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида аҳоли даромадларини солиқлар, трансферт тўловлари воситасида қайта тақсимлайди, макроиқтисодий барқарорликни ва иқтисодий ўсишни таъминлаш мақсадида солиқ, бюджет ва пул-кредит воситалари орқали иқтисодиётни тартибга солади. Давлат бозор механизми тўла-тўқис бажара олмаган вазифаларни ўз зиммасига олиб, рақобат муҳитини сақлайди, иқтисодиёт субъектларининг эркин фаолиятини таъминлайди ҳамда жамият учун керак бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўз зиммасига олади. Демак, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар инсонга муносиб турмуш шароитларини яратишга, кишининг эркин тадбиркорлик ва меҳнат қилиш, танлаш эркинлигини ҳамда мулкдор бўлишдек муҳим демократик ҳуқуқларини таъминлашга, иқтисодий ҳаётни демократлаштиришга қаратилгандир.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш концепцияси уч таркибий қисмдан иборат:

- ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти миллий андозаси моҳиятининг таърифи;
- бозор муносабатларини шакллантиришнинг муҳим тамойиллари;

- иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг, тангликдан чиқиб олишнинг, барқарорликни ва муҳим ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашнинг аниқ йўналишлари.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ижтимоий-иқтисодий ислохотлардан кўзланган «пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир», - деб белгилаб берган¹⁰².

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқариш, унда демократия тамойиллари бўлган иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва танлаш эркинлигини, эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш орқали иқтисодий ҳаётни эркинлаштиришга йўналтирилгандир. Иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқариш ва уни демократлаштириш, эркин ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти асосларини яратиш жараёнлари босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида (1991-1994 йиллар) маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш ва иқтисодиётни барқарорлаштириш ҳамда республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш вазифаларини ҳал қилишга киришилди. Бунинг учун қуйидагилар амалга оширилди:

1) ислохотларнинг қонуний-ҳуқуқий базасини шакллантириш ва ривожлантириш. Бу даврда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, тадбиркорлик тўғрисидаги ва бошқа кўплаб бозор муносабатларини шакллантиришга йўналтирилган қонунлар қабул қилинган;

2) кичик миқёсдаги хусусийлаштиришни амалга ошириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиёт негизларини яратиш;

3) ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Бу даврда (1992-1994 йилларда) асосан савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналарини, уй-жойларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари амалга оширилди. Бунинг натижасида 69 мингдан ортиқ объектлар давлат тасарруфидан чиқарилди, улардан 18,4 мингтаси хусусий мулкка айлантирилди. 3569 та акциядорлик жамиятлари тузилди. Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларининг сони 80 мингга етди.

Ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларига мос келадиган янги хўжалик тизимини шакллантириш ишлари амалга оширила бошланди. Бунинг оқибатида бу соҳада нодавлат ишлаб чиқариш сектори кенг ривожланди. Шунингдек, халқ хўжалигини, унинг тармоқлари ва ҳудудларини бошқаришнинг мавжуд

¹⁰² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. 179-бет.

шароитларга мос бўлган тизимлари ишлаб чиқилди. Нархлар тўлиқ эркинлаштирилди, бозор инфратузилмасининг асосий бўғинлари, шу жумладан, икки поғонали банк тизими, молияни ва пул-кредитни тартибга солувчи мутлақо янги тизим, товар, меҳнат биржалари тизимлари яратилди. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимини шакллантириш амалга оширила бошланди. Иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш чора-тадбирларининг амалга оширилиши оқибатида иқтисодий пасайиш бошқа МДХ мамлакатларидек оғир кечмади.

Иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичи (1995-1999 йиллар)да давлат мулкни дастлабки, кичик миқёсда хусусийлаштиришни тугаллаш, мулкни ҳақиқий эгалари қўлига топшириш, тадбиркорлик фаолияти учун кенг имкониятлар бериш вазифалари белгиланди. Бу босқичда саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги, агросаноат комплексининг гўшт-сут, озиқ-овқат ва пахта саноати тармоқларидаги ўрта ва йирик корхоналар, шунингдек, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва Хива шаҳарларидаги сайёҳлик комплексларининг хусусийлаштирилиши бошланди. Бу босқичда очик турдаги акциядорлик жамиятлари яратилди, уларнинг акциялари эркин сотувга чиқарилди ҳамда кенг қўламдаги кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозори вужудга келди. Давлатнинг қайси акциялардаги улуши 26 фоиздан ошмайдиган қилиб қўйилди. Акцияларнинг 50 фоиздан кўпроғи аҳолига, миллий ва хорижий инвесторларга эркин сотиладиган бўлди.

Ушбу босқичда ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам берилди. Макроиқтисодий барқарорлик таъминланиб, 1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш йўлига ўтилди. Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини ўзгартириш ишларини амалга оширилиши натижасида республика ёнилғи-энергетика ва ғалла мустақиллигига эришилди. Шунингдек, республика учун тамомила янги бўлган автомобилсозлик саноати вужудга келтирилди. Енгил ва озиқ-овқат саноати учун асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги учун кичик механизация воситалари ишлаб чиқаришни таъминловчи бошқа истикболли тармоқлар, халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари амалга оширила бошланди.

Аммо шу даврларда кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари фаолиятига давлат ва турли назорат органларини ноўрин, ноқонуний аралашуви ҳолатлари кўпайди. Иқтисодиётнинг нодавлат секторида монополистик бирлашмалар, корхоналар вужудга келдики, улар ички истеъмол ва ишлаб чиқариш воситалари бозорларида ўз ҳокимликларини ўрнатиб, нарх - навонинг кўтарилишига сабаб бўлдилар. Ушбу сектордаги акциядорлик жамиятларининг устав фондида, акцияларида давлат улуши катта миқдорда сақланганлиги оқибатида, давлат томонидан тайинланган ишончли вакиллар уларнинг фаолиятига ноўрин аралашушига имкон яратар эди.

Валюта тизими ва бозорининг давлат томонидан қаттиқ назорат қилиниши эса корхоналар ва тадбиркорларнинг ташқи бозорларга эркин чиқиш имкониятини камайтирарди. Бозор ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг ривожланмаганлиги туфайли тадбиркорлар моддий

техника ресурслари, молиявий маблағлар, кредитлар олишда қийинчиликка учрар эдилар. Ушбу нохуш ҳолатлар иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш, тадбиркорлик ва иқтисодий фаолият эркинликларини кенгайтириш, хусусий мулкдорлар мавқеини янада кўтаришни тақозо этди.

Иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш эса демократик жамият курилишининг асоси сифатида унинг иқтисодий негизларини мустаҳкамлашни таъминлайди. Унинг натижасида амалда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни кафолатловчи, иқтисодий ривожланишни таъминловчи ўрта мулкдорлар синфи шаклланади.

Президент И.А.Каримов иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш юзасидан қуйидаги вазифаларни белгилаб берган:

Биринчидан, мулкдорлар синфини шакллантириш масаласини тубдан ҳал этиш. Бунинг учун хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш;

Иккинчидан, ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш;

Учинчидан, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;

Тўртинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тизимини тубдан қайта кўриб чиқиш;

Бешинчидан, валюта тизими ва бозорни эркинлаштириш;

Олтинчидан, давлат ва турли текширувчи, назорат қилувчи органлар томонидан корхоналарнинг ҳўжалик фаолиятига ноўрин аралашишни чеклаб қўйиш.

Ушбу вазифаларни ҳал қилиш учун Ўзбекистонда давлат мулкни хусусийлаштиришни янада чуқурлаштиришга йўналтирилган тадбирлар олиб борилди. 2000-2002 йилларда 3117 та тармоқ таркибини белгилаб берувчи йирик корхоналар, ижтимоий-маданий объектлар давлат тасарруфидан чиқарилди. Шу давр охирига келиб, акциядорлик жамиятларининг сони 6000 дан ошиб кетди.

Мулк шаклини ўзгартирган давлат корхоналари орасида “Электрокимёсаноат”, “Навоийазот”, “Аммофос”, “Ўзбекрезино-техника” ишлаб чиқариш бирлашмалари, Тошкент ва Фарғона иссиқлик таъминоти марказлари, Сирдарё ГРЭСи, юк вагонларини таъмирлаш заводи, йўловчи ташийдиган вагонларни таъмирлаш корхонаси, Ўзбекистон қийин эрийдиган ва ўтга чидамли материаллар комбинати сингари стратегик аҳамиятга эга бўлган йирик корхоналар бор.

Бу жараён сифат жиҳатидан ҳам ўзгарди, чунки хусусийлаштириш жараёнларига хорижий инвесторларни, кенг аҳоли қатламларини жалб этиш ишлари олиб борилди. Акциядорлик жамиятларидаги давлат улушлари бутунлай ёки қисман, айрим йирик ишлаб чиқарувчи корхоналар бутунлай хорижий инвесторларга сотила бошланди. Корпоратив, гуруҳий, улушли мулк эгаларининг манфаатларини, ҳуқуқларини муҳофаза қилиш учун акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув тизими жорий этилмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштиришнинг бош вазифаси бўлган давлатнинг назоратчилик ва бошқарувчилик функцияларини қискартириш, унинг

корхоналар фаолиятига ноўрин аралашини кескин камайтириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш шароитида кичик, хусусий бизнес ва тадбиркорликни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзлари кенгайтирилмоқда, даромад солиғи ставкалари қисқартирилиб, солиқ юки енгиллаштирилмоқда. “2012 йилда солиқ юкини камайтириш сиёсати давом эттирилди. Кичик корхона ва микрофирмалар учун ягона солиқ тўлови ставкалари 6 фоиздан 5 фоизга туширилгани, якка тартибдаги тадбиркорлар учун белгиланган солиқ ставкаси эса сезиларли тарзда, яъни ўртача икки баробар камайтирилгани буни яққол тасдиқлайди”¹⁰³.

Демократик жамиятга хос бўлган тадбиркорликнинг ривожлантирилиши, иқтисодиёт таркибида муайян ўзгаришлар амалга оширилиши туфайли Ўзбекистон 1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш йўлига ўтди.

Ислохотларни янада чуқурлаштириш шароитида ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тизими қайта кўриб чиқилди. Валюта тизими ва бозорини эркинлаштириш чора-тадбирлари амалга оширилди ва миллий валютаимиз - сўмнинг 2003 йил 15 октябрдан жорий тўловлар бўйича эркин алмашуви амалга оширила бошланди.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш жараёнлари мамлакат сиёсий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш жараёнлари билан ўзаро боғлиқликда амалга оширилиши оқибатида унинг демократик жамият қуришдаги ролини ва аҳамиятини янада кучайтиради.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштиришда авваламбор хусусий секторнинг мавқеини янада ошириш ва кичик тадбиркорликни жадал ривожлантириш лозим бўлади. Эндиликда хусусийлаштириш жараёнлари тобора кўпроқ йирик корхоналарни, ижтимоий инфратузилма объектларини ўз ичига қамраб олиши, корпоратив хусусий мулк микёсларини кенгайтириш, акцияларни сотишнинг бирламчи ва иккиламчи биржа ҳамда биржадан ташқари бозорини ривожлантириш амалга оширилади.

Кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятига давлат ва назорат органларининг ноўрин аралашувига барҳам бериш, моддий-техника ресурслари ва молиявий, шу жумладан, кредит маблағлари билан таъминланишини яхшилаш, ишлаб чиқарилган товарларни сотиш учун ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаларини ривожлантириш катта аҳамиятга эга. Шунингдек, ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантириш ҳамда уларга сервис хизматини кўрсатувчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналарини ва қишлоқларда уларнинг филиалларини ташкил этиш муҳимдир.

Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг иқтисодий жиҳатдан

¹⁰³ Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд.Т.: Ўзбекистон, 2013. 166-бет.

устувор йўналишини амалга ошириш учун куйидаги чора-тадбирлар кўрилади:

- ташқи иқтисодий фаолиятни, валюта бозорини эркинлаштириш, миллий валютанинг жорий операциялар бўйича эркин алмашинувини таъминлаш;

- иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, уни модернизация қилиш ҳамда импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлаш;

- иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш. Бунинг учун тегишли инвестицион муҳит ва инвесторлар учун кафолат яратиш;

- ички ва ташқи инвестицияларни бутун иқтисодиётга, шу жумладан, олтин-валюта захираларимизнинг барқарор ўсишига хизмат қиладиган етакчи тармоқларга йўналтириш;

- жаҳондаги нуфузли халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорликни янада кучайтириш, умум жаҳон иқтисодий тизимига интеграллашув ҳамда жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш учун шарт-шароитлар яратиш.

Ушбу вазифаларнинг амалга оширилиши бозор муносабатларини ривожлантириш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш, уни янада демократлашувига олиб келади. Эндиликда мулкчилик шаклларида қатъий назар, тадбиркорлик субъектлари учун босқичма-босқич иқтисодий фаолият учун тенг шароитларни яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бунинг учун айрим, стратегик аҳамиятга эга бўлмаган корхоналарга ассосиз равишда берилган имтиёзларни ва улар учун яратилган қулай шароитларни бекор қилиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, хўжалик субъектлари ҳам қатъий молиявий чеклашлар доирасида, яъни умумий харажатларининг ялпи даромад ҳажмидан ошиб кетишига йўл қўймаслик асосида фаолият кўрсатишлари лозим.

Иқтисодиёт субъектлари учун солиқ юкини камайтириб бориш билан бир вақтда солиқ тизимининг қатъийлигини ошириш, имтиёзлар беришни камайтириш, кредитларни қатъий шартлар асосида бериш амалиётини жорий этиш уларнинг масъулиятини янада оширади.

Иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш, демократик жараёнларни кучайтириш мақсадида яқка ва корпоратив хусусий мулкдорлар ҳуқуқларини химоя қилиш, уларнинг масъулиятини кучайтириш, тадбиркорлик фаолияти эркинликларини таъминловчи ҳамда хўжалик фаолиятини тартибга солувчи қонуний-ҳуқуқий базани такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий қилиш учун давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш давом эттирилади. Аммо иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмини ривожлантириш ва унинг бозор механизми билан уйғунлигини таъминлаш йўлида ҳали кўп ишлар қилиш лозим.

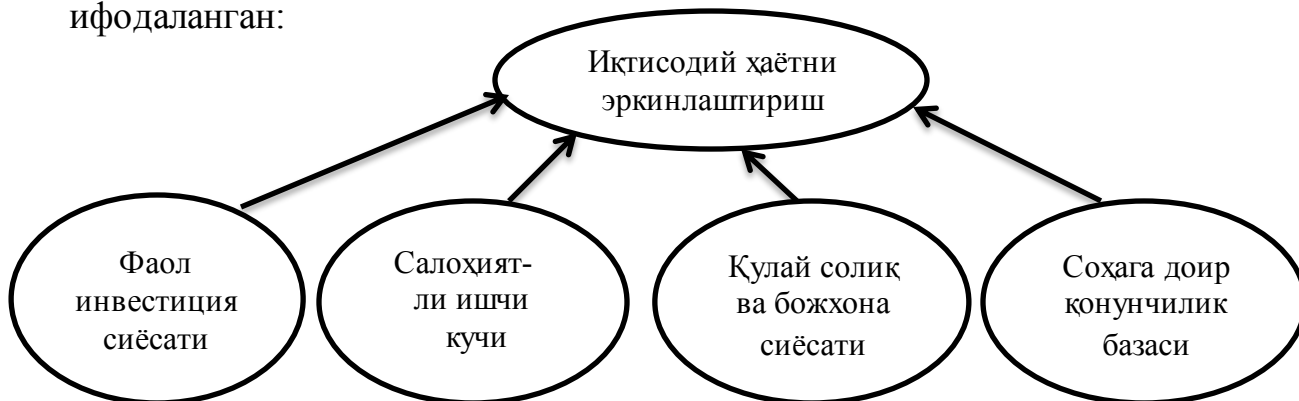
Демократик жамият қуриш учун давлатнинг иқтисодий фаолиятини чеклаш, унинг вазифаларини босқичма-босқич маҳаллий соҳадаги ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органларига топшириш эркин иқтисодиёт

тамойилларини жорий этиш ҳақида қарор қабул қилинади. Пировардида, бозор иқтисодиётининг шаклланишига, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга ва аҳолининг турмуш фаровонлигини оширишга эришилади. Мамлакатимиз экспорт салоҳиятининг ошиши ва мустаҳкамланиши - унинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига замин яратади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш модернизация жараёнлари билан боғлиқлиги шубҳасиз. Модернизация нафақат иқтисодий зарурат, балки давр талаби ҳамдир. Бугунги кунда юртимизда фаолият кўрсатаётган корхоналарни жадал модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашни таъминлаш, юксак технологиялар асосида ишлайдиган автомобилсозлик ва газ-кимё, электр техникаси ва тўқимачилик, озиқ-овқат ва фармацевтика, ахборот ва телекоммуникациялар тармоғи ҳамда бошқа йўналишлардаги янги ва замонавий ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини юритишга устувор аҳамият берилмоқда. **“Фаол инвестиция сиёсати, - деб таъкидлайди мамлакатимиз раҳбари, мамлакатни модернизация қилиш ва янгилаш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг энг муҳим шарти ва манбаи бўлмоғи керак”**¹⁰⁴. Маълумотларга қараганда, кейинги 10 йилда мамлакатимиз иқтисодиётига киритилган инвестициялар ҳажми 3,2 баробар ошган, хорижий инвестициялар ҳажми эса 20 баробардан зиёд ўсган¹⁰⁵.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштиришдаги яна бир муҳим омиллардан бири бу – соҳага доир қонунчилик базасининг мустаҳкамланиши бўлди. Сўнгги йилларда иқтисодий фаолиятга доир қатор қонун ҳужжатлари (умумий ҳисобда жами 400 дан зиёд) қабул қилинди. Жумладан, Фуқаролик, Ер, Солиқ ва Божхона кодекслари, “Давлат тасаруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”, “Банklar ва банк фаолияти тўғрисида”, “Чет эл инвестициялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”, “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонунлар ва янги таҳрирдаги Солиқ кодексларидир.

Хуллас, иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш омиллари куйидаги чизмада ифодаланган:

¹⁰⁴ Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд.Т.: Ўзбекистон, 2013. 200-бет.

¹⁰⁵ Юқоридаги манба. 201-бет.

Шубҳасиз, “Бугун биз яшаётган глобаллашув ва тобора кучайиб бораётган рақобат асрида фақат чуқур ислоҳотлар ва модернизация йўлидан тинимсиз ва қатъият билан ривожланиб бориш натижасида ўз олдимизга қўйган истиқболли мақсадларга – **тараққий топган, фаровон яшаётган демократик давлат қаторига кириш, халқимиз учун муносиб ҳаёт даражасини таъминлашга эриша оламиз**”¹⁰⁶.

Ўзбекистонда ислоҳотлар бошланган дастлабки йиллардаёқ, кучли ижтимоий ҳимоя тизимини яратишдан мақсад, инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат, деб белгиланган эди. Албатта, ижтимоий ҳимоя тизимининг ривожини мамлакат иқтисодиётининг аҳволига тўғридан-тўғри боғлиқдир. Аввало, нодавлат секторининг муайян даражада тараққий этиши, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар мавқеининг мустақамланиши иқтисодий ривожланиш учун таянч ва асосий манба бўлиб хизмат қилади. Бу эса ўз навбатида ижтимоий сиёсатнинг реал амалга ошиши учун замин яратади, ижтимоий ҳимоя тизимининг янада такомиллашиб, замон талабига мос бўлиб боришига олиб келади. Бу ҳол Ўзбекистон ижтимоий сиёсатининг тадрижий шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий ҳимоянинг давлат сиёсатидаги ўрни ғоят муҳимдир.

Ҳозирги замонда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг қатор моделлари мавжуд. Улардан бири Скандинавия мамлакатларида (Финляндия, Швеция) қўлланилаётган **социал-демократик модел** бўлиб, бундай моделга кўра давлат ижтимоий ҳимоянинг барча масъулиятини ўз зиммасига олади. **Неолиберал моделга кўра эса (АҚШ)** ижтимоий ҳимоянинг аксарият қисмини тадбиркорлар ва касаба уюшмалари бажарадилар. **Неоконсерватив моделга кўра (Германия)** ижтимоий ҳимоя давлат кафолатлари жавобгарлигида хусусий тадбиркорлар ва давлат федерал бюджети асосида олиб борилади.

Ўзбекистонда ижтимоий таъминот асосан давлат бюджети ҳисобидан ташкил этилган бўлиб, бу тизим қатор ривожланган чет эл давлатларининг ижтимоий тизимидан қолишмайди.

Давлат томонидан амалга оширилаётган ижтимоий ёрдамдан ташқари республикамизда норасмий ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг анъанавий қадрият турлари ҳам мавжудки, уларнинг негизини қариндошчилик, қўшничилик, маҳаллачилик, ёру биродарчилик ёрдамлари, яъни халқимизнинг миллий урф-одатлари ташкил этади. Маҳаллий идоралар, корхоналар, жамоа ва хўжаликлар ҳамда бошқа тадбиркорлик ташкилотларидан фуқаролар пенсиясига қўшиб берилаётган қўшимчалар, муҳтожларга кўрсатилаётган оталиқ ёрдамлари, байрам ва Ҳайит кунлари беморларни зиёрат қилиш, турли хайр-эҳсонлар ҳам миллий урф-одатларимизнинг замонавий кўринишларидир. Булардан ташқари, ижтимоий ёрдам кўрсатишда нодавлат жамоат бирлашмалари ва хайрия ташкилотлари ҳам иштирок этмоқда.

¹⁰⁶ Каримов И.А. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19 – жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011. 114-бет.

Албатта, муаммолар ҳам мавжуд. Жаҳон тажрибаси билан қиёслаганда, аввало, меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қиладиган нодавлат ташкилотлар фаолиятини қайта кўриб чиқиш лозим. Хусусан, касаба уюшмалари ривожланган мамлакатларда ходимларни ижтимоий муҳофаза қилиш учун корхона эгаларига, иш берувчиларга доимо таъсир ўтказиб келадилар. Бизда эса ҳали бундай тажриба мавжуд эмас. Биринчи навбатда жамоат ташкилотлари, хусусан касаба уюшмалари фаолиятини тубдан яхшилаш, уларни меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилувчи кучга айлантириш бугунги кундаги энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимизнинг ижтимоий ҳимоя тизими ривожини умумий тарзда қараб ўтиш ўринлидир. Маълумки, 1991 йилда собиқ тоталитар тузум инқирозга учрагач, унинг ўрнида вужудга келган янги мустақил мамлакатлар демократияга асосланган жамият барпо этишда турли йўллари танладилар.

Биринчиси, Европа ва Америка давлатлари тажрибасида синаб кўрилган “фалаж қилиб даволаш” йўли эди. Кўпгина мамлакатлар ушбу «тезкор» йўлни танлади. Бу мамлакатларда мустақкам қонунлар мажмуи ишлаб чиқилмасданок, жамиятни кескин тарзда демократлаштиришга ўтилди. Оқибатда бу ўз навбатида кўплаб мураккаб муаммоларни келтириб чиқарди.

Иккинчи йўл - жамиятни босқичма-босқич ислоҳ қилиб бориш йўли бўлиб, бунда Ўзбекистон ташаббускор бўлди. Ўзбекистонда аввал қонунлар мажмуи яратилди, сўнг бозор инфраструктураси тизимини шакллантиришга эътибор қаратилди ва иқтисодий ислоҳ қилишга киришилди. Натижада жамият кескин ижтимоий ларзаларни четлаб ўтди. Бу биринчи навбатда ижтимоий ҳимоя тизимига ҳам тегишли эди. Айтайлик, 1992 йилда мамлакатда ижтимоий-иқтисодий аҳвол танг ҳолатда эди. Шундай шароитда кам таъминланган фуқаролар давлат томонидан ижтимоий муҳофаза қилиниши зарурлиги қатъий белгилаб қўйилди. Бу сиёсат давлатнинг ислохотчилик ролига таянган ҳолда амалга оширилди. Шу тариқа бозор иқтисодиётига ўтишда давлат назоратининг бўлиши ижобий натижалар берди. Биринчи босқич. Нархлар ислоҳоти ва нархларнинг эркинлаштириш. (1992 йил 10 январдан бошлаб). Иккинчи босқич. Республиканинг ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш. (1992 – 1994 йиллар).

Тан олиш керак-ки, Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини амалга ошириш учун шунчаки қулай шароит йўқ эди. Шунга кўра, 1994 йил 24 августда «Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид тадбирлар тўғрисида» Президент Фармони қабул қилинди. Фармонга кўра, 1994 йил октябрдан аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими такомиллаштирилди. Негаки, илгари фақат республика бюджети йўли билангина 30 та турли соҳа ва йўналишлар бўйлаб ижтимоий ҳимоя амалга оширилди. Бундай ҳолат маблағларнинг сочилиб кетишига олиб келди. Натижада юқоридаги Президент Фармонида биноан 1994 йилда ижтимоий ҳимоянинг асосий тенглаштириш тизимидан аниқ мақсадли ва аҳолининг аниқ табақаларини қамраб оладиган тизимга ўтилди. Бу тизим бугунги кунга қадар ўзини оқламоқда. Ана шу Фармонга мувофиқ ёшларни ижтимоий

ҳимоялаш мақсадида ўқув юртлари талабаларининг стипендиялари мунтазам равишда ошириб борилмоқда. Зеро, Ўзбекистон Марказий Осиёдаги аҳоли сони жиҳатидан энг йирик мамлакат бўлиб, саноат ва макроиқтисодиёт тизими бир ёқлама хусусиятга эга эди. Бу мураккаблик жамият тараққиётига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмасда, маълум маънода ундан четлаб ўтишга муваффақ бўлинди. Ўзбекистондаги ер усти ва ер ости бойликлари, интеллектуал салоҳият бунга имкон берди. Ундан унумли фойдаланилди. Шуниси ҳам эътиборлики, жамиятни демократлаштириш ва ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш ўзаро боғлиқ жараён сифатида ривожланди.

Бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида шахсга қўйиладиган талаб ортиб борганлиги сабабли, кишилар илм ўрганадилар, касб эгаллайдилар, замонавий техника, технологияни ўзлаштирадилар, компьютер ёки тилни ўрганиш чораларини кўрадилар. Шу талабларга жавоб бера оладиган инсонлар ҳаётда ўз ўринларини топиб оладилар.

Лекин, Ўзбекистонда ижтимоий ўзини-ўзи ҳимоялаш тизими батамом йўлга тушиб кетган эмас. Боқимандалик кайфиятидан ижтимоий ҳимоя истеъмолчилари ҳам қутулиши лозим. Фуқаролар эндиликда ўзларини-ўзи таъминлаш усулига ўтишлари керак. Ўзбекистонда хусусий мулкчиликнинг қарор топиши бу соҳада қатъий ўзгаришлар бўлишига олиб келиши зарур. Шуниси ҳам муҳимки, ижтимоий ҳимояни доимий жараён сифатида тушунмаслик лозим. Акс ҳолда боқимандалик кайфияти баттар кучайиши мумкин. Ижтимоий ҳимоя айрим фуқаролар учун имконият, холос. Ҳар қандай шароитда ижтимоий ёрдам жамият аъзолари учун имтиёзга айланмаслиги лозим. Бу ўринда жамиятнинг ўзини-ўзи ижтимоий ҳимоялаш тизимига ўта боришини таъминлаш учун ушбу тадбирларни амалга ошириш лозим:

- нодавлат, ноҳукумат ташкилотлар, жамғармалар, уюшмалар ва турли шаклдаги мулк эгаси бўлган ташкилотларнинг моддий аҳволини яхшилашни қўллаб-қувватлаш;

- барча турдаги корхоналар, муассасалар ва уюшмаларни замон талабига жавоб берадиган ходимлар ва айниқса ҳуқуқшунос, психолог ва социолог мутахассислар билан таъминлашга алоҳида эътибор бериш лозим;

- номи зикр этилган муассасаларнинг хорижий турдош муассасалар билан ҳамкорлигини йўлга қўйишда кўмаклашиш. Улар ўз йўналишларида зарур тажриба орттиришлари талаб этилади;

- ижтимоий ҳимоя тизимида иқтисодий муҳофазаланишни аста-секин ижтимоий фондлар зиммасига ўтказиш бориш зарур. Бундай ҳолатда одамларни ижтимоий муҳофазалашнинг таъсирчан воситаси юзага келади;

- ижтимоий муҳофазалашда боқимандалик, масъулиятсизлик, бефарқлик сингари иллатларга барҳам берувчи таъсирчан восита ва усулларни қидириб топиш ва ҳаётга жорий этиш бориш талаб этилади.

Шуни айтиб ўтиш зарурки, ҳар қандай жамият ижтимоий муҳофаза тизимида ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Ўзбекистонда нафақат моддий фаровонлик, жамиятнинг демократлашуви каби муҳим жараёнлар кучли

ижтимоий ҳимоя тизими механизми яратилган тақдирдагина маъно-мазмунга эга бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик жамиятда асосий бойлик инсон бўлиб қолади. Ўтказилаётган ислохотларнинг мазмуни ҳам шу билан боғлиқ. Бу ҳақда президент И.А.Каримов шундай таъкидлайди: “Бизнинг асосий бойлигимиз, ривожланган давлат тузишга олиб борадиган йўлдаги асосий таянчимиз - инсондир. Юксак малакали ва юксак маънавиятли инсондир”. Лекин, шуниси ҳам борки, ислохотлар даврида ижтимоий гуруҳларнинг ҳам ўрни муҳим аҳамият касб этади. Демократик жамият куриш шароитида ўрта мулкдорлар катлами катта салмоққа эга бўлади. Ўрта синф демократик жамиятни ривожлантиришда ва унинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлашда асосий кучга айланади. Зеро, давлат бундай шароитда кучли мувофиқлаштирувчи кучга эга бўлади, ўрта синф эса жамият тараққиётини технологик, техник, илмий ва маънавий таъминловчи омил сифатида намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистонда ислохотлар муқаррарлигининг ғоят муҳим шarti бўлмиш аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш узлуксиз устувор йўналиш ҳисобланади. Бу ҳолат ўз навбатида куйидаги омилларни белгилаб беради:

-Кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати истиқлол ва тараққиёт йўлига ишончни мустаҳкамлайди, бу ишонч эса аниқ моддий замин асосида ҳосил бўлади.

-Кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати энг аввало инсон учун муносиб турмуш ва фаолият шароитларини яратади. XXI аср бошида дунё тараққиётида муносиб турмуш даражаси инсон омилининг етук шarti бўлиб қолаётганлиги эътиборга олинса, мамлакатимизда бу масалани ҳал этишда ижтимоий ҳимоялашдан унумли фойдаланиш масаласи нечоғли аҳамиятли экани аён бўлади.

-Кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати фуқароларнинг ислохотларнинг изчил кечишидан манфаатдорлигини ошиб боришини таъминлайди ва бу янгилашни жараёнининг орқага қайтишига имкон бермайдиган ижтимоий таянч бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда аҳолининг кам таъминланган табақаларига, болалар, қариялар, ногиронларни, шунингдек соғлиқни сақлаш, таълим, фан, маданият ва санъат соҳаларини қўллаб-қувватлашга қаратилган кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати ўзининг муайян тажрибаларига эга бўлди. Маънавий, тарихий ва маданий қадриятлар, аҳолининг ахлоқий ҳолати, ёш авлодни тарбиялаш вазифалари долзарб бўлган Ўзбекистон учун бу ҳолат катта аҳамиятга эга. Бу тажриба фуқароларнинг сиёсий фаоллигини янада ошириш, меҳнат ресурсларини ижтимоийлаштириш, минтақавий ривожланишни авж олдириш, ижтимоий-сиёсий жараёнларни барқарорлаштириш имконини беради.

Кучли ижтимоий ҳимоялаш сиёсати жамиятда янгича фикрлашнинг, асосларини яратишга қодирлиги туфайли ҳам демократик жамият барпо этишга кўмаклашади. Зеро, жамиятда ижтимоий-сиёсий барқарорлик юзага

келгач, фуқаролар фикрлашга, янги замон тартибларини тузишга иштиёк билан интиладилар. Чунки, фикрловчи одам фуқаролик жамиятига таъсир ўтказиш қобилиятини мумкин қадар кўпроқ рўёбга чиқара олган тақдирдагина, кучли бўла олади.

Ўз навбатида ижтимоий соҳанинг аҳволи тўғрисида умумий жаҳон стандартлари нимадан иборат, деган савол туғилади. Мутахассислар фикрича, бу соҳада ҳам бир неча моделлар амал қилади. Уларни умумий тарзда кучли ижтимоий ҳимоя тизимининг айрим элементларини ўзида ифода этувчи скандинавча модел, Бисмарк модели ва Бевериж модели тариқасида таснифлаш мумкин.

Бозор муносабатлари шароитида ижтимоий ҳимоя моделлари

Скандинавча модел (Финляндия, Швеция, Норвегия)	Бисмарк модели (Германия, Франция, Италия, Бельгия)	Бевериж модели (Ирландия, Англия)
Асосий қондаси:	Асосий қондаси:	Асосий қондаси:
Мамлакатда яшовчи барча фуқаролар ижтимоий таъминланиш ҳуқуқига эга	Жамият аъзоларига ижтимоий таъминот учун зарур воситаларни ишлаб топишга имконият бериш	Ҳар бир фуқаро фавқулодда ҳолатларда (касаллик, пенсия ёши, ўлим, туғиш ва ҳ.к.) ижтимоий суғуртали нафақа ва пул ёрдами билан қамраб олиниши зарур
Бош сиёсий мақсад - тўла-тўқис бандликка эришиш (давлат масъулияти)	Бош сиёсий мақсад - даромадларни ҳимоялаш (ходим масъулияти)	Бош сиёсий мақсад - минимал даражадаги даромадларни ҳимоялаш

Назаримизда, ушбу моделларнинг ҳар бири ўз ютуқ ва камчиликларига эга. Уларни республикамызда шунчаки татбиқ қилиб бўлмаслиги аниқ. Ўзбекистон ижтимоий таъминот соҳасида ўз моделига эга ва у ижтимоий кафолат тизимининг ўзгарувчан хусусиятига мос тарзда такомиллашиб боради.

Ўтиш даврида социал муаммоларнинг юки ортади. Йўлга тушган карвон каби социал соҳанинг муаммолари ҳам борган сари ортиб боради. Шунинг учун социал соҳада юзага келувчи муаммоларнинг ечимини моделлаштириш катта аҳамият касб этади. Бунда энг муҳим муаммолар ривожланиши тенденциялари ўз вақтида аниқланиши катта аҳамиятга эга. Хусусан, Ўзбекистоннинг социал ҳаётида юз бераётган йирик ўзгаришлар асосидаги муаммоларни ҳал этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим. Мисол тариқасида у қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин

Ижтимоий муаммолар ва уларни ҳал этиш тадбирлари

№	Ижтимоий муаммолар	Уларни ҳал этиш тадбирлари
1	Социал табақалашув ва кутбланиш	фуқаролар томонидан ўзлари ва оила аъзоларини социал хизматлар билан таъминлаш мақсадида ишлаб топиш имкониятларининг ортиши
2.	Камбағаллик	хусусий тадбиркорликни ривожлантириш орқали янги имкониятларни вужудга келтириш
3.	Ишсизлик	ишлаб чиқаришда социал эҳтиёжларни қондиришга мўлжалланган хизмат ва маҳсулотлар улушининг ортиши
4.	Худудларнинг табақалашуви	даромадлар тенгсизлиги ва шахсий манфаатдорликнинг ортиши
5.	Таълим тизимидаги муаммолар	таълимнинг бошқа шакллари жорий этиш, таълим тизimini изчил ислоҳ қилиш.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда ижтимоий таъминот тизимида бошқарув идоралари ҳисобланган 1 та вазирлик, 12 та вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ҳамда 153 та туман ва 36 та шаҳарда ижтимоий таъминот тизимлари мавжуд. Шунингдек, ёлғиз ногиронларга ва қарияларга мўлжалланган ўнлаб интернат уйлари, ногиронлик сабаби ва гуруҳини белгиловчи тиббий экспертиза комиссиялари, хусусан, ногиронликни экспертиза қилиш ва ногиронларнинг меҳнат қobiliятини тиклаш бўйича 1 та илмий-текшириш институти фаолият юритмоқда. Пенсияларнинг даволаниши ва дам олишига мўлжалланган бир қанча махсус санаториялар ишлаб турибди.

Кам таъминланган оилаларга ва кўп болали муҳтож оилаларга моддий ёрдам тўловларини молиялаштиришнинг асосий манбаи республика ва маҳаллий бюджет воситалари ҳисобланади.

Маълумки, мустақил тараққиётимизнинг илк давриданок инсон - жамият - давлат ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ечимини топиш алоҳида аҳамият касб этди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Европа мамлакатлари, Осиёнинг Япония, Жанубий Корея каби давлатлари айнан шу ғоя асосида тараққиёт йўлини белгилаб, тарихан қисқа давр ичида юксак тараққиётга эришган эдилар. Икки асрлик демократик ривожланиш тарихига эга бўлган АҚШ ҳам инсон манфаатини тараққиётнинг асоси сифатида қабул қилган эди. Маълум бўладики, Ўзбекистон демократик тараққиётнинг жаҳон тажрибасини синчиклаб ўрганди. Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини барпо этиш ва унинг таянчи сифатида инсонпарвар тузумни шакллантириш йўлида ислохотларни амалга ошириш “инсон — жамият - давлат” тизимидек кучли уйғунликни талаб этмоқда.

Хуллас, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимининг ўзига хос тажрибаси ва анъаналари тўпланган. Асосийси, "... аҳолининг кам таъминланган, кўмак ва ёрдамга муҳтож қатламларини моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашни кучайтириш, уларни меҳнатга жалб қилиш орқали даромад манбаи билан таъминлаш бўйича ҳам салмоқли ишлар қилинди. ...ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича инсонпарварлик руҳида амалга оширган савобли ишларимиз бутун мамлакатимизни қамраб олган умуммиллий ҳаракатга айланди"¹⁰⁷. Бунда "инсон – жамият - давлат" муносабатлари, инсон омили юксак мавқеда туради. Шу маънода Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини замон талабларига мос тарзда такомиллаштириш учун барча имкониятлар мавжуд ва улар мамлакатда демократик жамиятни қуришда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Балиқ склети”, “Рақамли савол”.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Иқтисодиёт ва демократиянинг ўзаро алоқадорлиги нима?
2. Иқтисодий ҳаётни демократлаштириш деганда нимани тушунасиш?
3. Иқтисодий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлмоқда?
4. Иқтисодий соҳанининг қонуний-ҳуқуқий асослари...
5. Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш омилларини сананг...
6. Демократик жамиятда аҳоли бандли масаласи моҳияти...
7. Кучли ижтимоий ҳимоя нима?
8. Кучли ижтимоий зарурати нималардан иборат?
9. Ижтимоий ҳимоянинг моделларини сананг...
10. “Ижтимоий ҳимояни доимий жараён сифатида тушунмаслик лозим” иборасини тушунтинг...

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т.: Адолат, 2007.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2013.
5. Жумаев Р.З. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. Т.: Шарқ, 1998.
6. Дэвид Битэм, Кевин Бойл. Демократия: 80 саволга 80 жавоб. Т.: 2001.

¹⁰⁷ Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19 – жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011. 153,172-бетлар.

7.Жалилов Ш. Кучли давлатдан - кучли жамият сари: Тажриба, таҳлил, амалиёт. Т.: Ўзбекистон, 2001.

8.Жўраев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт (илмий-таҳлилий мақолалар тўплами). Т.: 2003.

9.Отамуротов С. Ҳокимият ва демократия мутаносиблиги. Ж// Таълим тизимида ижтимоий- гуманитар фанлар. №1-2 сонлар, 2003.

10.Отамуротов С., Қувватов Н. Кучли давлатдан – кучли жамиятга: Олий ўқув юртлар учун ўқув қўлланма (муаллифлар жамоаси) Истиклол, демократия фуқаролик жамияти. Тошкент, 2003.

11.Эргашев И. ва бошқалар. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т.: Наврўз, 2005.

8-Мавзу

Соғлиқни сақлаш тизимидаги демократик ислохотлар

Режа:

- 1.Инсон саломатлигини сақлаш – Ўзбекистонда давлат сиёсатининг асоси эканлиги
- 2.Мустақиллик йилларида соғлиқни сақлаш тизимидаги демократик ислохотлар мазмуни.
- 3.Соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг ижтимоий омиллари ва унинг ўзига хусусиятлари.

Машғулот мақсади: Мустақиллик йилларида мамлакатимизда инсон саломатлигини сақлаш борасида олиб борилаётган ислохотларнинг мазмуни ва аҳамияти, аҳоли соғлиғини асраб-авайлаш борасида қилинган ва қилинаётган ишлар моҳияти, соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг ижтимоий омиллари ҳақида кенг маълумотлар бериш.

Таянч тушунчалар: инсон, саломатлик, тиббиёт, тиббий ислохотлар, кадрлар салоҳияти, соғлом турмуш тарзи.

Инсон саломатлиги энг серқирра долзарб масалалардан бўлиб, бу узок даврлар тараққиёти билан боғлиқ. Ривожланишнинг қайси даврини олиб қарамайлик саломатлик давлатларнинг муҳим соҳаси бўлганлигини кўриш мумкин. Инсон саломатлиги ҳақида қайғуриш давлатлар сиёсатининг инсонпарварлик моҳиятини ташкил этар экан, бу миллат генофондининг сақланиши, аҳолининг фаровон яшаши, оилалар мустаҳкамлиги, келажак ворислари бўлмиш ёш авлоднинг маънавий ва жисмоний бақувват бўлиб вояга етишини ифода этади.

Маълумки, собиқ тоталитар тузум даврида Ўзбекистонда аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш даражаси жуда паст бўлиб, талабга мутлақо жавоб бермас эди. Агарда 1991 йил аҳолининг умумий сони 20,8 миллион кишини ташкил этган бўлса, жами шифокорлар сони 71131 нафар, яъни ҳар 10000 аҳолига 34,1 нафар шифокор тўғри келар эди. Аҳолининг ўртача умр кўриши 1991 йилда 67 йилни ташкил этган бўлса, оналар ўлими 65,3 нафарни, гўдаклар ўлими 34,5 нафарни ташкил этган эди¹⁰⁸.

Ўтган асрнинг 80-йиллари охири, 90-йилларнинг бошлариданок, яъни, мустақилликка эришиш оstonасида Ўзбекистон Республикаси аҳоли саломатлигини сақлаш саъй-ҳаракатларини бошлаб юборди. Ўша даврларёқ юртбошимиз қуйидагича таъкидлаган эди: “Эътиборни ижтимоий масалаларга қаратиш ҳақида гапирар эканмиз, соғлиқни сақлашни яхшилаш биринчи даражали аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш зарур. ... Миллатнинг зурриёд фондини, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, ҳалокатдан

¹⁰⁸ Кадр-қимматим таянчим ва ифтихоримсан, мустақил Ўзбекистон. Т.:Маънавият,2013. 108-бет.

сақлаб қолиш учун кенг кўламдаги тадбирларнинг катта комплексини амалга ошириш керак бўлади”¹⁰⁹.

Мустақиллик йилларида инсон саломатлигини сақлаш, унинг ижтимоий, тиббий, ҳуқуқий, маданий ва маънавий омилларини ривожлантириш давлатимиз сиёсатининг муҳим устувор йўналишига айланди. Соҳанинг мустақкам ҳуқуқий базаси яратилиб, бу борада қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 40-моддасида “Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга” деб қайд этилган¹¹⁰.

Инсон саломатлиги ва соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ этишга доир мамлакатимизда қуйидаги қонуний ҳужжатлар қабул қилинди:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат санитария назорати тўғрисида” ги Қонун - Т.: 1992.

3. “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат Дастури тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. 1998 йил 10 ноябрь.

4. “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш ишларининг боришини ўрганиш ва бу борадаги ислохотларни янада чуқурлаштиришга доир чора-тадбирлар ишлаб чиқиш масалалари бўйича ишчи гуруҳини ташкил этиш тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2007 йил 23 январь.

5. “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш Давлат Дастурини амалга оширишнинг асосий йўналишлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. 2007 йил 19 сентябрь.

6. “Йод танқислиги касалликларининг олдини олиш тўғрисида” ги Қонун. 2007 йил ва ҳ.к.

Ундаш ташқари, ҳар бир йилга муайян номнинг берилиши мазмун моҳиятида ва бу борада қабул қилинган Давлат дастурларида аввало, инсон саломатлигини сақлаш, айниқса, соғлом наслни вужудга келтириш ва тарбиялаш энг долзарб ижтимоий аҳамиятга молик масалалар қилиб белгиланди.

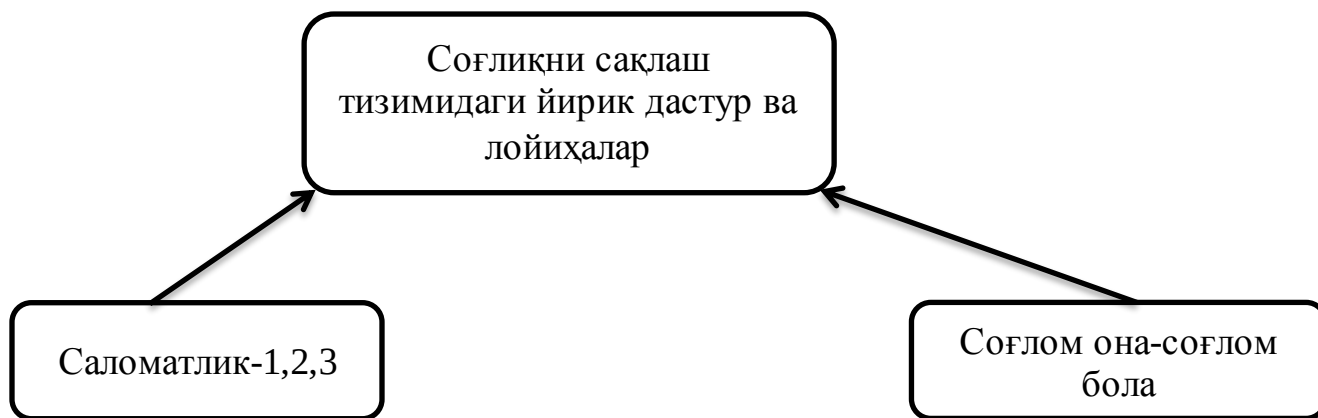
Инсон саломатлигини сақлаш масалалари давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлиб, мустақиллик йилларида бошқа соҳалар каби соғлиқни сақлаш тизимида ҳам бир қанча ислохотлар амалга оширилди. Бу ислохотлар саломатлигини сақлашга бўлган эътиборнинг янгича кўриниши бўлиб, бугунги кунда одамларда меҳнат қилишга лаёқатни, касбига меҳрни, баркамол авлодни тарбиялашга масъулиятни, энг муҳими жамият тараққиётига ҳисса қўишни янада кучайтиришни таъминлаб беради. “Биз бу муҳим вазифанинг ижросига киришар эканмиз, - дейди юртбошимиз И.А.Каримов, - одамлар саломатлигини муҳофаза қилишнинг бутун тизимини

¹⁰⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: Ўзбекистон, 2011. 205-бет.

¹¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010. 9-бет.

чуқур ислоҳ этиш ва модернизация қилиш асосидагина олдимизга қўйган мақсадга эришиш мумкинлигини теран англаб етканимизни таъкидлаб ўтмоқчиман”¹¹¹.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш модели

Соғлиқни сақлаш тизимидаги ташкилий ишлар

Мамлакатимизда инсон саломатлигини мустаҳкамлаш борасида бир қанча ташкилий ишлар амалга оширилмоқда. Республикамизда икки ёшгача бўлган болалар бепул эмланмоқда, бу, ўз навбатида, дифтерия, қоқшол, полиемиелит каби касалликларга бутунлай барҳам бериш имкониятини яратди. 14 ёшгача бўлган болаларнинг деярли 100 фоизи йилига икки марта, туғиш ёшидаги аёллар эса ҳар йили чуқур тиббий кўрикдан ўтказилмоқда.

-2012 йил Тошкент шаҳрида 21,5 млрд. сўм ва қарийб 23 миллион АҚШ долларида иборат маблағ ҳисобидан Республика ихтисослаштирилган жарроҳлик марказининг кардиожарроҳлик мажмуаси қуриб битказилди ва энг замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан таъминланди.

-2012 йил Ўзбекистон “Болаларни асрайлик” халқаро ташкилоти томонидан тузилган жаҳон рейтингда (9-ўрин) болалар саломатлигини мустаҳкамлаш борасида катта ғамхўрлик кўрсатилаётган энг илғор ўн мамлакат қаторига киритилди.

-2000 йилдан буён мамлакатимизда ирсий ва туғма нуқсонли болалар туғилиши 1,7 баробардан зиёд камайди¹¹².

-2011 йил 26 ноябрда Тошкентда **“Ўзбекистонда она ва бола саломатлигини муҳофаза қилишнинг миллий модели: “Соғлом она – соғлом бола”** мавзуида халқаро симпозиум бўлиб ўтди. Унда республика раҳбари И.Каримов **“Она ва бола саломатлиги – олий саодат”** мавзуида маъруза қилди. Президент ўз маърузасида қуйидаги фикрларни билдириб ўтди: “Биз танлаган соғлиқни сақлаш модели қанчалик тўғри ва самарадорлигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб турибди, деб айтишга бугун барча асосларимиз бор. Бу

¹¹¹ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012. 27-28-бетлар.

¹¹² Қаранг: Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012. 31-бет.

ҳақда кўп гапирмасдан, биргина мисол келтирмоқчиман. 1991 йилдан буён ўтган даврда юртимизда одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73 ёшга, аёлларнинг умр кўриши эса 75 ёшга узайтиришга эришдик.

Бизнинг тажрибамиз соғлиқни сақлаш соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар доимий ва узлуксиз жараён эканидан далолат беради. Тиббиёт ҳам илм-фан, ҳам амалиёт сифатида мунтазам такомиллашиб бормоқда ва бу бизнинг миллий соғлиқни салаш моделимизда ўз ифодасини топмоқда”¹¹³.

Хуллас, Ўзбекистонда соғлиқни сақлашни ислоҳ қилиш босқичлари қуйидаги даврларни ўз ичига олади:

1.1990-1998 йиллар – соғлиқни сақлашнинг миллий моделини ривожлантириш асосларини шакллантириш босқичи;

2. 1998-2003 йиллар – Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 ноябрдаги ПФ – 2107-сонли Фармони – соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш бўйича илк Давлат дастурини амалга ошириш босқичи;

3. 2003-2007 йиллар – Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 26 февралдаги ПФ – 3214-сонли Фармонига – соғлиқни сақлаш тизимида ихтисослаштирилган марказлар фаолиятини ташкил қилиш босқичи;

4. 2007-2011 йиллар – Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 19 сентябрдаги ПФ – 3923-сонли Фармони ва 2 октябрдаги ПҚ-700 сонли Қарори – соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш Давлат дастурини амалга ошириш босқичи.

Ҳозиргача юртимизда замонавий диагностика ва даволаш ускуналари билан жиҳозланган, юқори малакали тиббий хизмат кўрсатадиган 10 та ихтисослаштирилган тиббиёт маркази ташкил этилди.

Аҳолига бирламчи тиббий-санитария хизмати кўрсатиш соҳасида мустақиллик йилларида туб ўзгаришлар амалга оширилди. Бу қуйидагиларда кўринади:

Аввалги тизим:

- Туман марказий шифохонаси
- Туман шифохонаси
- Қишлоқ участка шифохонаси
- Қишлоқ врачлик амбулаторияси
- Фельдшер-акушерлик пункти

Янги тизим:

- Туман марказий шифохонаси
- Қишлоқ врачлик пункти (ҚВП)

¹¹³Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012. 34-бет.

Тиббий таълимни ривожлантириш

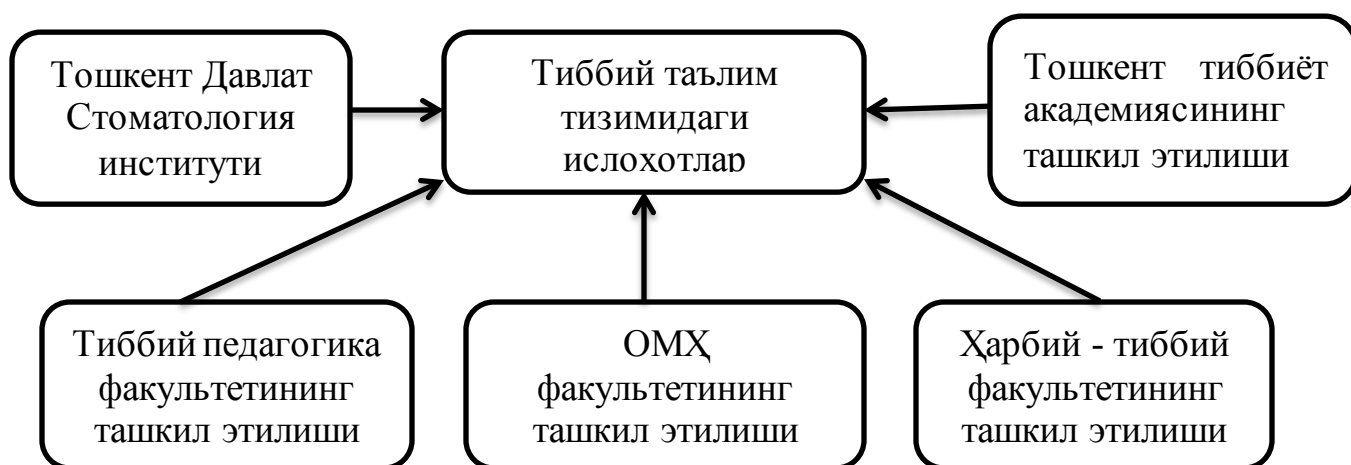
Инсон саломатлигини асраб-авайлаш, соғлиқни сақлаш тизими кадрлар билан боғлиқ жараён бўлиб, мустақиллик йилларида тиббий таълимда ҳам бир қанча ўзгаришлар ва янгиликлар амалга оширилди. Жумладан:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 ноябрдаги VII-2107 сонли “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат Дастури тўғрисида”ги фармойишига биноан 1999 йил “Тиббиёт муассасаларида олий малакали ҳамшира факультетини очиш тўғрисида”ги қарорга мувофиқ республика тиббий таълимида Олий малакали ҳамшира факультети ташкил этилди. Шунингдек, 1998 йил ҳукуратимиз қарорига мувофиқ ташкил этилган тиббий педагогика факультети ҳам мустақиллик йилларидаги факультетлар сирасига киради.

-2005 йил 19 июлда Ўзбекистон Республикаси Президенти 319 сонли фармонида асосан собиқ 1 ва 2-Тошкент тиббиёт институтлари бирлаштирилиб, ўрнида Тошкент тиббиёт академияси ташкил топди.

-Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 июлдаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг Тиббиёт муассасаларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ҳамда Тошкент тиббиёт академияси ҳарбий кафедраси базасида ҳарбий-тиббий факультет ташкил этилди. Ҳарбий-тиббий факультетда ўқиш муддати 2 йил бўлиб, унга асосан “Даволаш иши” йўналиши бўйича 5 курсни тугатган ҳамда танлов асосида ҳарбий профессионал танловдан ўтган талабалар қабул қилинади. Факультетни тамомлаган битирувчиларга олий таълим тўғрисидаги диплом ва “Ҳарбий шифокор” деган ҳужжат тақдим этилади.

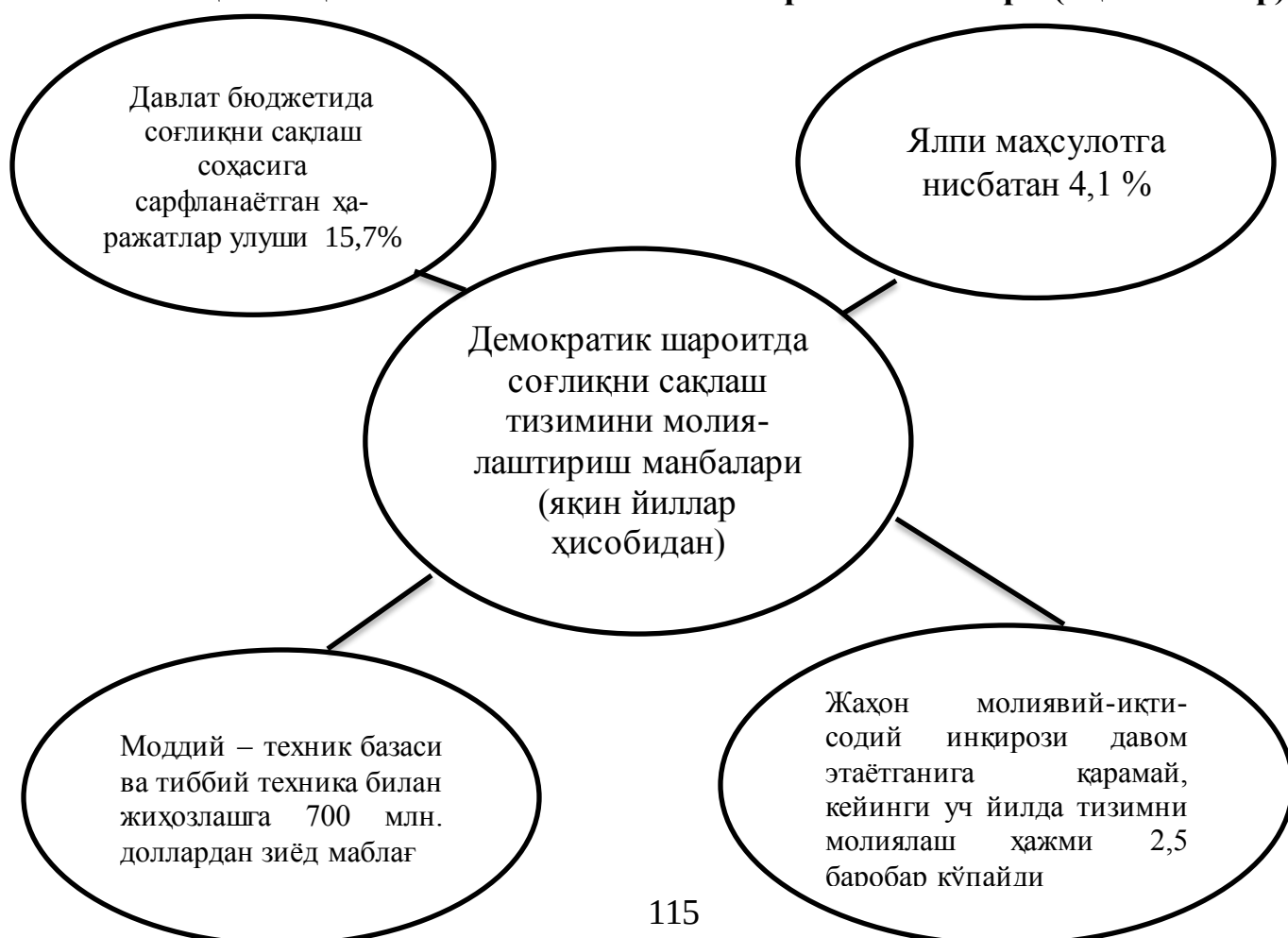
Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йилнинг июль ойидаги Фармонида кўра, Тошкент Давлат стоматология институти ташкил топди.

Халқаро алоқалар

Соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш манбалари (яқин йиллар)

Соғлом турмуш тарзини шакллантириш аҳолининг экологик, гигиеник, ахлоқий, маънавий маданияти, оила муҳити, сиёсий ва демократик онг етуклиги, тарбия жараёни, шифокор кўригидан ўтиб туриш каби бир қанча ижтимоий омилларга боғлиқ бўлиб, демократик жамиятда бу омилларни юзага чиқариш имкониятлари мавжуд. Шу ўринда соғлом турмуш тарзига таъриф беришни ўринли деб ҳисоблаймиз.

Айрим илмий-фалсафий адабиётларда “соғлом турмуш тарзи - бу кишиларнинг муайян ижтимоий-ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий, жисмоний-руҳий, маданий шароитларда шаклланган ҳаётий фаолият услуби, уларнинг турмуши, умр маъноси, жисмоний сихат-саломатлиги, ўзаро муносабати маданияти, ҳуқ-атвори, тафаккур-онги, дунёқараши, хатти-ҳаракати тарзида намоён бўлишидир”¹¹⁴, деган таъриф келтирилган. Бунга кўра, айни вақтда ижтимоий ҳаётда умрнинг соғлом қиёфасини яратишга эҳтиёж ортаётганлигини кузатиш мумкин.

Аслида, “соғлом турмуш тарзи кенг маъноли тушунча бўлиб: унумли меҳнат қилиш, фаол дам олиш, бадантарбия ва спорт билан шуғулланиш, организмни чиниқтириш, шахсий ва психогигиенага риоя қилиш, оқилона овқатланиш, зарарли одатлардан ўзини тийиш ва ҳар йили шифокор кўригидан ўтиб туришдан иборат”¹¹⁵.

Соғлом турмуш тарзини шакллантириш маданият шакллари ривож билан боғлиқ бўлиб, бу инсон онгида оқилона фойдаланиш маданиятини шакллантириш, яратувчанлик қобилятини рағбатлантириш, канализация тармоқларини таъмирлаш, корхоналар чиқиндилари муаммоларини бартараф этиш, моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, иқтисодий ресурслар билан янада бойитиш, тадқиқот объектларини ижтимоий фаоллаштиришда кўринади. Албатта, мустақил Ўзбекистон шароитида бундай имкониятлар, шароитлар мавжуд, аммо буни янада такомиллаштиришни давр тақозо этади. Умуман, соғлом турмуш тарзи шаклланишини маданий савия билан боғлаш ҳақидаги назариялар саломатликни кўпроқ индивидуал кундалик ҳаёт билан характерлайди. Фикримизча, бундай қарашлар фан-техника тараққиёти бошланган даврларга хос бўлиб, “инсоннинг маиший, ҳуқ-атвор, хатти-ҳаракат маданияти, моддий ва маънавий бойликлардан оқилона фойдалана билиш қобиляти, белгиланган тартиб-интизомларга риоя қилиши, кийиниши, овқатланиши, бўш вақтдан фойдаланиши малакаларини ўзида камраб олади”¹¹⁶.

Интеллектуал фаоллик - инсон маънавий-маданий савиясининг муҳим кўрсаткичидир. Шу фаоллик туфайли шахс ўз саломатлигини сақлаш борасидаги билимларни эгаллайди, тиббий тартиб-қоидалар ва меъёрларни ўрганиб, унга риоя қила бошлайди. Бизнингча, интеллектуал салоҳият фаоллиги соғлом турмуш тарзини шакллантиришда аналитик фикр юритиш,

¹¹⁴ Тиллаева Г. Ижтимоий муҳит ва ёшлар тарбияси. - Т.: ЎЗР ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2009. 157-бет.

¹¹⁵ Расулов А.С., Ҳалимова Д.А. Соғлом турмуш тарзи. - Т.: Абу Али ибн Сино, 2003. 5-бет.

¹¹⁶ Чориев А. Инсон фалсафаси. Т.: Синог энк, 2002. 220-бет.

саломатликка хос муаммоларни бартараф этиш, соғлом ва носоғлом организмни таққослаш каби жараёнлар илмийлигини таъминлаб беради.

Ундан ташқари, соғлом турмуш тарзини шакллантиришда оилавий муносабатлар муҳим ўрин тутди. Инсон маданий ва маънавий камолоти, умуман, тарбиясида оиланинг аҳамияти устуворлигини эътироф этувчи концепцияларда, ота-онанинг маънавий-маърифий таъсирига алоҳида эътибор қаратадилар. Албатта, ҳар бир оиланинг асосий мақсади - соғлом ҳаёт кечириш, бироқ саломатлик оила аъзоларининг ҳамжиҳатлиги, мавжуд жиҳозлар ва истеъмол маҳсулотларидан оқилона фойдаланиш маданияти, гигиеник тартибларга риоя қилиш, қолаверса, ўзаро муносабатларнинг оптимистик ҳолати асносидагина реалликка айланади. Фикримизча, соғлом турмуш тарзи шаклланишида оиланинг ўрнига хос қарашлар “ота-она ва фарзандлар муносабати ҳамда уй тутиш, ўзига-ўзи хизмат кўрсатиш, рўзғорни саранжом тутиш, озодалик тамойилларида ўз аксини топган”¹¹⁷.

Юртбошимиз И.А.Каримов томонидан илгари сурилган ғоялар халқимиз саломатлигини сақлаш, жамиятда тиббий, гигиеник, экологик ахлоқий маданиятларнинг барқарор бўлишини таъминлаш, шу асосда соғлом турмуш тарзини шакллантиришда амалий ва назарий-методологик манба бўлиб хизмат қилади. Мамлакатимиз раҳбарининг соғлом турмуш тарзини шакллантиришга асос солган тамойиллари, чиқарган қарор ва фармонлари ҳаётимиз фаровонлигини таъминловчи тенденцияларга айландики, бу билан жамиятимизнинг муҳим негизи - бир бутун соғлом маданий борлиғи юзага келмоқда. “Одамзотнинг соғлиғи кўп жиҳатдан, аввало унинг ўзига боғлиқ, - деб таъкидлайди юртбошимиз,... бунинг учун у ўз ҳаётини оқилона йўлга қўйиши, ҳар қандай хасталикларнинг олдини олиш учун соғлом ҳаёт тарзи ва турмуш маданияти талабларига амал қилиши, шак-шубҳасиз катта ўрин тутди. Буни кўп асрлик ҳаёт тажрибаси ҳам, тиббиёт ҳам исботлаб келган”¹¹⁸. Хуллас, демократик жамиятни ривожлантириш концепцияларида соғлом турмуш тарзини ривожлантиришга хос реал назариялар илгари сурилмоқда. Бу концепция ва назарияларнинг барчасига хос бўлган умумий хусусият, уларнинг инсонни марказий объект сифатида эътироф этишида намоён бўлади. Умуман, “ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун, аввало, соғлом ҳаёт тарзи ва турмуш маданиятига эришиш керак. Яъни, давлат, ҳокимият идоралари, жамият ташкилотлари, соғлиқни сақлаш муассасалари бу масалага қанчалик эътибор бERMасин, ҳар қайси шахснинг бу масала бўйича қарашини ўзгартирмасдан туриб, ижобий натижаларга эришиш мумкин эмас”¹¹⁹.

¹¹⁷ Тиллаева Г. Оила ва инсон камолоти. Т.: ЎЗР ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2011. 55-бет.

¹¹⁸ Каримов И.А. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга кодир бўлади. -Т.:Ўзбекистон, 2005. 104,126-бетлар.

¹¹⁹ Халхаджаев А. Эл саломатлиги-мамлакат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири. -Т.:2008 //Ж. Фалсафа ва ҳуқуқ. Махсус сон. 34-бет.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Ақлий хужум”, “Чархпалак”, “Блиц савол-жавоблар”.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Инсон саломатлигини сақлашнинг омиллари нималардан иборат?
2. Мустақиллик йилларида соғлиқни сақлаш тизимида қандай ислохотлар ўтказилмоқда?
3. Соғлиқни сақлашга доир ислохотларнинг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлмоқда?
4. Саломатликни сақлашнинг қонуний-ҳуқуқий асослари...
5. Тиббий таълимдаги ислохотларни сананг...
6. Саломатликни сақлаш кадрлар сиёсати билан боғлиқлиги масаласи моҳияти...
7. Соғлом турмуш тарзи деганда нимани тушунасиз?
8. Саломатликни сақлашнинг ижтимоий зарурати нималардан иборат?
9. Саломатликнинг ахлоқий маданият билан боғлиқлиги...
10. Соғлом турмуш тарзини шакллантиришда оиланинг ўрни қайдай бўлмоғи керак?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. -Т.:Ўзбекистон, 2005.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: Ўзбекистон, 2011.
4. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.:Ўзбекистон, 2012.
5. Чориев А. Инсон фалсафаси. Т.: Sinor enk, 2002.
6. Расулов А.С., Ҳалимова Д.А. Соғлом турмуш тарзи. - Т.: Абу Али ибн Сино, 2003.
7. Халхаджаев А. Эл саломатлиги-мамлакат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири. -Т.:2008 //Ж. Фалсафа ва ҳуқуқ. Махсус сон.
8. Тиллаева Г. Ижтимоий муҳит ва ёшлар тарбияси. - Т.:ЎЗР ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2009.
9. Тиллаева Г. Оила ва инсон камолоти. Т.: ЎЗР ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2011.
10. Кадр-қимматим таянчим ва ифтихоримсан, мустақил Ўзбекистон. Т.:Маънавият,2013.

9-Мавзу

Демократик жамият барпо этишда маҳалла, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни

Режа:

1. Нодавлат нотижорат ташкилотлари тушунчаларининг мазмун - моҳияти ва уларнинг функциялари
2. Нодавлат ва жамоат бирлашмаларининг Ўзбекистонда демократик жамиятни барпо этишдаги аҳамияти. Маҳалла институти.
3. Ўзбекистонда демократик жамиятни қуришда кўппартиявийлик тизимининг ўзигс хос хусусиятлари
4. Фуқаро эркинлиги ва фаоллигини ошириш – демократик жамият қуриш омили.

Машғулот мақсади: Нодавлат ва жамоат ташкилотларининг демократик жамият барпо этишдаги ўрни, кўппартиявийликнинг муҳим хусусиятлари ва фуқаро фаоллигининг мазмун-моҳиятини тушунтириш

Таянч тушунчалар: Маҳалла, анъаналар, демократия дарсхонаси, нодавлат нотижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар, фуқаро эркинлиги.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари дастлаб жамиятни ўзини ўзи бошқариши ва уни мустақил ижтимоий бирлик сифатида яшашини таъминлаш эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида пайдо бўлди. XX асрнинг ўрталарига келиб эса нодавлат ва нотижорат ташкилотлар демократик жамиятнинг муҳим ва асосий институтларидан бирига айланди. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Юртимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва бошқа фуқаролик институтлари ролини янада кучайтириш фуқаролик жамиятини шакллантириш, демократлаштириш ва мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамятига интеграциялашуви бўйича ўз олдимизга қўйган мақсадимизни рўёбга чиқаришда ҳеч бир муболағасиз ҳал қилувчи омил эканини, ўйлайманки, кимгадир уқтириб ўтиришга зарурат бўлмаса керак”¹²⁰. Шунга кўра, нодавлат нотижорат ташкилотлар мазмун ва моҳиятини чуқур англаш, уларнинг демократик фуқаролик жамиятининг муҳим ва асосий институтларидан бири эканлиги тўғрисидаги тушунчаларни ўрганишга эҳтиёж сезилмоқда. Шунингдек, демократик жамият тушунчаси тўғрисидаги тасаввурлар нодавлат нотижорат ташкилотларни чуқур идрок этишга имкониятлар беради.

Маълумотларга қараганда, бугунги кунда мамлакатимизда 5100 дан зиёд нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолият юритмоқда. Бу кўрсаткич 2000 йилга нисбатан 2,5 баробар кўпдир.

¹²⁰ Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011. 94-бет.

Мамлакатда XX аср бошларида “Кучли давлатдан кучли жамият сари” концептуал сиёсий дастурни амалга ошириш мақсадларидан келиб чиқиб, марказий давлат органларининг айрим ваколатларини маҳаллий давлат ҳокимияти, ўзини ўзи бошқариш органлари ва жамоат ташкилотларига босқичма-босқич бериб бориш асосида жамият қурилишини эркинлаштириш жараёнлари бошланди. Бу соҳада қуйидаги йўналишларда ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда:

биринчидан, жамият аъзоларининг онги, иродаси, маданияти, маънавияти ва билими юксак даражада бўлишига эришиш, уларнинг ҳуқуқий онги ҳамда маданиятига алоҳида эътибор бериш;

иккинчидан, жамият аъзоларининг манфаатлари уйғунлашуви жараёнларини шакллантириш, жамият манфаатларини шахсий манфаатлар билан муштараклигига эришиш;

учинчидан, жамиятнинг такомиллашуви ва янгиланиши учун кучли ва реал сиёсий, иқтисодий, маданий имкониятларни шакллантириш;

тўртинчидан, жамият аъзолари ва тузилмалари ўртасидаги ҳамкорлик асосида жамиятнинг умумий манфаатларини уйғунлаштириш;

бешинчидан, жамиятдаги муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий қоидалар таъсирини кучайтириш, уларга онгли равишда бўйсунуш амалиётини вужудга келтириш;

олтинчидан, сиёсий ҳокимиятнинг ўз вазифаларини тўлиқ бажаришига кенгроқ ва қулайроқ имкониятлар яратиш, сиёсий ҳокимиятга нисбатан жамият аъзолари ишончини кучайтириш, унинг аҳоли томонидан кенг ва фаол қўллаб-қуватланишига эришиш каби йўналишларни ўз ичига олади.

Мамлакатда кучли демократик жамият барпо этиш мақсадларида давлат ҳокимияти ваколатларини камайтириш, яъни, давлат ҳокимияти тасарруфида асосан конституцион тузумни, мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, ҳуқуқ-тартибот ва мудофаа қобилятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, самарали ташқи сиёсат олиб бориш каби вазифаларни қолдириш кўзда тутилмоқда.

Шунингдек, стратегик аҳамиятга молик масалалар, муҳим иқтисодий ва ҳўжалик масалалари, пул ва валюта муомаласи бўйича қарорлар қабул қилиш, ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, экология масалалари, умумреспублика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш масалалари давлат миқёсида ҳал этилиши, давлатнинг бошқа барча вазифаларни бажаришга доир ваколатлари эса маҳаллий давлат ҳокимияти, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ва жамоат ташкилотларига бериб бориш жараёнлари бошланди. Шунингдек, давлат органлари фаолиятини назорат қилиш ваколатларини ҳам асосан ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларига бериш белгиланди.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун аввало манфаатлар ва ижтимоий манфаатлар тушунчасини ўрганиш талаб этилади. Ижтимоий-сиёсий муносабатларда ижтимоий манфаатларни ҳисобга олиш, турли қатламлар ва гуруҳларнинг сиёсий эҳтиёжлари ва манфаатларини уйғунлаштириш, уларни қондиришнинг аҳамияти демократик фуқаролик жамияти такомиллашиб боргани сайин янада кучайди.

Маълумки, манфаатлар - индивидлар ва гуруҳларнинг ижтимоий ҳатти-ҳаракатларини белгиловчи сабаблардир. Ўз вақтида Томас Гоббс “ҳокимиятга интилиш инсон хулқини ҳаракатга келтирувчи кучларнинг душманлиги - шахсий манфаатларнинг мантикий натижасидир”, деб кўрсатган эди¹²¹. Гегель эса: “Инсон ўз озодлигини ҳаётга татбиқ қилиши лозим, бу унинг бош манфаатини ташкил қилади, унинг фаолияти шундан ташкил топади... Манфаат - мен фақат ҳаракатланувчи, менинг ҳаракатланишимнинг субъектив иродасидир, шунингдек, манфаатли бўлиш шунга тенгки, мен ҳаракат қилаётганимда мен иштирок этишим лозим”, - деб кўрсатган эди¹²².

Маълумки, замонавий мамлакатларда ҳукумат алоҳида олинган фуқароларга нисбатан улар аъзо бўлган ижтимоий гуруҳлар воситасида таъсир кўрсатади. Ижтимоий гуруҳларни бирлашишга, ҳаракат қилишга ундовчи куч, бу уларнинг манфаатларидир. Манфаатлар алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари сифатида шаклланган бўлса-да, бу гуруҳларнинг аъзолари фақат мазкур бир гуруҳнинг эмас, балки бир вақтнинг ўзида бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳам аъзоси бўлиши мумкин. Бунинг сабаби шуки, ҳар бир ижтимоий қатламнинг ўзи бир неча кичик гуруҳларга бўлиниб, улар бир-биридан малакаси, қандай машғулот билан бандлиги ва бошқа ижтимоий белгилари билан фарқланади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси иш жойида биринчи, бўш вақтида иккинчи гуруҳнинг аъзоси бўлиши мумкин.

Фуқароларнинг маълум ижтимоий гуруҳга мансублигидан келиб чиқиб, нодавлат ва нотижорат ташкилотларга уюшиши натижасида манфаатлар уйғунлашуви рўй беради. Қайси шахснинг қандай ижтимоий гуруҳга аъзолиги, унинг манфаатларидан қай бири устувор ва барқарор аҳамиятга эга эканлигидан келиб чиқиб, у ўзи учун муҳимроқ бўлган ижтимоий гуруҳга аъзо бўлади. Ана шундай аҳамиятли гуруҳлар таъсири ижтимоий тузулмалар иродасини ифодалайди. Бундай гуруҳлар манфаатларини ҳукумат доимо эътиборга олиши лозим.

Институтлашган ижтимоий гуруҳлар шаклини олган манфаатлар гуруҳлари турли мамлакатларда уларнинг тарихий тажриба ва анъаналаридан келиб чиқиб, турлича номланади. Масалан, АҚШда манфаатлар гуруҳлари фуқаролик институтлари, волонтерлар ташкилотлари, умумий манфаатлар гуруҳлари, босим ўтказиш гуруҳлари деб аталса, Ғарбда нодавлат нотижорат ташкилотлари, хайрия ташкилотлари, жамғармалар каби номлар билан

¹²¹ Фромм Э. Бегство от свободы: Прес.с.анг. Ред. П.С.Гуревича. М.: Прогресс, 1989. Стр.16-17.

¹²² Гегель. Философия права. М.: Мысль, 1990. Стр.418.

аталади. Ғарб социологиясида эса бу ташкилотлар манфаатлар гуруҳлари номи билан кенг тарқалди. Ўзбекистонда эса мустақилликнинг илк давридан бошлаб бу ташкилотлар жамоат ташкилотлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, ижтимоий ташкилотлар номи билан кенг оммалашди.

Ривожланган мамлакатларда ишчилар, деҳқонлар, фермерлар, ишбилармонлар, турли касбий уюшмалар, бирлашмалар (диний, хотин-қизлар, ёшлар, фахрийлар) каби юз минглаб жамоат ташкилотлари бўлиб, улар ўзларига аъзо бўлган фуқароларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини қондиришнинг ўзига хос зарурий фаолият кўрсатиш майдонидир. Ижтимоий фанларнинг сўнгги натижаларига мувофиқ, манфаатлар гуруҳлари, бу - унга аъзо бўлган кишиларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар ва сиёсий институтларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек, ўз гуруҳи ичида ифода қилиш учун тузилган ихтиёрий ташкилотлардир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар жамиятда мавжуд бўлган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодалагандагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний, шунингдек, яна ўнлаб алоҳида соҳаларга доир манфаатлар мавжуддир. Манфаатлар гуруҳлари ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади. Манфаатларнинг гуруҳлар воситасида ифода этилиши сиёсий қарорлар қабул қилиш учун ёрдам беришидан ташқари, улар давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж сезаётган ахборотлар ва бошқа маълумотларни етказиб бериб туриши мумкин¹²³.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар кўрсатиш билан шуғулланмайдилар. Лекин, улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилиш учун ҳаракат қиладилар. Бу соҳадаги фаолият сиёсий ташкилотлар воситасисиз бўлиши лозим. Манфаатлар гуруҳларининг ҳаракат усуллари сиёсий органларни ишонтириш, маслаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, сиёсий арбобларга ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларини етказиш, ўз манфаатларини қондириш учун ташкилий тадбирлар ўтказиш билан чегараланади.

Шунингдек, сиёсий партиялар фаолиятининг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш нодавлат нотижорат ташкилотлар, гуруҳлар, турли бирлашмалар, ташкилотларнинг фаолияти ва ҳаракат доирасини ўрганмай туриб, амалга ошмайди. Лекин, классик демократик назарияларда сиёсий гуруҳларнинг мақсадлари маълум бир сиёсий йўлни амалга ошириш учун ҳокимиятни эгаллаш ҳисобланган бўлса, манфаатлар гуруҳларининг мақсади сиёсатга таъсир кўрсатишдан иборатдир, деб ифодаланган. Сиёсий партия асосан турлича сиёсий манфаатлар, кўрсатмалар ва йўналишларга эга бўлган

¹²³Қаранг: Основы политической науки. Подред.В.П.Пугачева. Учебное пособие для вузов. Часть II. М: МГУ,1996. Стр.7-8.

кишиларни бирлаштира, манфаатлар гуруҳлари кўпроқ ўз аъзолари учун хос бўлган манфаатлар, асосан бир ёки бир неча муаммоларни ҳал қилишга ўз диққат-эътиборини қаратади. Нодавлат нотижорат ташкилотлар самарали рақобат йўллари ва сиёсий жараёнда оммавий тарзда қатнашиш усуллари шакллантиради. Улар ўз манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда давлатнинг у ёки бу соҳадаги сиёсати ҳаракатларини мувозанатда сақлаб туриш имкониятларига эга бўлади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар ҳар бир алоҳида фуқаро (шахс)га, сиёсий етакчига таъсир ўтказа олиш ва унга сиёсатда иштирок этиш имкониятини яратади.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг функциялари турли-тумандир. Лекин, уларнинг **асосий функцияларидан** бири турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини артикуляция (кишиларнинг алоҳида бир-бирларига ўхшаш манфаатларини гуруҳ ёки қатлам миқёсида бирлаштиради) қилишдир. Манфаатлар гуруҳлари индивидлардаги турли йўналишдаги қарашлар ва фикрларни бир тизимга келтиради, бирон бир ташкилотнинг бир қолипга солинган манфаатлар тизими асосида ташкилотнинг ҳаракат дастурини шаклланишига ёрдам беради. Гуруҳлар аъзоларининг айрим олинган манфаатлари сиёсий жараёнларга манфаатдор гуруҳлар воситасида аниқ, бир тизимга солинган талаблар тарзида татбиқ этилади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар кўплаб айрим манфаатларни агрегация қилиш (мунозаралар ва муҳокамалар ёрдамида турли манфаатларни уйғунлаштириш ва улар ўртасида маълум бир муносабатлар тизимини ўрнатиш)ни ҳам амалга оширади. Бу жараёнда энг асосий ва муҳим аҳамият касб этадиган, гуруҳ аъзоларининг кенг қатламлари қарашларини ифода эта оладиган манфаатлар танлаб олинади ва уларни амалда қондиришнинг зарурий чора-тадбирлари кўрилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларни кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказилиши - сиёсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Қолаверса, бунда кўплаб манфаатлар гуруҳлари ва ижтимоий қатламлар ўртасида ўзаро келишув ва мувофиқлашув рўй беради.

Манфаатлар гуруҳларининг яна бир функцияси - **интеграция қилишдир** (бир бутунликка бирлаштиришдир). Бу - айрим ижтимоий гуруҳлар ташқарисида ўз аъзолари манфаатлари асосида фаолият кўрсатаётган турли ижтимоий гуруҳлар билан бошқа бир гуруҳ манфаатларини яқинлаштириш демакдир. Ана шу жараёнда турли гуруҳлар ўртасида битимлар тузилиб, ижтимоий келишувлар ва муросасозликлар мустаҳкамланиб боради¹²⁴.

Манфаатлар гуруҳларнинг яна бир функцияси - **давлат, ҳукумат ва партияларнинг** турли даражаларда қарорлар қабул қилиши учун ахборотлар тўплаш ва уларни етказиб беришдан иборат. Шунингдек, манфаатлар

¹²⁴Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, сиёсий мафкуралар, сиёсий маданиятлар. Т.: Шарқ, 1998. 25-28-бетлар.

гуруҳлари фаолиятида кенг иштирок этиш унинг аъзолари ҳуқуқий ва сиёсий маданиятларининг шаклланишига, демократик жамият шароитларида жамоат ишларида фаол иштирок этишларини рағбатлантиришга амалий тажриба сифатида катта ёрдам беради.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар ичида фақат сиёсий партияларгина сиёсий фаолият билан бевосита шуғулланиши мумкин. Сиёсий партияларнинг давлат билан халқ оммаси ўртасидаги муносабатларида турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг сиёсий манфаатларини ва иродаларини ифодалаш муҳим аҳамият касб этади. **Сиёсий манфаатлар деб, ижтимоий фаолият субъектларининг ўз ҳолатини сиёсий кураш воситасида барқарорлаштириш ва яхшилашнинг объектив ва субъектив имкониятларини англашга айтилади.** Сиёсий манфаатлар субъектлари асосан ижтимоий бирликлар, индивидлар ва ташкилотлардан иборатдир. Ижтимоий бирликлар синфий, этник, касбий, ҳудудий, демографик, меҳнат жамоаси ва оилавий характерларга эга бўлади. Ташкилотлар эса давлат, жамоат, конфессия, лобби, таъсир кўрсатиш ҳамда манфаатлар гуруҳлари ва ижтимоий ҳаракатлар шаклига эга бўлади.

Сиёсий манфаатлар характери сиёсий тузумга нисбатан турличадир. Сиёсий манфаатлар тузумни ўзгартириш, уни модернизация қилиш, шунингдек, мавжуд тузумни барқарор сақлашга йўналтирилиши мумкин. Ижтимоий тараққиётга нисбатан эса манфаатларнинг характери прогрессив, реакцион ва мўътадил шаклларда ифодаланади.

Сиёсий манфаатлар характери ифодалаш учун одатда сиёсий йўналишларга нисбатан «ультрасўл», «сўл», «сўл мўътадил», «мўътадил», «ўнг мўътадил», «ўнг ва ультраўнг» тушунчалари ишлатилади. Ташкилотларга нисбатан эса «давлат», «сиёсий партия», «жамоат ташкилотлари», «жамоат ҳаракатлари» ва индивидлар тушунчалари қўлланади¹²⁵.

Ҳозирги даврда АҚШда тадбиркорлар манфаатларини ифода этувчи манфаатлар гуруҳлари уюшмаларга аъзо бўлиб, Мустақил Бизнес Миллий федерациясига бирлашганлар. Германияда эса Немис касаба уюшмаси федерал бирлашмаси, Немис иш берувчилари уюшмаси федерал бирлашмаси, Германия саноатчилари федерал бирлашмаси, Солиқ тўловчилар уюшмаси, Демократик олимлар уюшмаси, Немис спорт уюшмаси каби бир қанча манфаатлар гуруҳлари фаолият кўрсатади. Ҳудудий, минтақавий ва федерал даражаларда ҳам ҳунармандлар, талабалар, шифокорлар, маданият арбоблари, турли истеъмолчилар уюшмалари ва ташкилотлари фаолият кўрсатади. Германияда 4-5 минг атрофида ана шундай бирлашмалар фаолият юритмоқда. Бошқа ривожланган мамлакатларда ҳам манфаатлар гуруҳлари жамиятнинг асосий қисмини ташкил этади. АҚШда 1 млн.дан кўпроқ нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолият юритадилар. Уларда Америка аҳолисининг 7,8 %и хизмат қилади.

¹²⁵ Политология в логических схемах и таблицах. Авт.-сост. В.А.Варывдин. Под ред. А.В.Миронова. М.: Соц.-полит. журнал, 1995. Стр.55.

АҚШда айнан жамоат ташкилотлари соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, санъат ва фуқароларни ижтимоий таъминлаш ва муҳофазалаш соҳасида давлатнинг асосий ҳамкори ҳисобланадилар. Дунёнинг бошқа ривожланган мамлакатлари ҳукуматлари ҳам муҳим иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқа муаммоларни ҳал этишда жамоат тузилмаларига, биринчи навбатда нодавлат нотижорат ташкилотларига таянадилар.

Манфаатлар гуруҳлари ҳукуматнинг сиёсий стратегиясини шакллантиришга ҳам катта ҳисса қўшади. Уларнинг сиёсий партиялар билан ҳамкорлик қилиши партия аъзоларининг ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини оширади ҳамда ички интизомни мустаҳкамлайди. Бунинг сабаби шундаки, одатда манфаатлар гуруҳлари етакчилари у ёки бу партиянинг раҳбар органларида таъсирчан мавқеларни эгаллаб турадилар.

Кейинги ўн йилликлар ичида ижтимоий-сиёсий ҳаётда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва сиёсий партиялар ўртасидаги муносабатларда маълум ўзгаришлар рўй берди. Партиявийликка интилишнинг сусайиши сабабли кўплаб кишилар манфаатлар гуруҳлари томон оға бошладилар. Баъзи сиёсий кузатувчиларнинг фикрича, манфаатлар гуруҳларининг ўсиши шу даражада тезлашдики, бу гуруҳлар энди партиянинг баъзи функцияларини ўз зиммасига олмоқда. Баъзи таъсирчан манфаатлар гуруҳлари эса ўзларининг сиёсий ҳаракат қўмиталарини ташкил этаётганлиги кўзга ташланмоқда. Бу қўмиталарнинг сиёсий ҳаётдаги ўрни ҳам кучайиб бормоқда. Ҳозирги даврда АҚШнинг ўзида шу каби қўмиталарнинг сони тўрт мингдан ортиб кетди¹²⁶.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳокимиятга дахлдор мақсадлари, парламент воситасида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолари фақат партиялар билан ҳамкорликда бажарилиши ёки ҳал бўлиши мумкин. Ўз навбатида, сиёсий партияларнинг ҳам манфаатлар гуруҳларисиз сайлов компанияларида муваффақиятга эришиши, жамиятни англаши қийин кечади.

Демократик жамиятнинг муҳим белгиларидан бири бу - кўп партиялилиқ билан бир қаторда ўз аъзоларининг юксак сиёсий маданиятига таянган манфаатлар гуруҳларининг мавжудлиги, уларнинг жамият ва давлатнинг барча институтлари билан ўзаро тенг ҳуқуқлилиқ асосида фаол муносабатда бўлишидир. Сиёсий партиялар ўз ўрнида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг турли манфаатларини бирлаштиради, ўзида ифода этади. Шу билан бирга ўз манфаатлари йўлида бу гуруҳлардан фойдаланади ва ҳамкорлик қилади.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинган дастлабки йиллардан бошлаб мамлакат Президенти И.А.Каримов бошчилигидаги ҳукумат фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат куриш мақсадларидан келиб чиқиб, нодавлат нотижорат ташкилотларини демократик тамойиллар асосида ислоҳ этишга муҳим эътибор бериб келмоқда.

¹²⁶Қаранг:Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е. М.: Международное отношения, 1995. Стр.147-150.

Мустақиллик давридаги демократик ислохотлар натижаси ўлароқ, 1992 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган барча қонунлар мажмуаси мамлакатимизда демократик ўзгаришларни чуқурлаштириш орқали фуқаролик жамиятини куришга қаратилгандир.

Миллий мустақилликнинг дастлабки давридаёқ мамлакатда фуқаролик жамиятини куриш йўлида унинг муҳим институтларидан бири бўлган нодавлат нотижорат ташкилотларнинг эркин ва мустақил фаолият юритишлари учун ҳуқуқий асослар яратилди. Конституциянинг алоҳида «**Жамоат бирлашмалари**» деб номланган боби республикада фуқаролик жамияти ва кўп партиявийлик тизимини қарор топтириш учун ҳам ҳуқуқий, ҳам амалий жиҳатлардан шарт-шароитлар яратди. Унга биноан жамоат бирлашмаси, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар каби тушунчаларга ҳуқуқий аниқликлар киритилади. Энди улар демократик талқинлар асосида таърифлана бошланди. Айниқса, Конституциянинг 58-моддасидаги “Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”, 34-моддасидаги “Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмалари, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас”¹²⁷, деган фуқаролик жамият мустақиллигини таъминлашга доир ҳуқуқий принципни эътироф этилиши республикадаги жамият тараққиёти инсоният ҳаётининг бир неча асрлар мобайнида тажрибаларидан ва синовларидан муваффақиятли ўтган фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини билдиради. Ўзбекистонда сайлов тизими учун Конституциянинг “**Сайлов тизими**” деб номланган бобидаги 117-моддага биноан республика «фуқаролари эркин равишда вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар»¹²⁸.

Ҳозирги даврга келиб, Ўзбекистондаги нодавлат нотижорат ташкилотлар, жамоат ташкилотлари ва сиёсий партиялар фаолиятининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Қонуни (1991йил февралда қабул қилинган, 1997 йилда эса апрелда эса қўшимча ва ўзгаришлар киритилган), Ўзбекистон Республикасининг «Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни (1992 йил июль), Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни

¹²⁷ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.:Ўзбекистон, 2010. 9,11-бетлар.

¹²⁸ Юқоридаги манба. 31-бет.

(1996 йил декабрь), Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида» янги таҳрирдаги Қонуни (1999 йил апрель), Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни (1999 йил апрель), Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» янги таҳрирдаги Қонуни (1998 йил май) қабила билан мувофиқлашади. Шу билан бирга 2010 йил 12-ноябрда қабул қилинган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси”да нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятига доир янги қонунлар қабул қилиш таклифи илгари сурилди.

Олий Мажлис томонидан 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги қонунга биноан «Нодавлат нотижорат ташкилоти - жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир. Нодавлат нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади»¹²⁹.

Ўзбекистонда амалдаги қонунчиликка биноан нодавлат нотижорат ташкилотларига қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- ўз аъзолари ва қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш;

- ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларига доир ташаббуслар билан чиқиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таклифлар киритиш;

- давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларини ишлаб чиқишда, қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда иштирок этиш;

- ўз фаолияти тўғрисида ахборот тарқатиш;

- оммавий ахборот воситаларини таъсис этиш ҳамда белгиланган тартибда ноширлик фаолиятини амалга ошириш;

- уставда белгиланган вазифаларни бажариш учун тадбиркорлик тузилмаларини ташкил этиш;

- ўз рамзий белгиларини таъсис этиш;

- ўз фаолиятига тааллуқли масалалар юзасидан йиғилишлар, конференциялар ўтказиш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатхоналар очиш ва филиаллар ташкил этиш.

Мустақилликнинг дастлабки даврларида Ўзбекистон «Маҳалла» хайрия жамғармаси ташкил топди. Ўтган давр ичида «Соғлом авлод учун» халқаро

¹²⁹ «Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. Т.: 2002, 14-бет.

ноҳукумат хайрия жамғармаси, «Экосан» халқаро экология ва саломатлик жамғармаси, Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси, Халқаро Амир Темур жамғармаси, Халқаро Имом Бухорий жамғармаси, «Олтин мерос» жамғармаси, республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази, Ўзбекистон фахрийларини қўллаб-қувватлаш «Нуроний» жамғармаси, Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси (ҳозирда Ўзбекистон журналистлар ижодий уюшмаси), Ўзбекистон ёшларининг «Камолот» ижтимоий ҳаракати, Жамоатчилик фикрини ўрганиш «Ижтимоий фикр» маркази, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси, Миллий матбуот маркази, Байналмилал маданий марказ, республика «Устоз» жамғармаси (ҳозирда «Истеъдод»), «Ижод» фонди, Омбудсман, Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий марказ, Амалдаги қонун ҳужжатларини мониторинги институти каби нодавлат ташкилотлари тузилди. Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси демократик принциплар асосида бутунлай қайтадан ташкил этилди. Шу билан бирга, «Ўзбекистон тадбиркор аёллар уюшмаси», «Аёл ва саломатлик», «Оила» илмий-амалий маркази, «Аёллар ресурс маркази», «Аёл ва жамият» институти каби хотин-қизлар муаммоларини ечиш ва улар манфаатларини ифодалайдиган нодавлат ташкилотлар фаолият юритмоқда.

Ўзбекистонда БМТ Ривожланиш Дастурлари асосида ўнлаб хорижий ташкилотлар фаолият юритмоқда. Шунингдек, «Британия Кенгаши», Конрад Аденауэр жамғармасининг Марказий Осиё мамлакатлари бўйича ваколатхонаси, Фридрих Эберт жамғармаси ваколатхонаси, Таълим ва тиллар ўрганишда ҳамкорлик қилиш бўйича Америка Кенгаши (АКСЕЛС), ЮНЕСКО ваколатхонаси, Германиянинг «Гёте институти» Франциянинг «Альянс Франсе» каби яна ўнлаб хорижий мамлакатлар нодавлат ташкилотлари ваколатхоналари ва филиаллари Ўзбекистоннинг турли соҳаларида кенг фаолият юритмоқда.

Ривожланган демократик мамлакатларда XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб давлат бошқарувининг номарказлашуви натижасида ўзини ўзи бошқариш органлари жамиятнинг асосий институтларидан бирига айланди. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш (ғарбда “муниципал” дейилади) деганда, у ёки бу маъмурий - ҳудудий бирликлардаги аҳоли ваколатларини ифодаловчи, шунингдек, сайланган органлар ва уларнинг маъмуриятлари томонидан амалга ошириладиган, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқариш тушунилади. Маҳаллий давлат ҳокимияти демократик тамойиллар асосидаги бошқарувдир. Унинг ихтиёрига қуйидагилар киради:

-қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;

-ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

-маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

-маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

-атроф муҳитни муҳофаза қилиш;
-фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;
-норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш¹³⁰.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш назарияси дастлаб XVIII асрнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европада пайдо бўлди. Унинг табиати ва жамиятдаги ўрни маҳаллий ҳокимиятлар ва ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролар томонидан сайланиш принципи ғоялари билан боғлиқдир. Янги тарихнинг илк даврида фуқаролар томонидан сайланадиган ўзини ўзи бошқариш органларининг мустақиллиги концепцияси, уларнинг қишлоқ жамоалари ва шаҳарлардаги ишларга раҳбарлик қилишида марказий ҳокимиятга нисбатан алоҳидалик ҳамда бошқарувнинг мустақиллигига имконият яратади. Бу органларга давлат бошқаруви соҳасидан ташқаридаги алоҳида бир бўғин сифатида қараш русумга кирди.

1985 йил 15 октябрда Европа Иттифоқи томонидан қабул қилинган «Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тўғрисидаги Европа Хартияси»нинг 3-моддасида бу тушунча қуйидагича ифодаланди: «Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш деганда, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз масъуллигида, маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида, қонунлар доирасида унинг давлат ишларини аксарият қисмини бошқариши ва уни реал уддалай олиш қобилиятига айтилади. Бу ҳуқуқлар эркин, яширин, тенг, тўғридан-тўғри умумий сайловларда сайланган аъзолардан иборат кенгашлар ёки мажлислар томонидан амалга оширилади. Кенгашлар ёки мажлислар ўзларига ҳисоботлар бериб боровчи ижроия органларига эга бўлиши мумкин. Бу қоидалар фуқаролар мажлисларига, референдумларга ёки фуқаролар тўғридан - тўғри иштирок этишининг қонун йўл қўйган бошқа шакллариغا мурожаат этишни истисно этмайди».

Ғарб жамиятшунос олимлари маҳаллий ўзини ўзи бошқаришга доир тушунчаларнинг назарий жиҳатларини ҳам ишлаб чиққанлар. Унга биноан, «маҳаллий бошқарув» деганда, «давлат бошқарувидан қуйидаги барча даражаларни, «маҳаллий ҳокимият» деганда эса «сайланган кенгаш ва унинг ижроия органлари воситасида ўз сайловчилари манфаатларини ифода этувчи ва ҳаракат қилувчи ташкилотлар» тушунилади. Шунингдек, «маҳаллий ўзини ўзи бошқариш» эса - «миллий бошқарувдан қуйи даражадаги демократик автоном бирликларнинг маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида жамоатчилик муаммоларини аксарият қисмини мувофиқлаштириши ва бошқариши»дир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасида ўзини ўзи бошқариш органларига қуйидаги ҳуқуқий таъриф берилди: “Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш

¹³⁰ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.:Ўзбекистон, 2010. 27,28-бетлар.

хамда ваколат доираси қонун билан белгиланади»¹³¹. Конституциявий асосдан келиб чиқиб, 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуннинг 1-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тушунчаси қуйидагича таърифланди: «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши-фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир». Кўриниб турибдики, мамлакатимизда ўзини ўзи бошқариш органлари тизими тушунчаси ва унинг ҳукуқий мақомлари ривожлантирилди ва улар илғор демократик мамлакатлардаги ҳукуқий мезонлар даражасида ифодалана бошланди.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, машҳур олим Алексис де Токвилнинг талкинича, «шундай бир сиёсий институтки, у нафақат сиёсатчилар учун, балки, умуман барча фуқаролар учун бир мактабдир. Бу институтга хос бўлган имкониятлар шу қадар юксак-ки, у фуқароларнинг кенг сиёсий иштироки учун шарт-шароитлар яратиб беради. Ўзини ўзи бошқариш органлари сиёсий маданият элементларини шакллантиришнинг ҳам беқиёс омилидир. Охир оқибатда бу органлар фаолияти сиёсий тизимнинг бир бутун барқарорлиги ва мослашувчанлигини таъминлаб беради. Миллат жамоавий институтларсиз ҳам эркин ҳукумат шакллантириши мумкин. Лекин у эркинликнинг ҳақиқий руҳиятига эга бўла олмайди».

XX асрнинг иккинчи ярмида «умумий фаровонлик давлати» назарияси билан боғлиқ ҳолда муниципал (ўзини ўзи бошқаришга доир) концепция ҳам пайдо бўлди. Муниципалитетлар жамиятнинг барча табақалари манфаатларини таъминловчи ва ҳимояловчи ижтимоий хизмат кўрсатиш воситаси сифатида қаралди. Европа, Шимолий Америка ва Япония каби мамлакатларда муниципал кенгашлар мақоми ҳукуқий жиҳатдан муниципал ижроия бошқарувидан юқори қўйилган бўлиб, уларнинг ваколатига қуйидагилар киради: маҳаллий бюджетни қабул қилиш, юқори ташкилотлар томонидан ҳал қилинмаган айрим масалалар бўйича меъёрий қарорлар қабул қилиш, маҳаллий солиқларни жорий этиш, қарзлар олиш ва уларни ишлатиш масалаларини ҳал этиш, муниципалитетга қарашли мулкни тасарруф этиш, шунингдек, кўпчилик давлатларда муниципалитетнинг ижроия раҳбарлик органларини ташкил этиш ва уларни назорат қилиш, маҳаллий референдумларни уюштириш АҚШ ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам муниципалитетлар муҳим ўрин эгаллайди. Чунки, бу мамлакатда муниципал бошқарув функцияларини номарказлаштириш принципи кенг қўлланилади. Муниципал мактаблар, шифохоналар, кутубхоналар, санитария ишлари, сув билан таъминлаш, парклар, ёнғинга қарши хизматларни бошқариш асосан муниципал кенгашлар тасарруфидадир. Айрим мамлакатларда (масалан,

¹³¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010. 29-бет.

Германияда) кенгашлар ўз ваколатларини ижроия органларга бериш ҳуқуқига ҳам эгадирлар.

Мамлакатимизда ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролик жамиятининг асосий институти сифатида йилдан-йилга такомиллашиб бормоқда. Шунингдек, мазкур органларнинг бошқарув тизимидаги кўламининг кенгайиб бориши билан ҳуқуқий давлатнинг ўз ваколатларини демократик тамойиллар асосида амалга ошириши учун қулай ва кенг имкониятлар пайдо бўлмоқда.

Маҳалла – (арабча “маҳалла” – жой, ўрин, макон) – Ўзбекистоннинг муайян тарихий шароитларида, асрлар давомида шаклланиб, фаолият кўрсатаётган, аҳоли яшайдиган маъмурий-ҳудудий бирлик, уюшма¹³². Ҳозирда мамлакатимиздаги маҳаллалар сони 10 мингдан ортиқни ташкил қилади. Дарҳақиқат, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институти – маҳалла фаолиятининг ташкил асосларини янада такомиллаштириш, унинг вазифалари кламини кенгайтириш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан ўзаро яқин муносабатларини таъминлаш алоҳида долзарб аҳамият касб этмоқда”¹³³. Ўзбекистон Республикаси “Маҳалла” хайрия жамғармаси маълумотларига кўра, юртимиз ҳудудида жойлашган ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳалларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- Жамоатчилик асосидаги маҳаллалар
- Қишлоқлардаги маҳаллалар
- Овуллардаги маҳаллалар
- Шаҳарчалардаги маҳаллалар
- Шаҳардаги маҳаллалар

Узоқ йиллар маҳалла тарихи ва социологиясини тадқиқ этган америкалик олим Д.Карлайл қуйидагиларни ёзади: “Оила ва дўст-ёронлар маҳалла турмушининг бош асоси бўлиб келган ва шундайлигича қолади. Улар шахсий муносабатларнинг тамал тоши саналади. Улар “сулола” деб аталувчи, кишиларни бирлаштирувчи ва ажратувчи ўта муҳим тармоқ тузилмасини яратди. Яқинлик муносабатларига асосланган ва насл-насаб принциплари билан метинлашган маҳалла ўзбеклар дунёга келадиган, тарбияланадиган ва одатда ўзининг бутун ҳаётини ўтказадиган жой ҳисобланади. Дўстлик барқарор тушунча бўлган маҳаллада мойиллик сингдирилган бўлади. Ҳамма маҳалла теварагида парвона бўлар, шахсий садоқат бутун шаҳар бўйлаб тарқалар, баъзан эса бутун бошли минтақани қамраб олар эди. Бундай анъанаварастилик шароитида кимнингдир тажрибаси шахсий мулоқотлар доираси тасарруфидан ташқарига тез тарқалиб кетади. Шахс ҳар қандай масофадан туриб сулола аъзоларининг никоҳ тантаналари, маросимларида қатнашиши мумкин. Ранг-баранг оилавий-қариндошчилик алоқаларининг маҳалладан ташқарида ҳам, кундалик турмушда тоши бор, лекин улар маҳалланики сингари тош боса олмайди”.

¹³² Мустақиллик Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.:Шарқ, 2006. 188-бет.

¹³³ Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011. 95-бет.

Собиқ СССР даврида маҳалла институтининг мазмуни ва вазифалари бутунлай издан чиққан эди. Бу даврда маҳаллалар ўзининг ҳуқуқий мақомини йўқотдилар. Уларнинг асосий фаолияти собиқ коммунистик партиянинг маҳаллий ташкилотларини қўллаб-қувватлашдан, шунингдек, маҳаллий анъана ва урф-одатлар, одоб-ахлоқ меъёрларини ташвиқот-тарғибот қилиш, оилалардаги маросимлар ва бошқа тадбирларни ўтказишда коммунистик партиянинг “кўз ва қулоғи” бўлиб туриш қабилардан иборат бўлиб келди. Бу даврда қадимдан маънавият, таълим ва тарбия масалаларини ҳал этиб келган маҳаллаларнинг ўрни деярли йўққа чиқарилди.

Мустақиллик даврига келиб фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари қонуний мақомини мустаҳкамлашга, уларни фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир жиддий ислохотлар амалга оширилди. Ўзбекистонда маҳаллалар миллий мустақиллик даврига келибгина, ўзини ўзи бошқариш органига айланди. Ўзбекистон Конституцияси маҳалла мақомини фуқароларни ўзини - ўзи бошқариш органи сифатида мустаҳкамлади. Мамлакатда шаҳарча, посёлка, қишлоқ, овул ва маҳалла фуқаролар йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий мақомини олдилар. Жумладан, мустақиллик даврида мамлакатда 10 минггга яқин ўзини ўзи бошқариш органлари шаклланган бўлса, улардан 8142 тасини маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил этади. Маҳалла мустақил ташкилот сифатида қайтадан мустаҳкамланди ва уларнинг аксарияти ўзининг қадимги номларини ва халқ ўртасидаги обрў-эътиборларини қайтадан тиклаб олдилар.

Демократик жамият қуришга доир ислохотлар сиёсий партияларнинг мустақил ташкилот сифатидаги мақомини оширишга йўналтирилган. 2004 йил декабрда бўладиган сайловларда сиёсий партияларга Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатишнинг тўла ҳуқуқлари берилиши, халқ депутатлари кенгашлари - вакиллик органларидан эса бу каби ҳуқуқнинг олиб қўйилиши партияларнинг жамиятда тутган ўрнини янада юксак кўтаришга қаратилгандир.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш омилларида бири сиёсий майдонда демократик мамлакатларга хос бўлган партиявийлик тизимини қарор топтиришдир. Фақат кўп партиявийликка асосланган ижтимоий-сиёсий муносабатлар мажмуасигина фуқаролик жамиятини қуриш учун қулай шарт-шароитлар яратади. Ҳар бир мамлакатдаги давлат, ҳукумат ва парламентни шакллантиришда сиёсий партияларнинг қандай мавқега эгаллиги, бу жараёнлардаги иштирокининг қандай кечиши, халқнинг партиявийлик тизими асосида кечган сайловлардаги фаоллик даражаси ҳозирги даврга келиб демократия меъёрларини белгилаб бормоқда.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида фуқаролик жамиятининг муҳим институти бўлган сиёсий партияларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган барча ҳуқуқий асослар Конституция ва қонунларда ўз ифодасини топди. Жумладан, «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонунда сиёсий партияларни тузиш, уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, партияга аъзолик, сиёсий партия фаолиятининг

кафолатлари, устави, рўйхатга олиш, партияларнинг мулкӣ муносабатларига доир барча ҳуқуқӣ мақомларнинг мужассамлашгани Ўзбекистонда кўп партиявийлик тизимини қарор топтиришнинг кафолатларидан бирига айланди. Мазкур қонунларга биноан сиёсий партиялар фуқароларнинг сиёсий иродалари шаклланишини таъминлаш учун эркинлик ҳуқуқига эга бўлдилар, партияларнинг ўзаро ҳуқуқӣ тенглиги, шунингдек, уларнинг жамият олдидаги масъулияти қонунлаштирилди.

Шунингдек, республикада кўп партиявийлик тизими қарор топиб, сайловларни кўп партиявийлик асосида ўтказиш оддий бир демократик кадриятга айланди. Давлат ҳокимиятини шакллантиришда сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг таклиф ва истакларини инобатга олиш ҳам сиёсий ҳаёт тарзига айланиб бормоқда. Сиёсий партиялар ва фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокларини таъминлаш ва авж олдириш учун ҳам барча имкониятлар ва шарт-шароитлар яратилмоқда.

Ҳозирги ўтиш даври ва демократик мезонлар ҳар бир сиёсий партияни мустақил институт сифатида ўз ижтимоий базаси бўлган ижтимоий табақалар манфаатлари ва дунёқарашига мос ҳаракат дастурларига эга бўлиши, сиёсий плюрализмни шакллантириб, турлича қарашлар рақобати ва мусобақаси асосида фуқаролик жамияти шаклланиши учун замин тайёрлашини талаб этмоқда.

Ҳозирги даврга келиб Ўзбекистонда 4 та сиёсий партия фаолият юритмоқда. Мустақилликнинг дастлабки даврида ўзбекистон Халқ демократик партияси, ўтган асрнинг 90-йиллари ўртасида Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси ташкил топди. 2003 йилнинг 15 ноябрида эса мулкдорлар ва ўрта ижтимоий қатлам сиёсий қарашларини ифодаловчиси сифатида Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон Либерал демократик партияси ташкил топди.

Бугунги кунда «фуқаро», «фуқаролик», «фуқаролик жамияти», «фуқаролик масъулияти», «фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари» тушунчалари демократик ривожланишнинг зарурий шартларидан бирига айланмоқда. Бинобарин, «демократия» ва «фуқаро эркинлиги ва фаоллигини таъминлаш» масалалари долзарб бўлиб қолмоқда. Фуқаролик тушунчаси жамиятнинг ҳозирги давригача, яъни ҳуқуқӣ давлат томон ривожланишида, катта йўлни босиб ўтди. У жамиятнинг демократик ривожланишида қўлга киритилган улкан ютуқлардан бири.

Мустақиллик йилларида фуқаро эркинлиги ва унинг фаоллиги масаласи демократик жамият барпо этишнинг муҳим шартларидан бири сифатида эътироф этила бошланди. Шу ўринда эркинлик тушунчасини аниқлаш ҳам зарурдир. Негаки, фуқаро эркин бўлган тақдирдагина, жамият тараққиётга эришади.

Ижтимоий-сиёсий фанларда ва фалсафада индивидлар эркинлиги ва улар иродасининг эркинлиги бир-бирига ўхшаш тушунчалар деб қабул қилинади. Бунинг асосий сабабларидан бири, ҳуқуқнинг ўзи одамлар эркинлигининг алоҳида шакли, яъни улар иродасининг эркинлиги эканлиги

билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан «фуқаро эркинлиги» тушунчаси ҳам политологик, ҳам ҳуқуқшунослик фанларининг умумий категориялари сифатида ўрганилади. Демократия инсон эркинлигини қонунлар воситасида кафолатлайди. Демак, демократиянинг ўзи очик муҳокама, ижтимоий зиддиятларни ифода этиш ва бартараф қилиш усули сифатида фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар декларацияларида қайд қилинган эркинликларсиз мавжуд бўла олмайди. Бу ерда сўз эркинлиги ва ўз фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқи, эркин уюшмалар тузиш ҳуқуқи, ҳаёт тарзини ўзгартириш эркинлиги ва шахснинг ҳавфсизликка бўлган ҳуқуқи тўғрисида кетмоқда. Ушбу ҳуқуқлар демократиянинг асл моҳиятини ташкил қилгани боис, улар ҳимоя қилиниши керак.

Хулоса қилиб айтганда, инсоният борлиқни ва ижтимоий ҳаётда эркинликни ифодалашнинг ҳуқуқдан ташқари бошқа бирон-бир шаклини ҳозиргача кашф этмаган. Бу мантиқан ҳам, амалда ҳам мумкин эмас. Одамлар ўз тенглиги даражасида эркиндирлар ва эркинлиги даражасида тенгдирлар.

Замонавий жамиятнинг пайдо бўлиши билан инсоннинг ижтимоий ва сиёсий муносабатлардаги ўрни юксалиб борди. Бу жамиятларда ўзаро муносабатларнинг бир-бирига таъсир этиш даражаси ва меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви рўй берди. Бу жараёнларнинг секинлик билан юксак таълим ва тажрибага, шунингдек, юқори касбий малакага асосланиши, ижтимоий муносабатларнинг қонунлар, меъёрлар, шартномалар асосида мувофиқлаштиришнинг расмий тизимини яратилиши замонавий жамиятларни халқчил бўлишига замин яратди. Динни давлат ва бошқарувдан ажратилиши, ижтимоий институтларнинг кўпайиши ва ривожланиши каби омиллар натижасида инсонлараро муносабатлар юксалиб, сиёсий институтларни назорат этиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя этиш, жамиятда тенглик ўрнатиш имкониятлари пайдо бўлди. XX асрга келиб энг такомиллашган ва замонавий кишилик бирликларини фуқаролик жамияти, деб аташ русумга кирди.

Фуқаро ҳуқуқларини таъминлашда инсоннинг табиий ҳуқуқларини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эгадир. Қадимги антик файласуфлар талқинича, табиий ҳуқуқ табиатида боғлиқ ҳолда инсонлар туғилишлариданоқ бир хилдирлар. Ижтимоий шартномалар асосида қонун ва давлат пайдо бўлди. Аристотелнинг фикрича, инсонни туғилишидаёқ пайдо бўлган хусусий мулкка бўлган табиий ҳуқуқи инсоннинг табиати ва унинг дастлабки ўзини ўзи севишига асосланади. Қолаверса, ана шу табиий ҳуқуқни таъминлашга интилиш, хусусий мулк жозибаси, уни сақлаш ва кўпайтириш манфаатлари инсонни жамиятда тезлик билан ижтимоийлашуви ва фаоллашуви олиб келади.

Тор маънода, инсон ҳуқуқлари тушунчасига фақат давлат ҳимоя қиладиган ва кафолатланадиган ҳуқуқлар кириб, ҳозирги даврда уларни конституцион-ҳуқуқий асослар ёки давлат чегаралари билан чеклаб қўйиш осон вазифа эмас. Бу ҳуқуқларга барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, яшаш ва жисмоний дахлсизлик ҳуқуқи, инсон қадр-қимматини

хурмат қилиш, ўзбошимчалик ва ноқонуний ушлаш ёки қамаш, виждон ва дин эркинлиги, ота-оналарнинг ўз болаларини тарбия қилиш ҳуқуқлари, зулмкорларга қаршилик қилиш ҳуқуқи ва бошқалар киради. Кенг маънодаги инсон ҳуқуқлари эса, ўзида шахс эркинлиги ва ҳуқуқларининг кенг мажмуаси ва турларини ифодалайди.

Барча инсон ҳуқуқларини негатив ва позитив йўналишларга доир таснифлаш кенг тарқалган. Мазкур ҳуқуқларни бу каби бўлиниши эркинликни негатив ва позитив жиҳатларини ифодалашга асосланади. Маълумки, эркинликнинг негатив аҳамияти нуқтаи назарига биноан шахсга нисбатан мажбурлаш ва чеклашларнинг йўқлиги тушунилади. Позитив нуқтаи назардан эса танлаш эркинлиги, асосан, инсоннинг ўз мақсадларига эришиш қобилияти, унинг индивидуал ривожланиши ва умуман, унинг қобилиятларини пайдо бўлиши тушунилади. Эркинликларнинг мазкур бўлинишидан келиб чиқиб, негатив ҳуқуқлар деганда, давлат ва бошқа инсонларнинг индивидга нисбатан у ёки бу ҳаракатлардан ўзини тийиб туриши тушунилади. Бу ҳуқуқлар шахсни нохуш таъсирлардан, унинг эркинлигини бузиши мумкин бўлган аралашини ёки чеклашлардан ҳимоя қилади. Бу ҳуқуқлар асос бўлувчи, муҳим ва мутлақ ҳуқуқлар сирасига киради. Мазкур ҳуқуқларни таъминлаш давлат ресурслари ёки мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаларига боғлиқ эмас. Негатив ҳуқуқлар эса шахс эркинлигининг асосидир.

Негатив ҳуқуқлардан фарқли ўлароқ, позитив ҳуқуқлар фуқарога уни у ёки бу неъматлар билан таъминлаш, унинг маълум ҳаракатларини амалга ошириши учун давлат, шахслар ва ташкилотлар мажбуриятларини ифодалайди. Бу - масалан, ижтимоий ёрдам олиш, таълим олиш, соғлиқни сақлашни ҳимоя қилиш, муносиб яшаш даражасини таъминланиши ҳуқуқлари кабилардир.

Демократик жамият барпо этишда фуқароларнинг ижтимоий жараёнларда фаол иштирок этиши энг муҳим омиллардан биридир. Фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни бекиёсдир. Мустақиллик даврида ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга ҳам муҳим эътибор берилди. Мамлакатда Ўзбекистон ёшларининг «Камолот» ижтимоий ҳаракати жамиятнинг барча йўналишларда кенг фаолият олиб бормоқда. Ҳаракат фаолиятининг асосий мақсади - ёшларни бирлаштириш, соғлом турмуш талаблари асосида тарбиялаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш йигит-қизларнинг ўз ақл-заковати, куч-ғайратини тўла намоён этиши, жамиятда муносиб ўрин эгаллашлари учун шарт-шароит яратиб беришдан иборат, деб белгиланган. Ҳаракатга Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида меҳнат қилиш ва курашишни ўзи учун ҳаётий эътиқод деб биладиган, ўқишда, меҳнатда, ҳарбий хизматда, жамоатчилик ишларида бошқаларга ўрнак бўладиган ўн тўрт ёшдан йигирма саккиз ёшгача бўлган Ўзбекистон ёшлари аъзо бўлиши мумкин. Ҳаракатнинг вилоят, шаҳар ва туман бўлимлари, мактаблар, лицей ҳамда коллежлар, олий ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, ҳарбий қисмларда бўлим ва бошланғич ташкилотлари

фаолият олиб боради. Шунингдек, ҳаракат таркибида унинг ҳомийлиги асосида ишлайдиган 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларни бирлаштирган Болалар ташкилоти ўз фаолиятини тарбиянинг ўзига хос ёндашув ва усулларида фойдаланган ҳолда, болалар дунёқарашига ватанпарварлик, ижтимоий тадбирларда фаол иштирок этиш, ўзини ўзи бошқаришни ўрганишни сингдириш каби йўналишларга қаратган.

Ижтимоий-сиёсий фаолликни оширишда сайловлар муҳим ўрин тутди. Унда аввало, сайловчиларнинг ихтиёрий равишда берган овозларига биноан сиёсий институтларнинг легитимлиги ошади. Қолаверса, сайловларда жамиятдаги турли хил гуруҳларнинг тинч рақобатдошлиги кутилганлиги сабабли ҳам сайлаш жараёнлари сиёсий зиддиятларни ҳал этишга олиб келади. Шунингдек, сайловлар аҳоли сиёсий манфаатларини ифода этувчи сиёсий партиялар, бошқа сиёсий ташкилотларнинг фаол ҳаракатлари туфайли турли экстремистик ҳаракатларни чеклаб туради. Шу билан бирга сайловлар фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ижтимоийлашувига кўмаклашади. Сайловлар вақтидаги турли кампаниялар, айтиш жараёнларни оммавий ахборот воситаларида ёритиш каби тадбирлар сайловчиларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиради, фуқароларнинг сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишига қулай имкониятлар яратади.

Ўзбекистонда фуқаролар ижтимоий фаоллигининг ўсиб бориши уларнинг мамлакат давлат органларига бўлган сайловлардаги иштирокида ҳам сезилмоқда. Мамлакатда ўтказилган сайловларни таҳлил этиш шуни кўрсатдики, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Мамлакат фуқаролари ҳозир мамлакатда амалга оширилаётган сиёсий жараёнлар ва ислохотларга нисбатан бефарқ эмаслар. Айтиш, фуқароларнинг ўз манфаатларини ижтимоий фаоллик ва гуруҳий нодавлат ташкилотлар воситасида ифода этиш, уларни қондиришга интилишлари ривожланиб бормоқда. Лекин, шу билан бирга, фуқароларнинг қарорлар қабул қилишдаги фаоллигини ошириш учун улар дунёқарашида демократик тамойиллар асосидаги сиёсий ва ҳуқуқий онгни сингдириш эҳтиёжлари сезилмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири, иқтисодий ва сиёсий ҳаётни эркинлаштиришдир.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“Органайзерлар билан ишлаш”, “Кейс стади”.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Нима учун демократик жамият барпо этишда нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни муҳим ҳисобланади?
2. Нодавлат ва жамоат ташкилотларининг қонуний-ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
3. Аслида нодавлат ва жамоат ташкилотлари тушунчаси нимани англатади?
4. Нодавлат ва жамоат ташкилотларининг функцияларини кўрсатинг...

- 5.Инсон фаоллиги ва эркинлигининг демократик зарурати нималардан иборат?
6. Нодавлат ва жамоат ташкилотларининг вазифалари юзасидан Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро фарқ қиладиган хусусиятлари...
- 7.Нима учун маҳалла “демократия дарсхонаси” дейилади?
- 8.Маҳаллага таъриф беринг...
- 9.Республикамиз худудидаги маҳаллаларнинг турларини кўрсатинг...
- 10.Маҳалланинг сиёсий фаолияти нималардан иборат?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

- 1.Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.:Ўзбекистон, 2010.
- 2.Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998.
- 3.Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011.
- 4.Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд.Т.: Ўзбекистон, 2013.
- 5.Фромм Э. Бегство от свободы: Пре.с.анг. Ред. П.С.Гуревича. М.: Прогресс, 1989.
- 6.Гегель. Философия права. М.: Мысль, 1990.
- 7.Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е. М.: Международное отношения, 1995.
- 8.Основы политической науки. Под.ред.В.П.Пугачева. Учебное пособие для вузов. Часть II. М: МГУ,1996.
- 9.Жумаев Р.З. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. Т.: Шарқ, 1998.
10. Ғуломов М. Маҳалла - фуқаролик жамиятининг асоси. Т.: Адолат, 2003.
- 11.Мустақиллик Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.:Шарқ, 2006.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлигида демократик тамойилларга асосланиши

Режа:

1. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли субъектига айланиши
2. Жаҳон ҳамжамиятидаги демократик ўзгаришлар
3. Ўзбекистон Республикасининг дипломатик алоқаларида демократик тамойиллар
4. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги эришган ютуқлари

Машғулот мақсади: Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига киришининг ўзига хос хусусиятлари, ташқи сиёсатнинг асосий тамойиллари, жаҳон давлатлари билан ҳамкорликда Ўзбекистоннинг эришган ютуқлари моҳиятини тушунтириб бериш

Таянч тушунчалар: жаҳон ҳамжамияти, дипломатик алоқалар, ташқи сиёсат, устувор вазифалар, тинчликсеварлик.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг ўз ташқи сиёсатини халқаро ҳамжамиятнинг тўлақонли субъекти сифатида амалга ошириш учун реал имкониятларга эга бўлди. Эндиликда ташқи сиёсат мустақил тарзда амалга оширилмоқда.

Жамият ва давлатлар тарихи шуни кўрсатадики, бирон-бир мамлакат бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилмасдан тараққиётга эришган эмас. Шарқ ва Ғарб мамлакатларини бир-бирига боғлаган Буюк Ипак йўлининг марказида жойлашган Ўзбекистон бир неча асрлардан буён динлар, миллатлар ва маданиятларнинг туташув нуқтаси бўлиб келмоқда.

Айниқса, Амир Темури ва Темурийлар даврида дунёдаги йирик давлатлар Самарқанд билан ўз алоқаларини ўрнатганлар. Амир Темурнинг Франция, Англия, Испания қироллари, ўнлаб қўшни давлатларнинг хукмдорлари билан ёзишмалари ўша даврдаги жўшқин сиёсий, маданий ва тижорий алоқалардан гувоҳлик беради.

Чор Россияси босқинидан сўнг 130 йилдан ортиқ давом этган мустамлака даври мамлакатимизнинг ташқи алоқаларини узиб қўйди. Хориж билан барча муносабатлар истилочиларнинг назорати ва руҳсати билан амалга оширилар эди. Бир пайтлар дунёга донг таратган ўлкамиз чекка бир вилоят даражасига тушириб қўйилди. Советлар даврида эса четга чиқарилган бир-икки дипломат ҳамда вазифаси олий рутбали хорижликларни меҳмон қилишдан иборат бўлган Ташқи ишлар вазирлигидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ бевосита мамлакатимиз Президенти раҳбарлигида ташқи сиёсатнинг устувор йўналишлари ва асосий тамойиллари белгиланди ҳамда оғишмай амалга оширила бошланди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- мафкуравий қарашлардан қатъий назар, ҳамкорлик учун очиклик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;
- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;
- низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш;
- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари ва нормаларининг устуворлиги;
- тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик;
- давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик устунлиги;
- ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик ва бошқалар.

Бу тамойилларга давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари асос қилиб олинади.

Бугунги кунда Ўзбекистон тараққиётининг конституциявий замини яратилди. Шунга мос равишда инсон ҳуқуқлари ҳам тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий салоҳияти, унга хизмат қиладиган табиий ва техникавий заҳиралар, мустақамланаётган халқаро муносабатлар демократик ривожланиш ва инсон ҳуқуқларига риоя қилиш учун барча шароитларнинг босқичма-босқич яратилишига кафолат беради.

Ўзбекистон Конституцияси «Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонунда белгиланган конституциявий анъаналарни давом эттиради. Мазкур анъаналарга кўра халқаро ҳуқуқ давлатимиз қурилишининг муҳим манбаи бўлиб, Ўзбекистон ўзининг халқаро ҳуқуқ нормаларига содиқлигини конституциявий даражада мустақамлаб, намоёниш этмоқда. Бу эса ёш мустақил давлатимизнинг энг нуфузли халқаро ташкилотларга қабул қилинишига имкон берди. Республикаимизнинг мустақил давлат сифатида бошқа давлатлар томонидан дипломатик тан олинишига, халқаро иқтисодий муносабатларга киришишига йўл очди.

БМТ устави, Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқлари ҳақидаги бошқа халқаро пактлар, Хельсинки битимлари, Париж ва Мадрид хартиялари қоидалари Конституциямиздаги халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларига асос бўлди. Бундай конституциявий ёндашув, айниқса Конституциянинг муқаддимасида, 4-бобида, иккинчи бўлимда 22,23 ва 26-бобда яққол кўзга ташланади. Бу бобларнинг тегишли равишда, «Ташқи сиёсат», «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари», «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти», «Сайлов

тизими», «Мудофаа ва хавфсизлик» деб номланиши ҳам фикримизнинг далилидир.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги ижтимоий дунёқараш ва жаҳон ҳамжамиятининг жўғрофий-сиёсий тузилишида туб ўзгаришлар даври бўлиб тарихга кирди. Жаҳон ҳамжамияти янги даврга қадам қўйди. Бу давр ўзининг икки жихати билан ажралиб туради. **Биринчидан**, бу давлатлар, халқлар ўртасидаги яқинлашув жараёнлари ва ҳар томонлама ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит бўлган сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий маконларнинг вужудга келиши, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ нормаларининг яратилишидир. **Иккинчидан**, «социалистик лагер»нинг емирилиши, тоталитар тузумдаги давлатларнинг тугатилиши, улар ўрнида мустақил давлатларнинг пайдо бўлишидир. Эндиликда «совуқ уруш»га барҳам берилди, «капиталистик» ва «социалистик» деган тушунчалар умуман йўқ. Мафкуравий ақидалардан холи бўлган янги, эркин тафаккурни шакллантириш зарурати пайдо бўлди.

Ҳар қандай сиёсат ақл-идрок билан иш тутишни тақозо этади. Ривожланаётган, тез тараққий этиш учун кучли илмий, саноат куч-қувватига эга бўлган мамлакатнинг ташқи сиёсати эҳтирослардан холи бўлиши лозим. Республикамиз ана шундай давлатлар сирасига киради. Янги халқаро иқтисодий тартиб учун ҳаракат қилиш қоидалари Ўзбекистон учун ҳам диққатга молик масаладир. Бу хом ашё ва саноат маҳсулотлари нарх-наволарининг адолатли бўлган нисбати, ривожланаётган давлатларнинг фан ва техника ютуқларидан баҳраманд бўлиш имконияти ва ҳоказолардир.

Ташқи сиёсат фаолият учун ҳуқуқий негиз яратиш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. Ушбу мақсадларга эришиш учун қуйидагилар амалга оширилди:

- халқаро муносабатларни ўрнатиш тартибини белгиловчи янги ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди;

- собиқ Иттифок иштирокчи бўлган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуаси республика манфаати нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилди;

- Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос тушадиган ҳужжатлар ратификация қилинди;

Мамлакат халқаро фаолиятини мувофиқлаштириб турадиган қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, «Қабул қилинган халқаро шартномалар тўғрисида»ги қонун, «Консуллик устави» шулар жумласидандир. Улардан ташқари божхона хизматининг ҳуқуқий асосларини яратувчи қонунлар, Ҳаво кодекси ҳам қабул қилинди.

Манфаат бу зарурий эҳтиёждир. Эҳтиёжлар эса биринчи галда Ўзбекистон учун тараққиётнинг муайян жуғрофий ва табиий, иқлимий, демографик ҳолатимиз, халқимизнинг кўп миллатли таркиби, унинг тарихий ва маданий мероси, маънавият омили, ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг даражаси, хом ашё ва замонавий технология билан таъминланганлик, давлатнинг халқаро муносабатлардаги ўрни ва ҳоказолардир. Бу омиллар Ўзбекистоннинг эҳтиёжларини белгилайди. Эҳтиёжлар эса манфаатларда ўз ифодасини топади. Давлат манфаатлари

унинг ташқи сиёсий фаолиятини белгилайди. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий манфаатлари халқаро алоқаларни ривожлантираётган, унинг тузилмалари ва фаолиятини белгилаб бераётган кучдир.

Барча давлат ва халқаро ташкилотлар билан алоқа қилишда давлатимизнинг миллий манфаатларидан келиб чиқилади. Табиийки, бунда шерикларимиз манфаатлари, улар ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари ҳисобга олиниши зарур. Зеро, бусиз ташқи сиёсатни тасаввур этиб бўлмайди.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва давлатлараро уюшмалар фаолиятидаги иштироки республика ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан биридир. Ушбу ташкилотлар жаҳон ҳамжамиятига кириш, хўжалик алоқаларини ўрганиш, экология, таббий муаммоларни ҳал этиш, илмий-техникавий ҳамкорликни ривожлантиришда катта ёрдам бермоқдалар.

Республика Президенти давлатимиз ўз қиёфасини йўқотмасдан халқаро талабларга риоя этишга тайёрлигини қатъий ифодалай олди. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси асосидаги кафолатлар, БМТ Низоми ва Хельсинки келишуви қоидалари, ҳужум қилмаслик, халқаро муносабатларда куч ишлатиш билан таҳдид қилишдан воз кечиш, халқаро ҳуқуқ қонунларининг миллий қонунлардан устуворлигига амал қилмасдан халқаро жаҳон ҳамжамиятига кириб бўлмайди. Жаҳондаги барча тараққийпарвар мамлакатлар худди шундай ёндашув тарафдоридир.

Бугунги кунда ўз мустақил ташқи сиёсатини конституциявий қоидаларга таяниб юритаётган Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги-ю, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Ўзбекистон бутун дунё кўз ўнгида ташқи сиёсий ва маданий алоқаларининг бой тарихига эга бўлган, мустақил равишда замонавий дипломатик алоқаларни амалга ошираётган тинчликсевар ҳуқуқий давлат сифатида намоён бўлмоқда. Халқаро ҳуқуқ жиҳатидан Ўзбекистон учун асрлар оша буюк бўлиб келган давлатлар ҳам, давлатчилик тарихи бизникига ўхшаш ёш мамлакатлар ҳам баб-баравардир.

Ўзбекистон тараққиётнинг конституциявий асоси сифатида инсон ҳуқуқлари тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий имконияти, унинг катта табиий ва техник заҳиралари, мустақамланиб бораётган халқаро алоқалари демократик тараққиёт ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши учун зарур бўлган барча шарт-шароитлар мавжудлигига ишонч туғдиради. Натижада мамлакатимиз амалда ялписига дипломатик тан олинишига ва халқаро иқтисодий алоқаларга тортилишига йўл очиб берилди.

XX асрнинг охирида дунёнинг сиёсий макони сифат жиҳатидан ўзгарди. Собиқ «социалистик ҳамдўстлик»даги бошқа давлатлар бир партиявийлик тизими ва марказдан туриб режаштириш иқтисодиётидан воз кечишди. Оқибатда дунёда антогонистик ижтимоий-сиёсий тузумларнинг глобал қарама-қаршилиги барҳам топди ва дунё сиёсатида демократик

жамиятлар салоҳияти анча ошди. Евроосиё худудида, жумладан, Марказий ва Шарқий Европа давлатлари, шунингдек, собиқ совет иттифоқи давлатларининг розилиги орқали ижтимоий-сиёсий тузумнинг демократик шаклига ўтилди. Агар бундай давлатларда, энг аввало, Россияда амалга оширилаётган ислохотлар жараёни муваффақиятли якунланса Европа, Шимолий Америка, Евроосиёда бир-бирига яқин ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тамойиллар асосида яшовчи, бир-бирига ўхшаш кадриятларга эътиқод қилувчи, шу жумладан, глобал дунё сиёсати жараёнларига бир хилда ёндашувчи халқлар ҳамжамияти шаклланади.

«Биринчи» ва «иккинчи» дунёлар ўртасидаги қарама-қаршиликка барҳам берилгандан сўнг авторитар тузумлар Африка, Лотин Америкаси, Осиёдаги ўз тарафдорини қўллаб-қувватлашдан тўхтадилар. Негаки, бу давлатлар мафкуравий иттифокдош сифатида ўз қийматларини йўқотишди ва натижада моддий ҳамда сиёсий ёрдамдан махрум бўлишди. Оқибатда Сомали, Либерия, Афғонистонда бўлиниш вужудга келди ва фуқаролар уруши бошланиб кетди. Бошқа давлатларнинг кўпчилиги эса, масалан, Эфиопия, Никарагуа, Жазоир авторитаризмдан воз кеча бошлашди.

«Совуқ уруш» билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган барча қитъаларда кечган кенг миқёсли демократиялаштириш жараёни 80-йилларнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бразилия, Аргентина, Чили бошқарувнинг ҳарбий-авторитар шаклидан фуқаролик-парламентар шаклларига ўтишди. Бундай тенденция Марказий Америкада сал кечроқ тарқалди. Ушбу жараённинг эътиборли натижаларидан бири шуки, 1994 йил 14 декабрда Шимолий ва Жанубий Америка мамлакатлари бошлиқларининг учрашувида қатнашган 34та давлат раҳбари ўз давлатларининг демократик йўл билан сайланган лидерлари эдилар. Шунга ўхшаш демократлаштириш жараёнлари Филиппин, Тайвань, Жанубий Корея, Таиландда кузатилди. 1998 йилда Покистонда ҳарбий тузум ўрнига сайланган ҳукумат келди. Жанубий Африка республикасининг апартеид сиёсатидан воз кечиши демократияга қараб йўл олинганлигини кўрсатди. Африканинг бошқа жойларида авторитаризм жараёни анчагина секин кечди. Бироқ инқирозга учраши, Гана, Бенин, Кения, Зимбабведа демократик ислохотларнинг маълум даражада олдинга силжиши демократиялашув тўлқини бу қитъага ҳам таъсир қилмасдан ўтмаганини кўрсатади.

Айтиб ўтиш лозимки, демократия етукликнинг бир неча даражасига эга. Бу француз ҳамда америка инқилоби даврларидан бошлаб, бугунги кунгача демократик жамиятларнинг ривожланишида яққол намоён бўлди. Қатор Африка мамлакатларида ёки собиқ иттифок ўрнида пайдо бўлган янги мустақил давлатларнинг айримларида мунтазам, кўп партиявийлик сайловлари кўринишига эга бўлган демократиянинг илк шакллари, айтайлик, Ғарбий Европа типигаги етук демократия шаклларида анчагина фарқ қилади. Агар Линкольннинг демократияга берган «халқ сайлаган ва халқ манфаатларига мувофиқ амалга ошириладиган халқ бошқаруви» таърифидан келиб чиқадиган бўлсак, энг илғор демократиялар ҳам мукаммал эмасдир.

80-йиллар охири - 90-йиллар бошларида ижтимоий-сиёсий моделларнинг глобал алмашинуви жараёни турли давлатларда турлича кечган бўлса-да, унинг ер юзини ярмидан кўпини қамраб олганлиги боис, жаҳон ҳамжамияти ижтимоий-сиёсий майдонининг сифат ўзгариши тўғрисида ҳулоса қилиш мумкин бўлади. Жамиятларни ташкил этишнинг демократик шакли тафовутлар, баъзан эса муайян давлатлар ўртасида кескин зиддиятли вазиятлардан ҳам холи эмас.

Албатта, кўп нарсa «демократия» ва «уруш» тушунчаларининг қандай таърифланишига боғлиқ. Давлат, қачонки унинг ижроия ва қонун чиқарувчи ҳокимиятлари сайловлар йўли билан шакллантирилган бўлса, демократик ҳисобланади. Бу дегани, ана шундай сайловларда энг камида мустақил иккита партия иштирок этса, катта ёшдаги аҳолининг камида ярми овоз бериш ҳуқуқига эга бўлса ва ҳокимиятнинг бир партиядан иккинчисига ўтиши камида бир марта тинч конституцион йўл билан амалга оширилган бўлса...

Жаҳон тарихининг тадқиқ этилиши шуни кўрсатмоқдаки, демократиялар авторитар тузумлар билан уруш олиб борадилар ва жуда кўп бошқа демократик давлатлар билан зиддиятларга борсалар ҳам, ҳеч қачон бу нарсa урушгача етиб бормаган. Вестфаль тизими мавжуд давр мобайнида демократик давлатлар ўртасидаги муносабатлар тор доирада бўлганлиги ва уларнинг ҳамжихат бўлишларига авторитар давлатлар таъсир этганлигини кўрсатувчи танқидчиларда бунга маълум бир асос бор эканлигини тан олиш зарур. Авторитар давлатлар томонидан таҳдиднинг йўқолиши ёки камайиши билан демократик давлатлар бир-бирлари билан муносабатда ўзларини қандай тутишлари ҳам номаълум.

Агар XXI асрда ҳам демократик давлатларнинг ўзаро тинч муносабатларидаги қонуният бузилмаса, унда ҳозир дунёда рўй бераётган демократиянинг кенгайиши дунё глобал зонасининг ҳам кенгайишини англатади. Эҳтимол, янги шаклланаётган халқаро муносабатлар тизимининг Вестфаль тизимидан биринчи ва асосий фарқи айнан мана шундадир.

Глобал миқёсда демократия ва авторитаризм ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши америкалик тадқиқотчи Ф.Фукуяманинг демократия ғалабасини овоза қилишига ҳамда шу маънода тарихий формациялар ўртасидаги кураш сифатида «тарихнинг якунланганлиги» тўғрисида эълон қилишига асос бўлиб хизмат қилди. Бироқ, демократиянинг кенг миқёсда ёйилиб бораётгани унинг тўлиқ ғалабаси дегани эмас. Коммунизм бироз ўзгартирилган кўринишда бўлса-да, Хитой, Вьетнам, Шимолий Корея, Лаос, Кубада сақланиб қолинди, унинг изларини Собик Иттифокнинг айрим давлатларида, Сербияда сезиш мумкин.

Шимолий Кореядан ташқари бошқа барча социалистик мамлакатларда бозор иқтисодиёти элементлари пайдо бўлмоқда, улар у ёки бу маънода жаҳон иқтисодий тизимига жалб этилмоқда. Сақланиб қолган айрим коммунистик давлатларнинг бошқа мамлакатлар билан муносабатлари «синфий кураш» тамойилидан кўра, «Бирга тинч яшаш» тамойилига асосланади. Қисман амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар ва халқаро

иқтисодий алоқалар учун очик бўлишлик сиёсий эркинликларни кенгайтиришни талаб этувчи ижтимоий кучларни юзага чиқаради. Бироқ, бир партиявийлик тизими тескари томонга қараб иш олиб бормокда. Натижада либерализмдан авторитаризмга, авторитаризмдан либерализмга қараб ҳаракат қилувчи «арғимчоқ» эффектини кузатиш мумкин.

XX аср тажрибаси кўрсатмоқдаки, коммунистик тизим муқаррар равишда шундай ташқи сиёсатни ишлаб чиқардики, у демократик жамиятлар сиёсатига зид бўлади. Бундай зиддиятнинг мавжудлиги улар ўртасидаги ҳарбий можарони келтириб чиқариши мумкинлиги ва улар ўртасида муносабатлар бўла олмаслиги хусусидаги фикрлар асослангандир.

Ҳозирги кунда дунёда авторитар тузумдаги бир қанча давлатлар мавжуд. Авторитар тузумда бўлган давлатлар орасида алоҳида ўринни экстремистик мазмундаги «исломий» мамлакатлар - Эрон, Судан, Афғонистон эгаллайди. «Ислом фундаментализми» номи билан аталувчи ислом экстремизми халқаро сиёсий ҳаракати дунё сиёсатига бу давлатлар ўз таъсирини ўтказиши учун имкон бермоқда.

Ғарб демократиясини инкор этувчи ҳамда зўравонликка йўл қўювчи ушбу мафкуравий оқим сўнгги йилларда Яқин Шарқнинг кўпгина мамлакатлари аҳолиси ва мусулмон аҳолиси юқори бўлган бошқа давлатларда кенг тарқалган.

Демократик давлатлар билан ҳамкорлик қилишга интилаётган коммунистик тузумдаги давлатлардан фарқли ўлароқ, ислом сиёсий экстремизми динамик ва Саудия Арабистони, Форс кўрфази мамлакатлари, Покистон, Туркия, Марказий Осиё давлатлари барқарорлигига катта хавф туғдирмоқда.

Авторитар давлатларнинг сақлаб қолиниши ёки улар сонининг ортиши, эҳтимол, улар ўртасидаги, шунингдек, демократик дунё билан ўрталарида ҳарбий тўқнашувларга олиб келиши мумкин. Албатта, халқаро муносабатларнинг келгусидаги ривожини тадқиқ этишда демократия ўртасидаги муносабатлар қонуниятларини, демократиянинг авторитар тузумларга таъсирини яхшилаб таҳлил этиш лозим бўлади.

Халқаро муносабатларни ривожлантиришда жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган демократик қадриятлар, халқаро ҳуқуқ асосида ўз ташқи сиёсатини юритиш, муносабатларда куч ишлатмасдан музокаралар ёрдамида муаммоларни ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва давлатларнинг суверенитети ҳудудий яхлитлигни ҳурмат қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон ўз дипломатиясини юқоридаги қадриятлар асосида олиб бормокда.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишда, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувини таъминлашда Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки каби халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик ижобий самара бермоқда. Ўзбекистон халқ хўжалигидаги аниқ лойиҳаларга сарфланаётган хорижий сармоялар миқдори йилдан-йилга ортиб борапти. Кейинги йилларда қад кўтараётган замонавий иншоотлар ва йирик

корхоналар бунга мисол бўла олади. Бироқ сўнгги йилларда ҳукм сураётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози кўпгина жаҳон давлатларининг иқтисодиётига жиддий таъсир кўрсатмоқда. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ҳали-бери давом этаётганига қарамасдан, Ўзбекистонимизнинг ялпи ички маҳсулотининг ўсиш суръатлари охириги беш йил давомида дунёдаги санокли давлатлар қаторида ўртача 8,5 фоизни ташкил этгани ва бу йил ҳам ундан кам бўлмаслиги кутилаётгани иқтисодиётимизнинг изчил барқарор ривожланиб, тараққий топаётганининг яққол далилидир”¹³⁴

Ўзбекистонда инвестицион муҳитни шакллантириш, экспортга йўналтирилган иқтисодиёт вужудга келтириш бўйича алоқалар ривожланиб бормоқда. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш жараёни изчиллик билан давом эттирилмоқда. Айни пайтда мамлакатни жаҳон билан боғловчи коммуникацион тизимларни ривожлантиришга катта аҳамият берилаяпти. Чет эллардаги таниқли иқтисодчилар, хорижий компаниялар ваколатхоналари раҳбарлари ва мутахассислари, ёзувчилар ва журналистлар бу тадбирлар туфайли Ўзбекистон яқин келажақда минтақадаги энг илғор давлатлардан бирига айланишини башорат қилмоқдалар.

Мамлакатимизнинг бой ер ости ва усти ресурслари, малакали мутахассислари, Марказий Осиёдаги етакчи мавқеи ҳам жаҳон давлатларини ҳамкорликка ундамоқда. Ўзбекистон ҳозирги пайтда 130дан ортиқ хорижий мамлакатлар билан савдо-сотиқ қилади. Юртимиздаги 15 мингга яқин корхона маҳсулотлар экспорт-импорти билан шуғулланмоқда. Халқаро муносабатлар равнақи мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликнинг, аҳоли турмуш даражасини юксалтиришнинг ўзига хос қафолати эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Ўзбекистон бир қатор халқаро ташкилотлар- Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЭКО) билан тенг ҳуқуқли аъзо сифатида, Европа Иттифоқи, НАТО билан эса махсус битимлар асосида самарали ҳамкорлик қилиб келмоқда. Жумладан, НАТО билан «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури доирасидаги алоқаларимиз минтақада тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга муносиб ҳисса қўшмоқда. АҚШ ва бошқа етакчи давлатлар аскарлари билан биргаликда ҳар йили ўтказилаётган ҳарбий машқлар куролли кучларимиз учун ўзига хос маҳорат мактаби бўлаяпти.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарлари ва ҳукумат бошлиқларининг Истамбул шаҳрида бўлиб ўтган учрашуви давримизнинг энг муҳим анжуманларидан бир бўлди. Республикамиз Президентининг мазкур анжумандаги нутқи, аниқ таклифлари ва мулоҳазалари билан йиғилганлар эътиборини қозонди. Айниқса терроризмга қарши кураш бўйича халқаро марказ ташкил этиш борасидаги таклиф кўплаб давлатлар томонидан қўллаб-қувватланди.

¹³⁴Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2012. 13-бет.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасида ана шундай марказнинг таъсис этилишига ҳам Ўзбекистон раҳбариятининг таклифи сабаб бўлди.

Ўзбекистон ўзининг ташқи алоқаларини ҳам кўп томонлама, ҳам икки томонлама асосда ташкил этиш тарафдоридир. Бугунги кунда ер юзининг турли чеккаларида ишончли ва манфаатдор шерикларимиз бор. Уларнинг доираси мунтазам кенгайиб бормоқда. Шу ўринда Америка Қўшма Штатлари билан муносабатларимизни тилга олишимиз мумкин. Бу муносабатлар иккала давлатлар учун ҳам муҳим бўлган йўналишларда изчиллик билан ривожланиб бормоқда. Ўзбекистон расмий ҳайъатининг 2002 йилда АҚШга ташрифи, стратегик ҳамкорликни вужудга келиши ва имзоланган ҳужжатлар, бир қатор халқаро анжуманларда икки давлат раҳбарининг ўзаро мулоқотлари, самимий ёзишмалар ўзаро алоқалар даражасидан далолат беради. Дунёнинг етакчи давлати, жуда катта сиёсий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ билан ҳар томонлама муносабатларни ривожлантириш ва чуқурлаштириш мамлакатимиз учун муҳим аҳамиятга эга.

Европа Иттифоқи билан 1996 йилда имзоланган шериклик ва ҳамкорлик ҳақидаги шартнома 1999 йилнинг 1 июлида кучга кирди. Мамлакатимизнинг Европа давлатлари билан кенг микёсли алоқалари учун қулай имконият вужудга келди. Табиийки, Германия, Франция, Буюк Британия каби илғор давлатларнинг демократик жамият қуриш борасидаги тажрибалари, ишлаб чиқаришдаги илғор технологиялари биз учун муҳим аҳамиятга эга.

Кейинги йилларда Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари - Япония, Корея Республикаси, Хитой ва бошқа давлатлар билан алоқаларимиз кенгайди. Ўзаро манфаатли ҳамкорлигимиз самараларини бирга қурилаётган корхоналарда, қад кўтараётган иншоотларда, бозорларимиздаги хилма-хил маҳсулотларда кўриш мумкин.

Албатта, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо мамлакатлар, шу жумладан, Марказий Осиё республикалари билан ҳамкорлик ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Бунга сабаб, Ҳамдўстлик мамлакатларимизнинг ҳудудий яқинлиги ва иқтисодий жиҳатдан боғланганлигигина эмас, балки чуқур тарихий илдизлар, маданий ва маънавий алоқалар, катта тарихий давр мобайнида халқларимизнинг муштарак тақдирга эга бўлганлигидир.

Россия Федерацияси билан мустақиллик йилларида шаклланган ўзаро манфаатли ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлик яхши самара бераётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилган 1992 йилдан буён сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳаларда жами 150 дан ортиқ ҳужжат имзоланган. 1998 йил май ойида И.Каримовнинг Россияга ва ўша йил октябрида Б.Ельциннинг мамлакатимизга расмий ташрифлари, сафар давомида қабул қилинган ҳужжатлар, айниқса, 1998-2007 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. В.Путин президент сифатида илк сафарни

Ўзбекистондан бошлаганлиги ҳам Россия раҳбарияти мамлакатимизни ўзининг стратегик шерикларидан бири, Марказий Осиёдаги етакчи давлат деб билишидан далолат беради.

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ўртасида ягона иқтисодий макон ташкил этиш ҳақида имзоланган шартнома Марказий Осиё интеграцияси йўлидаги илк қадам бўлган эди. 1998 йили бу шартномага Тожикистон ҳам қўшилди. Ҳозиргача ўзаро ҳамкорлик ҳақида 150 дан ортиқ ҳужжат имзоланди. Эндиликда Давлатлараро кенгаш ишлаб турибди, Ҳамдўстлик дастурларини рўёбга чиқариш бўйича ижроия қўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилган. Мазкур интеграция халқимизнинг манфаатларига тўла мос келади, минтақамизда барқарорлик ва тинчликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. 2000 йил 20-21 апрель кунлари Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон Президентларининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви чоғида имзоланган терроризмга, сиёсий ва диний экстремизмга, халқаро уюшган жиноятчиликка қарши кураш юзасидан биргаликдаги ҳаракатлар тўғрисидаги шартнома бунга мисол бўла олади.

Мамлакатимиз раҳбари ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида тарихни можаролар ва адоват эмас, балки халқлар ўртасида ҳамкорлик ва ишонч олға ҳаракатлантиради, деб таъкидлаган эди. Ўзбекистоннинг кенг миқёсли халқаро алоқалари ана шу фикрнинг амалий ифодасидир.

Бугунги кунда Ўзбекистонда демократик жараёнларни шунчаки эътироф этиш эмас, балки уни ҳар томонлама ривожлантиришга эътибор берилмоқда. Чунки демократик кадриятларнинг ривожланиши давлатни, халқни шунчалик тараққиётга олиб келади. Албатта, “Бир ҳақиқатни ҳеч қачон эсимиздан чиқармаслигимиз даркор. Бундай замонда, бундай шароитда эришилган ютуқларга маҳлиё бўлмасдан, ҳаволанишга берилмасдан, тез ўзгариб бораётган дунё билан ҳамқадам яшаш, вужудга келган вазиятни хушёр ақл-идрок билан баҳолаш, юз бериши мумкин бўлган хавф-хатарларнинг олдини олишга қодир бўлган мамлакатгина муваффақият қозониши мумкин”¹³⁵. Демократик кадриятларни ҳимоялаш эса муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири - минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш, халқлар тинчлигига раҳна солувчи терроризмнинг ҳар қандай кўринишига қарши қатъий кураш олиб боришдан иборат. Давлатимиз ана шу мақсад йўлида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти, бир қатор давлатлараро ва ноҳукумат халқаро ташкилотлар билан кенг қамровли алоқаларни изчил ривожлантириб бормоқда, айни вақтда бу ташкилотлар ишида фаол иштирок этмоқда. Жаҳон ҳамжамияти Ўзбекистоннинг минтақа хавфсизлигини таъминлаш, низоларни сиёсий чоралар билан бартараф этиш, Марказий Осиё минтақасини ядро

¹³⁵Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2012. 70-бет.

куролидан ҳоли ҳудуд деб эълон қилиш, наркобизнесга қарши курашда саъйи ҳаракатларини мувофиқлаштириш борасидаги конструктив ташаббусларини қўллаб-қувватламоқда.

Ўзбекистон пойтахти Тошкент бугунги кунда нуфузли халқаро ташкилотлар иштирокида кечадиган муҳим халқаро анжуманлар марказига айланди. Мазкур анжуманларда қабул қилинган ҳужжатларнинг аҳамияти ва долзарблиги жаҳон ҳамжамияти, жумладан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан эътироф этилаётганлиги Ўзбекистоннинг халқаро сиёсатдаги нуфузи ортиб бораётганлигидан далолатдир.

1997 йил 19-20 июл кунлари «6+2» гуруҳининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви бунга мисол бўла олади. Унда биринчи бор муҳолиф томонларнинг юзма-юз музокара олиб боришлари учун имкон яратилганлигини анжуман якунида «Афғонистон можаросини тинч йўл билан ҳал этишнинг асосий принциплари» ҳақида Декларациянинг қабул қилинишини халқаро жамоатчилик Афғон заминида тинчлик ўрнатиш борасида ташланган жиддий кадам сифатида баҳолади.

Мазкур анжуман Ўзбекистон раҳбариятининг кўп йиллик саъйи-ҳаракатлари натижаси бўлди. Афғонистондаги урушнинг ўз вақтида тинч йўл билан ҳал этилмаслиги минтакавий ва глобал хавфсизликка таҳдид солиши мумкинлигини олдиндан кўра билган Ўзбекистон Президенти БМТ Бош Ассамблеясининг 1993 ва 1995 йиллардаги сессияларида, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти саммити ва бошқа қатор муҳим анжуманларда халқаро ҳамжамият диққат эътиборини Афғон ҳалқини уруш даҳшатларидан ҳалос этиш, можароларни тинч йўл билан ҳал қилиш масалаларига жалб этган эди.

Ўзбекистон раҳбарининг Афғон муаммосини ҳал этиш ва минтақа хавфсизлигини таъминлашга қаратилган конструктив ташаббуслари БМТ шафелигидаги «6+2» гуруҳининг (Эрон, Покистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Хитой ҳамда АҚШ ва Россия) ташкил этилишига асос бўлди. Гуруҳнинг биринчи учрашуви Нью-Йорк шаҳрида 1997 йилда бўлиб ўтган эди.

Афғонистондаги қарама-қарши томонлар «6+2» гуруҳнинг Тошкент учрашувидан кейин ҳам жанговор ҳаракатларини давом эттирганлиги халқаро жамоатчиликда кескин норозиликлар уйғотди. БМТ Хавфсизлик Кенгаши 1999 йил 15 октябрда «Толибон» ҳаракатига қарши чекланган жазо чораларини жорий этиш ҳақида резолюция қабул қилди. Унда ўзини Афғонистон ислом амирлиги деб атаётган Афғон гуруҳи томонидан халқаро террорчилар ва уларнинг ташкилотчиларига бошпана берилиб, қўллаб-қувватланаётганлиги қатъий қораланиб, халқаро террорчиликда айбланаётган Усама Бин Ладенни одил суд ҳукмига топшириш талаб қилинган эди.

2008 йил Ўзбекистон Президенти томонидан «6+2» мулоқот гуруҳини «6+3» мулоқот гуруҳига айлантириш таклифи берилди. Бу ҳақда Президент И.Каримов шундай таъкидлайди: «Ҳозирги вазиятда Афғонистонда тинчлик ва барқарорликка эришининг муқобил йўллари топиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ушбу йўللardan бири, бизнинг фикримизча, Ўзбекистон

томонидан 2008 йилда таклиф этилган БМТ шафелигида “6+3” мулоқот гуруҳини ташкил этиш муҳим роль ўйнаган бўлур эди. Ташаббусимизнинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, афғонистонликлар ўз мамлакати муаммоларини ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, Афғонистонда урушнинг тугаши ва унинг барқарор келажагидан манфаатдор мамлакатлар кўмагида ўзлари ҳал этишлари даркор. ... “6+3” мулоқот гуруҳининг энг муҳим мақсади – бир-бирига қарши курашаётган томонларга Афғонистонда ҳарбӣ ҳаракатларни тўхтатиш дастурини таклиф этиш, мамлакатни пароканда қилаётган асосий муаммо ва зиддиятлар бўйича ўзаро муроа асосидаги ечимларни топиш, ҳавфсизликни таъминлаш ҳамда барча томонларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда зарур қафолатларни беришдан иборат”¹³⁶.

Давлатлараро ҳалқаро ташкилотлардан бири – **Шанхай ҳамкорлиги ташкилоти** бўлиб, у тинчлик, ҳавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, ўзаро савдо-иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида тузилган. ШХТга 6 та давлат – Хитой, Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон аъзодир. ШХТнинг шаклланиши 1992 йилдан Хитой билан чегарадош беш собиқ Иттифоқ республикаларининг ўзаро чегараларни аниқлаш билан боғлиқ муаммоларни муҳокама қилишидан бошлаган. 2000 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Душанбе саммитида кузатувчи сифатида иштирок этди. 2001 йил 15 июнда Шанхай саммитида ташкилотга олтинчи бўлиб Ўзбекистон қўшилди. Худди шу санада ШХТнинг 3 та муҳим вазифаси “Терроризмга, сепаратизмга ҳамда экстремизмга қарши ҳақидаги Шанхай конвенцияси”да қабул қилиниб, белгилаб берилди. Улар қуйидагилар:

- терроризмга қарши биргаликда курашиш;
- сепаратизм (айирмачилик)га қарши курашиш;
- экстремизмга қарши курашиш.

Бугунги кунда Ўзбекистон ШХТ фаолиятида энг фаол мамлакатлардан биридир.

Иккинчи жаҳон урушининг охирида портлатилган ядро бомбалари инсоният тарихий тараққиётида сифат жиҳатидан янги, ядровий давр бошланганлигидан далолат берди. Ўта даҳшатли кучга эга бўлган бу қурол инсоният тараҳида мисли кўрилмаган илмий-техник қудратни намоиш этиш билан бирга, жаҳон хатарли чегарага яқинлашганлигини, ердаги барча мавжудодларнинг ва умуман, ер қуррасининг ҳалокати ҳавфи туғилганлигини кўрсатди.

Ҳозирги пайтда тўпланган илмий маълумотлар ва тахминлар ядровий портлашлар вужудга келтирадиган экологик фожеанинг бутун миқёсини намоён этади. Агар ер юзида ядровий уруш рўй берадиган бўлса, у қуррамиздаги энг сўнгги уруш бўлади. Чунки, атроф-муҳитда рўй берадиган

¹³⁶ Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011. 11-бет.

фалокатли ўзгаришлар инсониятнинг ер юзида яшаш имкониятини йўққа чиқаради.

Жаҳондаги айрим давлатлар ўртасидаги ҳарбий-сиёсий зиддиятлар баъзи давлатларда оммавий қирғин қуроллариининг катта миқдорда тўпланиб қолиши ўзаро низолаб чоғида ядровий қуроллари кўллаш эҳтимолини кучайтиради. Шу сабабли ядро қуроллариини чеклаш, ядро синовлариини таъқиқлаш, ер юзининг турли нуқталарида ядровий қуроладан холи ҳудудлар барпо этиш ҳаракатлари жаҳон жамоатчилиги томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48 сессиясида сўзлаган нутқида Марказий Осиёнинг ядросиз зона, деб эълон қилиш ташаббусини илгари сурди. «Ҳозирги замон воқелиги шундайки, бир мамлакатнинг хавфсизлиги бошқа давлат ҳисобидан таъминланиши мумкин эмас, - деди юртбошимиз ўз нутқида, минтақа хавфсизлигини бутун жаҳон хавфсизлиги муаммоларидан ажратган ҳолда кўриб бўлмайди. Шунга асосланиб, Ўзбекистон ядро қуролининг батамом тугатилиши учун, ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманинг самарали ҳаракат қилиши ва унинг ҳеч бир муддатсиз узайтирилиши учун ҳаракат қилади.... Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг ядросиз зона, деб эълон қилинишининг қатъий тарафдоридир».

Мазкур ташаббус Президентимизнинг 1996 йил декабрда бўлиб ўтган ЕХХТ Лиссабон учрашувида сўзлаган нутқида яна бир бор йиғилганлар эътиборига ҳавола этилди. Анжуман қатнашчилари Марказий Осиёни ядросиз зона, деб эълон қилиш ҳақидаги фикрини катта қониқиш билан кутиб олдилар.

1997 йил апрель ойида Женева шаҳрида Марказий Осиёдаги беш давлат экспертлари минтақавий гуруҳининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Ўша йили июнь ойида Ўзбекистон ҳайъати биринчи бор атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) бошқарувчилари кенгашининг Вена шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги сессиясида иштирок этди. Ўзбекистон ҳайъати раҳбарининг расмий баёнотида Ўзбекистон Республикаси ва минтақадаги бошқа давлатларнинг ядросиз зона ташкил этиш борасидаги қарашлари баён этилди.

1997 йил 14-16 сентябр кунлари Тошкентда «Марказий Осиё - ядро қуролидан холи зона» мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда 56 мамлакатдан ва 16 халқаро ташкилотдан 200 дан ортиқ киши иштирок этди. Ислоҳ Каримовнинг мазкур анжумандаги нутқида баён этилган ядровий хавфсизликни таъминлаш чоралари ҳақидаги фикрлари анжуман қатнашчилари томонидан тўла қўллаб-қувватланди.

Хўш, «Ядросиз зона»нинг қандай мезонлари бор? Халқаро амалиётда бундай ҳудудларни белгилашнинг ягона мезони йўқ. Чунки, ҳар бир минтақа ўз хусусияти ва аҳамиятига эга. Аммо, тадқиқотчилар ядросиз зона тушунчасини шундай изоҳлайдилар: «Ядросиз зона қурол-яроғларни чеклаш, ядровий низо чиқиши хавфини камайитириш, мазкур зонага кирадиган мамлакатлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва 1968 йилда имзоланган ядро

куролини тарқатмаслик ҳақидаги шартноманинг ҳаётга татбиқ этилишига кўмаклашиш воситасидир. Халқаро шартнома асосида ядро куролини синаш, ишлаб чиқариш ва жойлаштириш тақиқланган, шунингдек, унинг худудида ва унга қарши ядро куролини қўллаш тақиқланган зона - ядросиз зона ҳисобланади».

Ҳозирги пайтда тўртта ядросиз зона мавжуд - Антарктида (шартнома 1961 йил 23 июнда кучга кирган), Лотин Америкаси (шартнома 1969 йил 25 апрелда кучга кирган), Тинч океанининг жанубий қисми (шартнома 1986 йил 11 декабрда кучга кирган), Африка қиъаси. Барча зоналар ҳақидаги шартномалар Ўзбекистон Республикаси томонидан эътироф этилган.

Шимолий Европада, Марказий ва Жанубий Осиёда, Яқин Шарқда ядросиз зоналар барпо этиш ғоялари мавжуд. Бундан мақсад, ядро куроли мавжуд бўлган худудларни чеклаш, ядро уруши хавфини камайтиришдир. Марказий Осиёда ядросиз зона барпо этиш ҳақидаги Ўзбекистон ташаббуси БМТ ва жаҳон жамоатчилиги томонидан тўла қўллаб-қувватланмоқда. Бу таклиф БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида муҳокама қилинди ва махсус резолюция қабул қилинди. Марказий Осиёда ядро куролидан холи худуд барпо этиш фақат минтақадагина эмас, балки жаҳонда ҳам тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида иқтисодий, ҳарбий қудрат билан биргаликда мамлакатдаги демократик жараёнларнинг характери билан давлатларнинг обрў-эътибори белгиланмоқда. Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистонда босқичма-босқич амалга оширилаётган демократик жараёнлар жаҳон ҳамжамиятида мустаҳкам ўрин эгаллашга ва миллий манфаатларимиз асосида ташқи сиёсат юритишга имконият яратмоқда.

XX асрнинг охирида инқилоблар юз йиллиги жаҳон сахнасида социалистик тузумнинг емирилиши билан якун топди. Собиқ «қизил империя» худудида халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъектлари - янги мустақил давлатлар пайдо бўлди. Шулар қатори, узок давлатчилик тарихига эга Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз миллий тараққиёт йўлини танлаб олди. Қадимги маданият ўчоқларидан бири бўлган юртимиз яна жаҳон ҳамжамияти ва унинг ажралмас қисмига айланди.

Миллий давлатчилигимизнинг бир қатор соҳалари собиқ шўролар тузуми даврида инқирозга юз тутган эди. Ўта марказлашган тоталитар тузум шароитида иттифоқдош республикалар амалда ўз мустақиллигини йўқотган эдилар. Ўзбекистон Республикасининг ташқи алоқалари ҳам марказ орқали, унинг кўрсатмаси ва назорати остида амалга оширилар эди. Истиқлол қўлга киритилгач, ёш давлатимиз олдида ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларни йўлга қўйиш ва шу мақсадда янги давлат тузилмаларини ташкил этиш масаласи кўндаланг турарди. Чунки, бусиз халқаро ҳамжамиятга кириб бориш мумкин эмас. Зеро, Ўзбекистон фаол ташқи сиёсат юритиш билан халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ўз давлатчилигини куриши, мустақилликни мустаҳкамлаши, дунёда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаши лозим эди. «Ўзбекистон йўли - жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўли» шиори илгари сурилди.

Мустаҳкам хавфсизлик, изчил иқтисодий тараққиёт учун қулай шарт-шароитлар яратиш, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, конституцион тузум асосларини мустаҳкамлаш, миллатлар аҳиллиги, халқлар дўстлиги, фуқаролар эркинликлари ва ҳақ - ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ташқи сиёсатнинг асосий мақсадларидир. Ана шу мақсадларни рўёбга чиқариш, жаҳон ҳамжамияти билан табиий алоқаларни йўлга қўйиш истагида ташқи сиёсий ва иқтисодий фаолиятнинг миллий механизмлари ташкил қилинди.

Республика Ташқи ишлар вазирлиги фаолияти тубдан ислоҳ қилинди. 1992 йили Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, 1991 йили Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ташкил топди. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида дипломатия, халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий фаолият соҳасида малакали кадрлар тайёрлашнинг давлат тизими яратилди. Ташқи алоқалар соҳаси учун миллий кадрлар тайёрлаш мақсадида 1992 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия универстети ташкил қилинди. Ташқи иқтисодий ва сиёсий фаолиятни тартибга солувчи «Чет эл инвестициялари тўғрисида» Қонун (1998), «Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида» Қонун (2000), «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида» Қонун (1996), «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида» Қонун (1995), шунингдек, Консуллик Устави, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий доктринаси каби муҳим ҳужжатлар қабул қилинди.

Мана шундай назарий ва амалий қадамлар натижаси ўлароқ, бугунги кунда давлатимиз мустақиллигини 170 дан ортиқ мамлакатлар тан олди. Уларнинг 120 нафари билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Ўзбекистонда 43 давлат ва 20 та йирик халқаро ташкилот миссиялари аккредитация қилинган. Ўз навбатида, Ўзбекистон 40 дан ортиқ йирик ташкилотлар ҳамда 500 дан ортиқ халқаро ҳуқуқ субъектлари билан ҳамкорлик қилмоқда. Ўзбекистон фуқаролари томонидан хорижий давлатларда 180 тадан зиёд корхона ва ваколатхоналар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон 34 та давлат билан «Инвестицияларни Ҳимоялаш ва рағбатлантириш тўғрисида» шартнома имзолаган.

Ўзбекистон кўп томонлама алоқалар билан икки томонлама муносабатларни ҳам ривожлантириб бормоқда. Европа давлатлари ва АҚШ мамлакатимиз ташқи сиёсатида алоҳида ўрин тутди.

1996 йили Флоренцияда Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи тўғрисида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида Битимнинг имзоланиши мамлакатимизнинг Европа Иттифоқи давлатлари билан муносабатларидаги бурилиш нуктаси бўлди.

АҚШ билан 2002 йил 12 март куни имзоланган Стратегик шерикчилик ва ҳамкорлик асослари тўғрисидаги Декларация эса Ўзбекистон-АҚШ муносабатларини янги босқичга кўтарди.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллади ва Марказий Осиёдаги етакчи давлат сифатида эътироф этилмоқда. Бундай обрў-эътибор тарихий давлатчилигимиз,

маънавиятимиз ва олдимизга қўйган мақсадларимизга ҳамоҳангдир. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, барқарорликка асосланган ташқи сиёсатини давом эттиради. Бунинг учун етарли сиёсий, иқтисодий, маънавий имкониятлари мавжуд.

Мавзу бўйича семинар машғулотга доир педагогик технология:
“3х3 лойиҳаси”, “Лойиҳа”, “Баҳс-мунозара”.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойилларини сананг...
2. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига киришидан асосий мақсади нима?
3. Ўзбекистоннинг иқтисодий борадаги жаҳон давлатлари билан ҳамкорлиги мазмунини айтинг...
4. Ўзбекистон ва БМТ...
5. Бугунги кунда жаҳоннинг сиёсий манзараси нималардан иборат?
6. ШХТ қандай ташкилот?
7. Ўзбекистон НАТОга аъзоми?
8. Ўзбекистон учун Лиссабон саммитининг аҳамияти...
9. “Марказий Осий – ядро қуролидан холи зона”нинг мазмунини тушунтинг...
10. Афғонистон муаммосини ҳар этишда Ўзбекистон олиб бораётган саъй-ҳаракатларнинг мазмуни нималардан иборат?

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов. И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998.
5. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998.
6. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: Ўзбекистон, 2011.
8. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2011.
9. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. 20-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2012.

10.Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд.Т.: Ўзбекистон, 2013.

11.Эргашев И. ва бошқалар. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т.: Наврўз, 2005.

12.Фалсафа асослари. Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров Т.:Ўзбекистон, 2005.

13. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир. Президент И.Каримовнинг Ўз.Рес.Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Т.:О'қитuvchi, 2013.

ХУЛОСА

Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти фани бўйича тайёрлаган ўқув қўлланмада баён қилган маълумотларни сарҳисоб қилар эканмиз, аввало бу қўлланма бугунги талаба-ёшларга нима бера олади деган саволга жавоб топиш жоиздир.

Биринчидан, демократияни бир кунда ёки бир йилда амалга ошириб бўлмайди. Бу ҳақиқат нафақат ҳаётий мисолларда аниқ кўринади, балки илмий ва ўқув-услубий жиҳатларда ҳам ифода этилмоғи лозим. Негаки, Президентимиз таъкидлаганидек, “Демократик ислохотларни қандайдир ҳавоий мақсадлар, амбициялар ва сохта обрў топиш учун сунъий равишда тезлантириш, ўз хоҳишини амалдаги ҳақиқат деб кўрсатишга уриниш одатда тескари натижага олиб келади ва буни кўплаб мисолларда кўриш қийин эмас”¹³⁷.

Иккинчидан, глобаллашув даврида демократик онгни шакллантириш ва ривожлантириш, демократик кадриятларни қарор топтириш танлаган йўлимиздаги асосий омил эканлигини чуқур англаган ҳолда, унинг мазмун-моҳиятини бойитиб бориш зарурати ҳар доим муҳим бўлиб қолаверади.

Учинчидан, демократияни амалга оширишда мамлакатимиз ёшларининг улкан салмоғи борлигини инобатга олиб, уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти, маънавиятини юксалтириш таълим-тарбия жараёнида ўз аниқ ифодасини топмоғи даркор.

Тўртинчидан, инсоннинг ўз Конституциявий ҳуқуқ-бурчлари бўлгани каби, ёшлар, қолаверса, бутун мамлакатимиз аҳолиси республикамызда олиб борилаётган демократик ислохотлар чуқур англаб, эркин фикр билдира олиш имконияти ва бурчлари мавжудлигини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Бешинчидан, “..она заминимизда яшаётган ҳар бир инсон ушбу китобни ўқиб чиқиб, тарихимизга, Ватанамиз, Ўзбекистонимиз эга бўлган куч-қудратга, бойликларга ва бекиёс имкониятларга фикран назар ташлаб, шубҳасиз, ифтихор ҳиссини бошидан кечиради”¹³⁸.

Ушбу услубий қўлланма энг янги манбалар билан бойитилган, кўпроқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг кўп жилдлик ва жилдларга кирмаган асарлари, ҳукуматимиз қарор ва фармонлари, сиёсатшунос, социолог, файласуф, тарихчи олимларнинг илмий асарлари ва мақолаларидан кенг фойдаланилган.

¹³⁷ Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд.Т.: Ўзбекистон, 2013.

¹³⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. 325-бет.

ГЛОССАРИЙ

Адолат – арабча сўз бўлиб, одиллик, тўғрилиқ деган маъноларни англатади. Ахлоқ ва ҳуқуқнинг меърий категорисидир.

Амнистия – юнонча “amnestia” сўзидан олинган бўлиб, “кечириш”, “афв этиш” маъналарини билдиради. Амнистия акти унда белгилаган талабларга жавоб берадиган барча шахсларга қўлланилади.

Ахборотлаштириш – юридик ва жисмоний шахсларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун ахборот ресурслари, ахборот технологиялари ҳамда ахборот тизимларидан фойдаланган ҳолда шароит яратишнинг ташкилий, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техникавий жараёни.

Аҳолининг турмуш даражаси – бу аҳоли фаровонлиги, неъматлар ва хизматлар истеъмолининг даражаси, инсонларнинг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондириш меъёрини тавсифловчи шароит ва кўрсаткичлар мажмуидир.

БМТ – Ер юзида тинчликни ва хавфсизликни таъминлаш, давлатларнинг ва миллатларнинг ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида 1945 йил иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан ғалаба қозонган мустақил давлатларнинг ихтиёрий бирлашиши асосида тузилган халқаро ташкилот.

Бозор иқтисодиёти – эркин товар-пул муносабатларига асосланган, иқтисодий монополизмни инкор этувчи, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга йўналтирилган ва бошқариладиган иқтисодий тизим.

Вазирлик Маҳкамаси – қатор давлатларда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам ҳукумат номи. Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати 1992 йил қабул қилинган Конституцияга кўра, Вазирлар Маҳкамаси деб юритилади.

Вотум – латинча “votum” сўзидан олинган бўлиб, “хоҳиш”, “ирода” сўзларининг таржимасидир. Сайлов жамоаси ёки вакиллик муассасасининг кўпчилик овози билан ифодаланган ёки қабул қилинган фикри ёки қарори.

Геополитика – юнонча “Geo”-ер ва “Politike” сўзларидан олинган бўлиб, “давлатни бошқариш санъати” демакдир. Давлатлар ташқи сиёсатини амалга оширишга географик омилларга алоҳида урғу бериш.

Глобаллашув – латинча “глоб” сўзидан олинган бўлиб, айнан уни “думалоқлашув”, “қуралашув” деб таржима қилиш мумкин. Ҳаёт суръатларининг бекиёс даражада тезлашуви глобаллашувдир.

Давлат тузилиши ва унинг шакллари – давлат ўз тузилиши жиҳатидан асосан уч турда: федератив, конфедератив, унитар тарзда бўлиши мумкин. Бундай ҳолат давлатнинг таркибий қисмлари ўртасидаги, қисмларнинг марказий ҳокимият билан ўзаро муносабатлари, шунингдек, ҳар бир ҳудудий қисмнинг ҳуқуқий мавқеи турлича моҳият касб этишидан келиб чиқади.

Демократия – юнон тилида “demos” – халқ “kratos” – ҳокимият, яъни “халқ ҳокимияти” маъносини билдиради.

Дипломатия – давлат, ҳукумат бошлиқлари ва махсус ташқи алоқа органларининг, давлат ташқи сиёсатининг мақсад ва вазифаларини, шунингдек, чет элларда давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялашни амалга оширишга қаратилган расмий фаолияти.

Жамоат ташкилоти – фуқаролик жамияти институтларининг муҳим шаклларида бири бўлиб, ўз ҳуқуқ эркинликларини ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродасини эркин билдири натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма.

Интеграция– латинча “integratio” –“ўзаро мослашиш ва бирлашиш” деган маъналарни англатиб, миллий иқтисодийнинг сифат жиҳатидан янги шароитларга эга бўлиши ва мамлакат тараққиёти имкониятларини кенгайтириш мақсадида ихтиёрий равишда бирлашиши, бир-бирларига ўзаро таъсир этиши жараёнининг кучайиши.

Интернет – ягона тилда мулоқат қилувчи компьютерларнинг бутун дунё бўйлаб тарқалган тармоғи.

Конституция – латинча “constitutio” сўзидан олинган бўлиб, “тузилиш”, “тузук” деган маъноларни билдиради. Давлатнинг халқ иродасини ифода этадиган, давлат тузилиши ва бошқарув шакли асосларини мустаҳкамлайдиган, ҳокимият идоралари фаолиятининг ташкил этилиш тартиби ва принципларини белгилайдиган асосий қонун.

Либераллаштириш – эркинлаштириш, давлатнинг иқтисодий ҳаётига аралашувини чеклаш, бозор муносабатлари соҳаларининг кенгайиши.

Маҳалла – Ўзбекистонда муайян тарихий шароитда, асрлар давомида шаклланиб, фаолият кўрсатаётган, аҳоли яшайдиган маъмурий-ҳудудий бирлик, уюшма.

Парламент – инглизча “parlament”, французча “parler” гапирмоқ сўзларидан олинган бўлиб, демократик давлатларда олий вакиллик ва қонунчилик органининг номи.

Президент–давлат раҳбари бўлиб, латинча “Praesidents” “Олдинда ўтирувчи” деган маънони билдиради. АҚШ Президентлик лавозимини таъсис этган дунёнинг биринчи мамлакатидир.

Референдум – латинча “referendum” сўзидан олинган бўлиб, “билдирилиши керак бўлган” деган маънони билдиради. Референдумда давлат ҳаётидаги бирор муҳим масала умумхалқ овозига қўйилади.

Сиёсий партия – ўз аъзолари ва тарафдорларининг сиёсий иродаини ифода этадиган, шу давлат сиёсий йўналишини белгилашда иштирок этадиган доимий фаолият характерида эга бўлган мустакил ижтимоий бирлашма.

Тадбиркорлик – Қонун ҳужжатларига мувофиқ ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад олишга қаратилган ташаббускорлик фаолияти.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти – тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, ўзаро савдо-иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида тузилган ҳукуматлараро ташкилот.

Фанни ўрганишда тавсия этилаётган адабиётлар рўйхати:

I.Қонуний ҳуқуқий манбалар

- 1.1.Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – Т.: “Ўзбекистон”, 2010.
- 1.2.Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси – Т.: “Адолат”, 2007.
- 1.3.Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси – Т.: “Адолат”, 2007.
- 1.4.Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси – Т.: “Адолат”, 2007.
- 1.5.Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси – Т.: “Адолат”, 2007.
- 1.6. Йил номлари билан боғлиқ барча Давлат дастурлари.

II.Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

- 2.1.Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т.1. Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
- 2.2. Каримов И.А. Ҳозирги давр да демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг долзарб вазифалари Т.5. Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
- 2.3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
- 2.4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
- 2.5. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002.
- 2.6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият” 2008.
- 2.7.Каримов И.А.Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Т.18. Т.: “Ўзбекистон”, 2010.
- 2.8.Каримов И.А.Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
- 2.9.Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
- 2.10. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Т.20. Т.: 2012.
- 2.11. Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. 21 жилд.Т.: Ўзбекистон, 2013.

III. Даврий адабиётлар

- 3.1. Азизхўжаев А.А. Демократия – халқ хоқимияти демақдир - Т.: 1996.
- 3.2. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: 1998.
- 3.3. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 1993.
- 3.4. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул – мулк. Тошкент: Адолат, 1996.
- 3.5. Темур тузуклари. Тошкент.: “Шарқ” 2005.
- 3.6. Шарофуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: “Шарқ”, 1997.
- 3.7. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. - Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
- 3.8. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т.: “Академия” 2005.
- 3.9. Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. – Т.: “Шарқ”, 1999.
- 3.10. Ф. Мусаев. Демократик давлат қуришнинг фалсафий – ҳуқуқий асослари. Т.: “Ўзбекистон”.
- 3.11. Отамуродов С ва бошқалар. Политология. Ўқув қўллама. Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
- 3.12. Политология. Маърузалар матни. Тошкент 2000.
- 3.13. М.Н. Нишанов, К.В. Джавакова. Политология (рус тилида) Т.: “Янги асравлоди” 2005.
- 3.14. Ғуломов С., Усмонов Қ. Асрларга тенг йиллар. – Т.: “ЎАБНТ”, 2001.
- 3.15. Конституция ва қонунларнинг устунлиги – Ўзбекистон тараққиётининг кафолати. – Т.: “Адолат”, 2000.
- 3.16. Эргашев И. Сиёсат фалсафаси. – Т.: “Академия”, 2004.
- 3.17. Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғат. Т.: “Шарқ” 2006.
- 3.18. Буюк ва муқаддасан, мустақил ватан. Илмий-оммабоп рисола. Т.: “O’qituvchi”, 2011.
- 3.19. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир. Ўқув қўлланма. Т.: “O’qituvchi”, 2013.

IV. Интернет сайтлари:

- 4.1. www.Lex.uz
- 4.2. www.Bilim.uz
- 4.3. ZioNet порталлари

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	
Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.....	
Демократик жамият ҳақидаги дастлабки қарашлар ва уларнинг ривожланиш босқичлари.....	
Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишда ўтиш даврининг зарурлиги ва унинг хусусиятлари. “Ўзбек модели”.....	
Қонун устуворлигини таъминлаш - демократик жамият барпо этишнинг асосий омили.....	
Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси.....	
Миллий-маънавий негизларга таяниш- демократик жамият қуришнинг зарурий шарти.....	
Жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш ва демократлаштириш.....	
Соғлиқни сақлаш тизимидаги демократик ислохотлар.....	
Демократик жамият барпо этишда маҳалла, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни.....	
Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлигида демократик тамойилларга асосланиши.....	